

Τι ξέρω;

*que
sais-je?*

Ἀριθ. 69

JEAN BRUN

Καθηγητής εἰς τὴν φιλοσοφικὴν σχολὴν
τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Dijon

Ο ΣΟΚΡΑΤΗΣ

Μετάφραση: ΤΑΝΤΑΣ ΤΕΡΟΠΟΥΛΟΥ

Ι. ΖΑΧΑΡΟΠΟΥΛΟΣ

ΑΘΗΝΑΙ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο ΣΩΚΡΑΤΗΣ ΚΑΙ Η ΙΣΤΟΡΙΑ

1) Τὸ Σωκρατικὸ πρόβλημα

Τὸ πρόσωπο τοῦ Σωκράτη θέτει στὸ φιλόσοφο ἓνα πολὺ παράξενο πρόβλημα, ὅμως πρόβλημα ποὺ εἶναι μεστὸ σημασίας : ὅλη ἡ ἱστορία τῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφίας εἶναι ἀπὸ παράδοση συνδεδεμένη μὲ τὸ ὄνομά του, ὅμως ἀγνοοῦμε ποιός, πραγματικά, ὑπῆρξεν ὁ Σωκράτης, καὶ δὲν ὑπάρχει δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξη ἱστορία τῆς ἐλληνικῆς σκέψεως παρὰ μόνον σὲ σχέση μὲ τὸ πρόσωπο αὐτὸ τοῦ Σωκράτη, καὶ παρὰ ταῦτα, ἡ ἱστορία δὲν μᾶς ἐπιτρέπει νὰ τὸ θεωρήσουμε, σὰν πρόσωπο ἱστορικό. Βέβαια, ὑπάρχει, κατὰ τὴν ἔκφραση τοῦ G. Bastide, μιὰ «ἱστορικὴ στιγμή τοῦ Σωκράτη», ὅμως, πρέπει, ἀμέσως κατόπιν νὰ προσθέσουμε πὼς δὲν ὑπάρχει μιὰ ἱστορία τοῦ Σωκράτη. Ὁ Σωκρατισμὸς δεσπόζει σὲ τέτοιο βαθμὸ πάνω στὴν ἱστορία ὥστε νὰ τὴν κατευθύνῃ κι' ὅμως τῆς διαφεύγει.

Τὸ ὅτι ὀλόκληρη ἡ ἐλληνικὴ φιλοσοφία κυριαρχεῖται ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Σωκράτη, τοῦτο προβάλλει ἀπὸ τίς καθιερωμένες ἐκφράσεις ποὺ χρησιμοποιοῦν οἱ ἱστορικοὶ γιὰ νὰ ταξινομήσουν νὰ κατατάξουν ἢ νὰ ξεχωρίσουν τίς διάφορες φιλοσοφικὲς σχολές. Μιλῶντας γιὰ τοὺς ἑ λ ἄ σ σ ο ν ε ς Σ ω κ ρ α τ ι κ ο ῦ ς (Μεγαρικοὺς, Κυρηναίκοὺς, Κυνικοὺς) γιὰ τοὺς μ ε ἷ ζ ο ν ε ς Σ ω κ ρ α τ ι κ ο ῦ ς (Ἀκαδημία Πλάτωνος καὶ Λύκειον Ἀριστοτέλη) ὑπογραμμίζουμε τὴ μεγάλη σπουδαιότητα ποὺ κατόρθωσε νὰ ἔχῃ ἡ σκέψῃ τοῦ Σωκράτη στὴν ἱστορία τῶν ιδεῶν, καὶ

Ίσως πάνω σ' αυτό που οί διάδοχοί του κατόρθωσαν να πάρουν από τη σκέψη του, να έζησε ή ανθρωπότης τῆς Δύσεως ως τὴν επικράτηση τοῦ χριστιανισμοῦ καὶ μάλιστα πέρα ἀπὸ αὐτόν. Καὶ τί θὰ μπορούμε, ἐξ ἄλλου, νὰ ποῦμε γιὰ τὸν ὄρο Π ρ ο σ ω κ ρ α τ ι κ ο ἰ πὺ χρησιμοποιεῖται γιὰ νὰ χαρακτηρίση τοὺς φιλοσόφους τοῦ 7ου καὶ 8ου αἰῶνος π. Χ., καί, πὺ γι' αὐτούς, ὁ ὄρος αὐτός, δὲν φαίνεται νὰ ἐνδιαφέρη παρὰ ὡς τὸ σημεῖο ὅπου θὰ μπορούσαν νὰ εἶχαν προετοιμάσει τὴν ἔλευση τῆς Σωκρατικῆς σκέψεως. Τὸ γεγονός εἶναι ὅτι μὲ τὸν Σωκράτη, εἴτε θρηνήσουμε γι' αὐτό, ὅπως ὁ Νίτσε, εἴτε χαροῦμε ὅπως ἄλλοι, κάτι τι ἔχει μεταβληθῆ· ἡ σκέψη τοῦ Σωκράτη εἶναι ἕνας ἀπὸ ἄξονες τῆς ἱστορίας ἀφοῦ μὲ αὐτὴν τερματίζεται μιὰ περίοδος καὶ ἀρχίζει μιὰ ἄλλη.

Ἀφοῦ ἀναγνωρίσαμε τὴν μεγάλη σημασία αὐτοῦ τοῦ πνεύματος, τίθεται τὸ πρόβλημα νὰ μάθωμε ποῖο εἶναι αὐτὸ τὸ πνεῦμα· γιατί μπρὸς σ' αὐτὸ τὸ παράδοξο βρίσκεται καὶ ὁ ἱστορικός καὶ ὁ φιλόσοφος. Δηλαδή πρῶτα ἀναγνωρίζουν τὴν μεγάλη σημασία τοῦ Σωκρατισμοῦ καὶ κατόπιν ἐρευνοῦν τί εἶναι Σωκρατισμός. Ἀλλὰ σ' αὐτὸ τὸ ἐρώτημα, εἶναι ἀδύνατο νὰ ἀπαντήση κανεὶς καὶ μπορούμε μόνο νὰ ποῦμε ὅτι ἡ Ἑλληνικὴ σκέψη διευθύνεται ἀπὸ ἕναν ἄγνωστο. Εἶναι βέβαιον πῶς ὁ Σωκράτης δὲν ἔγραψε τίποτα (παρ' ὅλο πὺ μερικοὶ ἰσχυρίζονται πῶς αὐτὸ ἀκόμη εἶναι μέρος τοῦ θρύλου καὶ τίποτα δὲν ἐπιτρέπει νὰ πιστοποιήσουμε τὴν ἀλήθεια αὐτῆς τῆς παράδοσης). Μᾶς εἶναι μόνο γνωστὸς ἀπὸ τὶς μαρτυρίες τῶν συγχρόνων του. Αὐτὲς ὅμως οἱ μαρτυρίες ἢ μᾶς λένε πολλὰ καὶ ὑπερβολικὰ ἢ πολὺ ἐλάχιστα. Αὐτοὶ δὲ πὺ μᾶς δίνουν τὶς μαρτυρίες ἔχουν ἢ μιὰ πολὺ δυνατὴ προσωπικότητα ἢ μιὰ πολὺ ὠχρή, γιὰ νὰ μπορέσουμε νὰ πιστέψουμε τυφλὰ τὰ λόγια τους. Ἔτσι ἀφιερῶθηκαν ὀγκώδη συγγράμματα στὸν Σωκράτη πὺ μελετοῦν ὅλες τὶς πληροφοριακὲς πηγές, ἀντιπαράβλλουν ὅλες

τὶς μαρτυρίες, καὶ προσπαθοῦν νὰ τὶς ἐρμηνεύσουν συγκρίνοντας τὴν μιὰ μὲ τὴν ἄλλη, γιὰ νὰ ἀποπειραθοῦν νὰ σχηματίσουν τὴν μορφή ἑνὸς Σωκράτη («ὅπως ἦταν»). Στὸ τέλος ὅλα αὐτὰ τὰ ἔργα ἀποφαίνονται πῶς ἡ προσωπικότητα τοῦ Σωκράτη θὰ μείνη γιὰ πάντα ἄγνωστη καὶ ὅτι πρέπει νὰ ἀρκεσθοῦμε στὸ νὰ μιᾶμε γιὰ τὸν Σωκράτη τοῦ Πλάτωνος, τὸν Σωκράτη τοῦ Ξενοφῶντος, τὸν Σωκράτη τοῦ Ἀριστοτέλη καὶ τῶν ἄλλων, χωρὶς νὰ μπορούμε νὰ ἐλπίζουμε πῶς θὰ δοῦμε ὅλες αὐτὲς τὶς μαρτυρίες νὰ συγκλίνουν πρὸς ἕνα κοινὸ σημεῖο, ἀπὸ ὅπου θὰ ἔβγαине μιὰ «ἀληθινὴ» εἰκόνα τοῦ Σωκράτη. Ἐξ ἄλλου ποιά σημασία μπορεῖ νὰ ἔχη αὐτὸ πὺ ὁ Dupréel ὀνομάζει «ἀντισωκρατισμὸ» (1), καὶ ὁ ὁποῖος δημιουργήθηκε καὶ ἐξελίχθηκε ἐν ὄσφ ἀκόμη ζοῦσε ὁ Σωκράτης; Τὶ ἀληθινὸ ὑπάρχει πίσω ἀπὸ τὰ σκώμματα τοῦ Ἀριστοφάνη, πὺ μᾶς παρουσιάζει τὸν Σωκράτη σὰν ἕνα γελοῖο φρασεολόγο χαμένο στὶς ΝΕΦΕΛΕΣ, ἢ μὲ τὰ ἄσχημα χαρακτηριστικὰ πὺ μᾶς τὸν δίνει, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ὁ Ἀριστοξένης ὁ Ταραντῖνος στὸν Βίο τοῦ Σωκράτη; Τέλος αὐτὴ ἡ ἀνεπιφύλακτη θεοποίηση τοῦ Σωκράτη τῆς ὁποίας τὸ ὠραιώτερον παράδειγμα εἶναι τὸ Πλατωνικὸ ἔργο, δὲν ἐκερδίθη εἰς βάρος ἐκείνων πὺ χρησίμευσαν στοὺς Πλατωνικοὺς διαλόγους, σὰν σμίλες λιθοξόου γιὰ νὰ προβληθῆ ὁ Σωκράτης, δηλαδή τῶν Σοφιστῶν; Γι' αὐτὸ ἀκριβῶς καὶ μερικοὶ ἱστορικοὶ τῆς φιλοσοφίας θέλησαν νὰ ἀναλάβουν μιὰ ἀποκατάσταση τῶν Σοφιστῶν. Οἱ Untersteiner (2), Grote (3), καὶ ὁ E. Dupréel, ὁ θεωρῶν ὅτι «πρέπει νὰ ἀποδοθῆ στοὺς Σοφιστὲς πλήρης δικαιοσύνη».

Ἐν συντομίᾳ, πρέπει νὰ ἐπαναλάβωμε πῶς εἶναι

1. (E. Dupréel. La légende socratique et les sources de Platon, Bruxelles, 1922).

2. Untersteiner, I Sofisti (1949).

3. Grote, Histoire de la Grèce.

σπουδαιότατο ζήτημα να ερευνήσωμε : ποιός ἦταν ὁ Σωκράτης καὶ ποιά ἡ διδασκαλία του ;

Ἐκ τῆς ἅλης τῆν ἀπέραντη, τῆν σοφὴν βιβλιογραφίαν ποῦ ἀφιερώθηκε σ' αὐτὸ τὸ πρόβλημα θὰ ἀναφέρουμε μόνο τρεῖς μελέτες ἀρκετὰ πρόσφατες.

Τὸ 1922 ὁ Eugène Duprèel, συγγράφει ἓνα ὀγκώδη τόμο : «ὁ Σωκρατικὸς μῦθος καὶ οἱ πηγές τοῦ Πλάτωνος» στὸν ὁποῖο ἀπὸ τὸν πρόλογο ἀκόμη ὑποδεικνύει ὅτι «μόλις θελήσῃ κανεὶς νὰ ἀναφέρῃ μὲ ἀκρίβεια αὐτὸ ποῦ ὁ Σωκράτης κατάρθωσε νὰ δημιουργήσῃ σκοντάφτει, σὲ συγγραφεῖς μὲ τρομερὰ δυνατὰς διαφωνίας», καὶ στὸ συμπέρασμα του πάλιν βρίσκει τὶς δυσκολίες τοῦ σημείου τῆς ἐκκίνησης :

«Ἡ ἀθηναιώτερη προσωπικότης τοῦ ὀνόματος τοῦ Σωκράτη δὲν ἦταν οὔτε ὁ ἄνθρωπος οὔτε ὁ διανοητὴς ποῦ παρουσιάζει ἡ παράδοσις. Ἡ δυσκολία βρίσκεται στὸ νὰ μάθῃ κανεὶς μὲ ποιὰς ἐπιστήμες ἀσχολήθηκε, ποιὰς θεωρίας γνώρισε σὲ ποιὰς δοξασίας προσκολλήθηκε ».

Τὸ 1947 ὁ Olof Gigon ἀφιερώνει ἓνα σύγγραμμα στὴν μελέτη τοῦ Σωκρατικοῦ προβλήματος : «Σωκράτης ἡ μορφή του στὴν ποίησι καὶ στὴν ἱστορία» ὅπου ἀναγνωρίζει ὅτι δὲν ἔχομε κανένα στοιχεῖο γιὰ νὰ μporέσωμε νὰ ἀποκαταστήσωμε μὲ ἀκρίβεια τὸ πνεῦμα τοῦ Σωκράτη. Ὁ Σωκράτης, δὲν εἶναι μόνο ὁ Σωκράτης τοῦ Πλάτωνος καὶ αὐτὰ ποῦ βρίσκουμε στοὺς Σωκρατικούς δὲν εἶναι μιὰ μοναδικὴ δοξασία ἀλλὰ ἓνα σύνολο θεμάτων ποῦ διαφέρουν ἀπείρως ἀπὸ τὸν ἓνα συγγραφέα στὸν ἄλλο. Εἶναι ὅμως δυνατὸ νὰ κάνωμε λόγο γιὰ ἓνα ξεχωριστὸ Σωκρατικὸ χαρακτηριστικόν. Αὐτὸ εἶναι ἡ ἐκκλήσις ποῦ κάνει ὁ Σωκράτης στοὺς ἀνθρώπους νὰ φροντίσουν τὴν ἐσωτερικὴν τους ζωὴν καὶ τὴν ψυχὴν τους. Παρ' ὅλα αὐτὰ ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι φανερό πὼς τὸ πρόβλημα τῆς ἀποκατάστασις τῆς σωκρατικῆς σκέψεως θὰ μείνῃ ἄλυτο.

Τέλος ἡ τελευταία κατάστασις τοῦ ζητήματος βρίσκει σὲ δύο παραφουσκωμένους μὲ ὑποσημειώσεις καὶ παραπομπὰς τόμους τοῦ V. de Magalhães-Vilhena, τὸ πρόβλημα τοῦ Σωκράτη καὶ ὁ Σωκράτης καὶ ὁ Πλατωνικὸς μῦθος (1952). Ἀφοῦ ἐρεύνησε λεπτομερῶς τὶς μαρτυρίες καὶ τὶς ἐρμηνεῖες τῶν μαρτυριῶν ὁ συγγραφεὺς καταλήγει στὸ συμπέρασμα ὅτι «καμμιά ἀπὸ αὐτὰς τὶς μαρτυρίες δὲν εἶναι προικισμένη μὲ ἀληθινὸ ἱστορικὸ χαρακτῆρα ὥστε δὲν ἔχομε ἓνα Σωκράτη «ὅπως ὑπῆρξε» (αὐτὸ εἶναι βέβαιον).

Ἔτσι ὁ Σωκράτης εἶναι ἓνα «ἱστορικὸ γεγονός» ποῦ διαφεύγει ἀπὸ τὴν ἱστορίαν καὶ ἡ ἐπίδρασις του εἶναι μεγαλύτερη διότι δὲν ἀφῆσε κανένα ἔργο.

Ἀλλὰ πρὶν προσπαθήσωμε νὰ δοῦμε μὲ ποῖο πνεῦμα εἶναι δυνατὸ νὰ ἀρχίσωμε μιὰ φιλοσοφικὴ μελέτη γιὰ τὸν Σωκράτη, ἄς δοῦμε σὲ γενικὰς γραμμὰς ποῖα εἶναι τὰ ὑλικά ποῦ ἔχει στὴν διάθεσίν του ὁ ἱστορικὸς καὶ ὁ φιλόσοφος ποῦ θέλει νὰ ἐξετάσῃ τὸ πρόβλημα τοῦ Σωκράτη.

2) Ἡ μαρτυρία τοῦ Πλάτωνος

Ὁ Πλάτων ὅταν, τὸ 407 συνάντησε τὸν Σωκράτη ἦταν 20 χρόνων. Παρακολοῦθεῖ τὴν διδασκαλίαν τοῦ διδασκάλου του ἐπὶ 8 χρόνια, μέχρι τὸ θάνατό του στὸν ὁποῖο ὅμως δὲν παρευρέθηκε. Παρ' ὅλο ποῦ ὁ Πλάτων ἀντλήσῃ τὴν σοφίαν του ἀπὸ διάφορες φιλοσοφικὰς πηγὰς (Ἡρακλειτισμὸς, Ἐλεατισμὸς, Πυθαγορισμὸς) εἶναι ἀναμφισβήτητο πὼς ἡ διδασκαλία τοῦ Σωκράτη ἐπαιξε ἀποφασιστικὸν ρόλον στὴν διαμόρφωσιν τοῦ πνεύματός του. Σὲ ὅλους σχεδὸν τοὺς Πλατωνικούς διαλόγους ὁ Σωκράτης εἶναι παρών. Στοὺς περισσότερους ἀπὸ αὐτοὺς κατευθύνει τὴν συζήτησιν καὶ πάντοτε νικᾷ τοὺς συνομιλητὰς του μὲ τὰ ἐπιχειρήματα καὶ τὴν εἰρωνείαν του. Ἔργα του

ὅπως ἡ Ἀπολογία τοῦ Σωκράτη, ὁ Κρίτων, ὁ Φαίδων, εἶναι πολύτιμες μαρτυρίες. Μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ ξεκαθαρίσουμε σὲ πολλὰ σημεῖα τὴν βιογραφία τοῦ Σωκράτη.

Δὲν πρέπει ὅμως νὰ παραλείψουμε νὰ ἀναφέρουμε πῶς ἡ προσωπικότητα τοῦ Πλάτωνα ἦταν πάρα πολὺ δυνατὴ καὶ πολὺ πρωτότυπη ὥστε νὰ μὴ μπορούμε νὰ ἀποδώσουμε στὸν Σωκράτη ὅλα τὰ λόγια πού ὁ μαθητὴς του τοῦ ἀποδίδει στοὺς διαλόγους του. Πῶς νὰ ξεχωρίσει κανεὶς στὸ Πλατωνικὸ ἔργο τὶ ἀνήκει στὸν Πλάτωνα καὶ τὶ στὸν Σωκράτη; Θὰ πιστεύει κανεὶς πῶς ὅταν τὸν προηγούμενο αἰῶνα οἱ ἐκδότες τοῦ Πλάτωνος ἀσχολήθηκαν σοβαρὰ μὲ τὸ πρόβλημα τῆς χρονολογίας τῶν διαλόγων, θὰ μπορούσε νὰ εἶχε γίνη ἕνα νέο βῆμα. Μία ἐξονυχιστικὴ ἔρευνα τοῦ Πλατωνικοῦ πνεύματος, κυρίως τοῦ ὕφους του, ὠδήγησε τοὺς σχολιαστὲς στὸ νὰ χωρίσουν τὸ ὅλο ἔργο σὲ τρία μέρη. Οἱ λεγόμενοι Σωκρατικοὶ διάλογοι θὰ ἔπρεπε νὰ ἔχουν γραφῆ πρὶν ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ Σωκράτη καὶ μπορούν νὰ εἶναι πιστὲς μαρτυρίες τῆς διδασκαλίας του. Στους διαλόγους τῆς ὀριμότητος ἐμφανίζεται ἡ θεωρία τῶν Ἰδεῶν. Τέλος οἱ Διάλογοι τοῦ γήρατος μπορούν νὰ θεωρηθοῦν ἐντελῶς Πλατωνικοί. Σ' αὐτοὺς ὁ ρόλος τοῦ Σωκράτη εἶναι πολὺ ἀμυδρὸς (Παρμενίδης, Σοφιστής, Πολιτικός), στοὺς Νόμους, δέ, τὸ τελευταῖο ἔργο τοῦ Πλάτωνος, ὁ Σωκράτης ἀπουσιάζει ἐντελῶς. Ὁ J. Burnet καὶ ὁ A. E. Taylor εἶναι οἱ δύο κύριοι ἱστορικοὶ πού εἶδαν στὸ ἔργο τοῦ Πλάτωνος μιὰ ἀντικειμενικὴ μαρτυρία τῆς διδασκαλίας τοῦ Σωκράτη. Ὅμως αὐτὴν τὴν ἀποψη κατέκρινε μὲ πολὺ σ τ έ ρ ε α ἐπιχειρήματα ὁ Leon Robin, ὁ δὲ Magalhães—Vilhena εἶπε πῶς «ὁ Πλάτων παρουσίασε ἕνα πορτραῖτο τοῦ Σωκράτη ἀρκετὰ χαρακτηριστικὸ τοῦ αἰῶνα του καὶ τῆς τάξης του, ὥστε ὁ Πλάτων εἶναι μεταξὺ αὐτῶν πού διεκδικοῦν τὸν τίτλον τοῦ Σωκρατικοῦ, ἐκεῖνος πού κατώρθωσε νὰ παραδώσει

στὸ μέλλον τὴν πιὸ τέλεια καὶ τὴν πιὸ ἐπιτυχημένη ἐξιδανίκευση ἀπὸ ὅλες αὐτὲς πού ἐνέπνευσε ὁ Σωκράτης. Ἐκεῖ ὅμως ἀκριβῶς βρίσκεται καὶ ἕνα ἀπὸ τὰ πιὸ σημαντικὰ ὄρια τοῦ μύθου του» (1).

3) Ἡ μαρτυρία τοῦ Ξενοφῶντος

Σύμφωνα μὲ τὰ λεγόμενα τοῦ Διογένη τοῦ Λαερτίου ὁ Ξενοφῶν διέσχισε κάποτε μιὰ στενὴ ὁδὸ τῶν Ἀθηνῶν καὶ ὁ Σωκράτης τὸν σταμάτησε καὶ τὸν ρώτησε: «Ποῦ ἀγοράζουμε τὰ ἀναγκαῖα πράγματα γιὰ τὴν ζωὴ;» Ἀποῦ ἀπάντησε ὁ Ξενοφῶν, ὁ Σωκράτης συνέχισε: «Ποῦ μαθαίνουμε νὰ γινώμαστε ἐνάρετοι ἄνθρωποι;» Καὶ ἐπειδὴ ὁ Ξενοφῶν δὲν ἦταν σὲ θέση νὰ ἀπαντήσῃ, ὁ Σωκράτης πρόσθεσε: «Ἐλα μαζί μου καὶ θὰ σοῦ δείξω». Ὅταν γύρισε ὁ Ξενοφῶν ἀπὸ τὴν κάθοδο τῶν Μυρίων δὲν βρῆκε τὸν Σωκράτη ζωντανὸ καὶ μὲ μεγάλη ὀδύνη ἔμαθε τὴν καταδίκη καὶ τὴν θανάτωσή του. Ἐγραψε τότε τὰ Ἀπομνημονεύματα τοῦ Σωκράτη καὶ τὴν Ἀπολογία τοῦ Σωκράτη. Ἡ ἀύθεντικότητά ὅμως αὐτοῦ τοῦ ἔργου ἀμφισβητήθηκε.

Πολλοὶ σχολιαστὲς ἔδωσαν μεγάλη βαρύτητα στὴ μαρτυρία τοῦ Ξενοφῶντος. Μεταξὺ ἄλλων καὶ ὁ Bouthoux (2). Κατὰ τὴν γνώμη τους ὁ Ξενοφῶν εἶχε τὸ πλεονέκτημα νὰ εἶναι ἐπαγγελματίας ἱστορικός καὶ χρονγράφος ἀξιόπιστος. Ἀκόμη ἐπειδὴ ἡ προσωπικότητά του ἦταν πολὺ πιὸ ἀδύνατη ἀπὸ τοῦ Πλάτωνος δὲν ὑπάρχει φόβος νὰ ἀποδώσῃ στὸν Σωκράτη τὶς δικές του φιλοσοφικὲς πεποιθήσεις. Ὁ Karl Joel ὅμως καθὼς καὶ ὁ L. Robin κατέκριναν αὐτὴν τὴν αἰσιόδοξη ἀποψη. Πρῶτον πρῶτα δὲν πρέπει νὰ ὑπερβάλουμε τὴν ἀξία τοῦ Ξενοφῶντος σὰν ἱστορικοῦ. Ἡ Ἀνάβαση εἶναι παράδειγμα ἔργου πού γράφηκε γιὰ τὴν δόξα τοῦ συγγραφέα του. Ἄλλω-

1. Magalhães—Vilhena—Socrate et la Legende Platonicienne).

2. Socrate Fondateur de la Science Morale. Etudes d' Histoire de la Philosophie (Paris, 1897).

στε και σε πολλά σημεία φαίνεται ή έλλειψη άβρότητας π.χ. όταν ο Σωκράτης θέλησε να τον άποτρέψη να λάβη μέρος στην έκστρατεία του Κύρου και τον συμβούλευσε να ρωτήσει το μαντεϊον των Δελφών, ο Ξενοφών, επειδή ήθελε όπωσδήποτε να λάβη μέρος, δεν ρώτησε το μαντεϊον αν πρέπει να φύγη ή να μείνη, αλλά σε ποιου θεού την προστασία έπρεπε να τεθή για να έχη εύτυχή έκβαση ή επιχείρησή του. Και, όπως λέγει ο Th. Comperz⁽¹⁾ «αυτή την μέθοδο τής άποσιωπήσεως που ο εύσεβής κατά τ'άλλα Ξενοφών δεν διάστασε να χρησιμοποιήση ακόμη και μπροστά στον Τρίποδα τής Πυθίας, άσφαλώς θα την χρησιμοποιούσε στις σχέσεις του με τους άλλους ανθρώπους, καθώς και με τους αναγνώστες του». Μελετώντας ένα άλλο έργο του Ξενοφώντος, τήν Κύρου Παιδεία βλέπομε ότι δεν πρόκειται για μιá μυθιστορηματική ιστορία αλλά καθαρά για άληθινó μυθιστόρημα. Σ'αυτό ή φαντασία τόσον πολύ αναμειγνύεται με την ιστορία ώστε, αν δεν είχαμε άλλες μαρυρίες, δεν θα μπορούσαμε να πούμε ποιό είναι το άληθινó και ποιό το ψεύτικο. Τι να πούμε ακόμη για τά Απομνημονεύματα; Αυτό το έργο γράφηκε ίσως 20 χρόνια μετά τον θάνατο του Σωκράτη και δεν έχουμε καμμιá απόδειξη πώς ο Ξενοφών κρατούσε σημειώσεις στις συνομιλίες με τον δάσκαλό του. Αυτό όμως που έχει από όλα την μεγαλύτερη σημασία είναι ότι κάθε τι που αναφέρει ο Ξενοφών για τον Σωκράτη είναι τόσο κοινότυπο και άπλό, ώστε θα μπορούσε κανείς δικαιολογημένα να πη πώς, αν οί συζητήσεις του Σωκράτη ήταν ακριβώς όπως τις αναφέρει ο Ξενοφών, θα ήταν περιέργο πώς ο Σωκράτης είχε τόσο πολλούς μαθητές και ή Πολιτεία έκρινε τόσο επικίνδυνη την διδασκαλία του ώστε να τον καταδικάση σε θάνατο.

1. Les penseurs de la grèce.

4) 'Η μαρτυρία του 'Αριστοτέλη

"Αν και ο 'Αριστοτέλης γεννήθηκε 14 χρόνια μετά τον θάνατο του Σωκράτη δεν είναι άδύνατο, «A priori» να έχη πάρει τις πληροφορίες, που μās δίνει για το πνεύμα του Σωκράτη, από αξιόλογες πηγές από αυτούς που γνώριζαν τον δάσκαλο του Πλάτωνος του όποιου μάλιστα για λίγο καιρό μαθητής ήταν και ο ίδιος ο 'Αριστοτέλης. Οί κριτικοί παραδέχθηκαν πώς ή μαρτυρία του 'Αριστοτέλη θα μπορούσε να είναι μία συνισταμένη μεταξύ του Πλατωνικού Σωκράτη και του Σωκράτη του Ξενοφώντος. Αυτή ήτανε ή πεποιθήσις του Joel και του Comperz. 'Αλλά και έδω ακόμη όλα εξαρτώνται από την πίστη που δίνει κανείς στην μαρτυρία του 'Αριστοτέλη.

Έερομε ότι είναι μία σταθερή μέθοδος στο έργο του 'Αριστοτέλη, να εκθέτη πρώτα τις προγενέστερες θεωρίες για το εξεταζόμενο πρόβλημα, πριν να αρχίση την κυρίως μελέτη. Στα Φυσικά, στα μετά τα Φυσικά, στο έργο Γένεση και Φθορά, στο Περι του Ούρανοϋ, ο 'Αριστοτέλης αρχίζει πάντοτε με τις απόψεις των προγενεστέρων του πριν εκθέση την δική του γνώμη. Έτσι μās έδωσε άποσπάσματα Φιλοσόφων των όποιων τά έργα δεν έφθασαν μέχρι σε μās και θεωρήθηκε ο πρώτος 'Ιστορικός τής Φιλοσοφίας.

Δυστυχώς τά πράγματα δεν είναι τόσο άπλά όσο φαινόταν. Πρώτα ο 'Αριστοτέλης δεν μιλά τόσο έκτεταμένα για τον Σωκράτη και επιμένει πολύ στην σκέψη των Προσωκρατικών. Στο έργο του δεν βρίσκομε παρά σαράντα εδάφια όπου αναφέρεται ο Σωκράτης και αυτά τά κείμενα δεν είναι τόσον έκτενη, ώστε να μās επιτρέψουν να σχηματίσωμεν μιá σαφή ιδέα για την διάνοια του Σωκράτη⁽¹⁾. Έξ

1. Th. Deman Le témoignage d'Aristote sur Socrate.

άλλου οί ένδειξεις πού μᾶς δίνει ὁ Ἄριστοτέλης πρέπει νά λαμβάνωνται ὑπ' ὄψιν μὲ ἐπιφύλαξη γιατί κάθε φορά πού ὁ Σταγειρίτης ἀναφέρεται σὲ σκέψεις προγενεστέρων του φιλοσόφων, τὸ κάνει γιὰ νά βρῆ σ' αὐτοὺς πρωτοπόρους πού θὰ τοῦ ἐπιτρέψουν νά διαρθρώσῃ τὴν ἱστορία κατὰ τέτοιο τρόπο, ὥστε ὁ Ἄριστοτελισμὸς νά φανῆ σάν ἡ συνισταμένη τῶν δυνάμεων πού μέχρι τότε ἦσαν μονομερεῖς ἢ διασκορπισμένες. Ὡστε ὑπάρχει ἓνα εἶδος φιλοσοφίας τῆς Ἄριστοτελικῆς ἱστορίας, πού ὀδηγεῖ τὸν συγγραφέα συχνὰ νά μελετᾷ τίς θεωρίες ἀπὸ τὴν ἰδική του ἀποψη χρωματίζοντάς τες μὲ τὴν δική του σκέψη ἢ μὴ διατηρῶντας παρά αὐτὸ πού εἶναι χρήσιμο στὴν δικήν του ἀποψη. Τέλος καὶ μάλιστα τὰ στοιχεῖα τὰ σχετικὰ μὲ τὸν Σωκράτη ἀπὸ τὰ ὁποῖα ὁ Ἄριστοτέλης ἀντλήσε τίς πληροφορίες του δὲν εἶναι ἄλλα ἀπὸ τὴν Ἀκαδημία τοῦ Πλάτωνος καὶ ἐν τέλει καθὼς λέγει ὁ Magalhães Villhena: «Ὅποιος δῆποτε κι' ἂν εἶναι οἱ πηγές στίς ὁποῖες προσέτρεξε ὁ Ἄριστοτέλης, ἢ μαρτυρία του δὲν προσθέτει τίποτε τὸ σημαντικὸ σ' αὐτὰ πού γνωρίζομε γιὰ τὸν Σωκράτη. Ἐν συντομίᾳ δὲν μᾶς ἐπιτρέπει μὲ τίς δογματικὲς του κρίσεις νά γνωρίσωμε περισσότερο τὸν Σωκράτη, σάν ἱστορικὸ πρόσωπο πέρα ἀπὸ τὸν Σωκράτη τῶν διαλόγων, ὅπου εἶναι ἓνα δραματικὸ πρόσωπο (Persona Dramatis).

5) Ὁ ἀντι — σωκρατισμὸς

Ἐάν λοιπὸν τὸ πρόβλημα τῆς ἀκριβοῦς φύσεως τῆς Σωκρατικῆς διδασκαλίας παραμένει χωρὶς βεβαία λύση, τὸ πρόβλημα τῶν αἰτίων πού μπόρεσαν νά προκαλέσουν σὲ ὀρισμένους ἀπὸ τοὺς συγχρόνους του ἓνα τόσο μεγάλο μῖσος, ὥστε κατώρθωσαν νά ἐπιτύχουν τὴν καταδίκη του σὲ θάνατο, μένει ἐξ ἴσου χωρὶς ἀκριβῆ ἀπάντηση. Γνωρίζομε ὅτι στίς Νεφέλες ὁ Ἄριστοφάνης διακωμώδησε τὸν Σωκράτη καὶ τὸν παρουσί-

σε σάν μία γελοιογραφία γεμάτη κωμικότητα καὶ μῖσος. Ὁ Σωκράτης παρουσιάζεται σάν ἄθεος καὶ βλάσφημος σοφιστής, πού καταχρᾶται τῆς εὐπιστίας τῶν μαθητῶν του προτρέποντας αὐτοὺς νά συζητοῦν γιὰ τὰ πιὸ ἀσήμαντα θέματα: νά μάθουν πόσες φορές ὑπάρχει στὸ πῆδημα τοῦ φύλλου τὸ ὕψος τῶν ποδαριῶν του, ἔάν τὰ κουνούπια βομβοῦν ἀπὸ ἔμπρὸς ἢ ἀπὸ πίσω. Ὁ Σωκράτης μᾶς παρουσιάζεται νά παρατηρῆ τὴν σελήνη βεδίζοντας μὲ τὸ κεφάλι πρὸς τὰ πίσω, μὲ τὸ στόμα ἀνοιχτὸ ὁπότε ξαφνικὰ μιὰ σάβρα ἐπᾶνω ἀπὸ μιὰ στέγη τὸν λερώνει μὲ τίς ἀκαθαρσίες της στὸ πρόσωπο. Δηδαλὴ ἡ Σωκρατικὴ «περισυλλογὴ» ζωγραφίζεται μὲ τὰ πιὸ μαῦρα χαρακτηριστικὰ καί, ὁ Σωκράτης σάν δημόσιος ἐκμεταλλευτής.

Μία περίφημη σκηνὴ παρουσιάζει «τὴν ὀρθὴ κρίση νά συγκρούεται μὲ τὴν μὴ ὀρθὴ κρίση» διότι ὁ Στρεψιάδης ὁ ὁποῖος ἐπιθυμεῖ νά διδαχθῆ ὁ γυιὸς του ἀπὸ τὸν Σωκράτη, ἤθελε ἰδίως νά τοῦ διδαχθῆ ἡ τέχνη νά ἀνασκευάζῃ τοὺς ὀρθοὺς συλλογισμοὺς. Ἀπὸ αὐτὸν τὸν ρητορικὸ ἀγῶνα βγαίνει νικητὴς ἡ μὴ ὀρθὴ κρίση καὶ ἀνατίθεται σ' αὐτὴ ἡ διδασκαλία τοῦ γιοῦ τοῦ Στρεψιάδη.

Ὁ Ἀγγελόπουλος εἶδε στὸν Σωκράτη τοῦ Ἄριστοφάνη, ὅχι μίαν ἄδικη κατηγορία ἐναντίον τοῦ Σωκράτη ἀλλὰ μιὰ ἀκριβῆ σκιαγραφία τοῦ τί θὰ ἔπρεπε νά ἦταν ὁ Σωκράτης προτοῦ γίνῃ ὁ δάσκαλος πού τὸ πορτραῖτο του μᾶς ἄφησε ὁ Πλάτων. Γιὰ τὸν Ἀγγελόπουλο ὁ Ἄριστοφάνης ποτὲ δὲν ὑπῆρξε ἄδικος στὴν σάτιρα οὔτε συκοφάντης στὰ πορτραῖτα πού ἔκανε τῶν συγχρόνων του. Ὑπῆρξε μόνον ἓνας σκληρὸς τιμητὴς τῶν πολιτικῶν ἠθῶν τῆς ἐποχῆς του. Ὡστε κατὰ τὸν Ἀγγελόπουλο μποροῦσε νά δώσωμε πίστη στὸν Ἄριστοφάνη, ὁ ὁποῖος μᾶς ζωγραφίζει ἓνα Σωκράτη παραγνωρισμένο ὅπως ἦταν τὸ 423 τὴν ἐποχὴ τῆς παραστάσεως τῶν Νεφελῶν. Ὁ Πλάτων ἦταν τότε 6 χρόνων. Ὡστε θὰ ἔπρεπε νά χωρίσωμε τὸ βίον τοῦ Σωκράτη σὲ 4

μέρη (1). Στην περίοδο τῶν σπουδῶν του μέχρι τὸ 449, στὴν περίοδο ἀπὸ τὸ 449 ὡς τὸ 430 ὅταν ἦταν γλύπτης σὰν τὸν πατέρα του, στὴν περίοδο ἀπὸ τὸ 430 ὡς τὸ 420 ὅταν ἦταν, ὅπως τὸν ζωγράφισε ὁ Ἀριστοφάνης ὁ σοφιστής, ποὺ εἶχε μία σχολὴ ὅπου πληρωνότανε γιὰ τὰ μαθήματά του, δίδασκε μετεωρολογία, ἀστρονομία καὶ ρητορική. Κυρίως αὐτὴ θὰ ἦταν ἡ περίοδος ποὺ θὰ τὸν κατηγοροῦσε ἡ καταγγελία ποὺ τὸν παρουσίαζε σὰν διδάσκαλο τοῦ Κριτία, ἐνὸς ἀπὸ τοὺς τριάκοντα τυράννους, ποὺ ἀνέτρεψαν τὴν Δημοκρατία. Ἡ τελευταία περίοδος τῆς ζωῆς τοῦ Σωκράτη θὰ πρέπει νὰ ἀρχίζη ἀπὸ τὸ 420, ὅταν ὁ Σωκράτης θὰ εἶχε καταλάβει τὴν ματαιότητα τῶν ἐπιστημῶν ποὺ δίδασκε καὶ εἶχε γίνεи τότε ὁ φιλόσοφος, ὅπως μᾶς τὸν ἐδίδαξε ἡ Πλατωνικὴ παράδοση.

Μὴ ἔχοντας κανένα στοιχεῖο εἶναι δύσκολο νὰ ἐκφέρωμε γνώμη γιὰ τὴν ἀξία τῶν ἐπιχειρημάτων τοῦ Ἀγγελοπούλου, ὁ ὁποῖος στηρίζεται στὰ κείμενα τοῦ Πλάτωνος τὰ ὁποῖα ἐρμηνεύει μὲ πνεῦμα εὐνοϊκὸ γιὰ τὴν δική του ἀποψη.

Ὅπως δὴποτε ὀφείλουμε νὰ ποῦμε πῶς οἱ Νεφέλες παίχθηκαν 23 χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴν καταγγελία ἐναντίον τοῦ Σωκράτη καὶ εἶναι πιθανόν ὅτι, παρ' ὅλη τὴ μαρτυρία τοῦ Πλάτωνος, ἡ γελοιογραφία τοῦ Σωκράτη, ποὺ ἔγινε ἀπὸ τὸν Ἀριστοφάνη δὲν ἔπαιξε σημαντικὸ ρόλο στὴν κατηγορία καὶ στὴν καταδίκη του.

Ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὸν καὶ πολλὰ ἄλλα ἄτομα ὑπέστησαν τὰ σκώμματα τοῦ Ἀριστοφάνη καὶ κατάφεραν εὐκόλα νὰ ἀποκατασταθοῦν.

Ὡστε ἄλλοῦ πρέπει νὰ βροῦμε τοὺς λόγους τῆς ἐχθρότητος μερικῶν Ἀθηναίων: πολιτικὲς διαφορές, ἐγκλήματα μὴ κομπορμιμοῦ· σὲ ποιά λοιπὸν χρονικὰ

1. Elie Angelopoulos - Aristophane et ses Idées sur Socrate (Athènes 1933).

πρέπει νὰ ἀντλήση κανεὶς πηγές γιὰ νὰ καταλάβη πῶς ἓνας καλὸς πολίτης, ὅπως ἦταν ὁ Σωκράτης, ποὺ εἶχε ὑπερασπισθῆ τὴν πατρίδα του ὅταν βρισκότανε σὲ κίνδυνο, ποὺ ἔζησε πάντοτε μέσα στὴν Ἀθήνα, ποὺ δὲν εἶχε καμμιά πολιτικὴ φιλοδοξία, δέχθηκε τοὺς κεραυνούς τῶν κυβερνῶντων; Ποιὰ μάλιστα σημασία θὰ πρέπει νὰ δοθῆ στὸ θάνατον τοῦ Σωκράτη; Γιὰ τοὺς μὲν εἶναι πιθανόν νὰ ἦταν ἓνα ἐπεισόδιο τῆς Ἀθηναϊκῆς ζωῆς χωρὶς σημασία, καὶ αὐτὴ ἡ καταδίκη δὲν προκάλεσε οὔτε πάθος οὔτε περιέργεια. Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Σωκράτη οἱ Ἀθηναῖοι ἔστρεψαν τὴν προσοχή τους σὲ ἄλλα θέματα· ἄλλοι πάλι νομίζουν πῶς αὐτὸς ὁ ἐξευτελιστικώτατος θάνατος θὰ προκάλεσε στοὺς Ἀθηναίους μιὰ πραγματικὴ κρίση συνειδήσεως καὶ εὐλικρινεῖς τύψεις. Ἄλλοι πάλιν ἔχουν τὴν γνώμη ὅτι αὐτὴ ἡ καταδίκη τοῦ Σωκράτη ἦταν ἓνα δίκαιο μέτρο, ποὺ πῆρε ἡ Πολιτεία ἐναντίον ἐνὸς δημοσίου ἐχθροῦ.

Ἔτσι λοιπὸν δὲν μένει μόνον τὸ νόημα τῆς σκέψεως καὶ τῆς ζωῆς τοῦ Σωκράτη γεμάτο μυστήριο, ἀλλὰ ἀκόμη, καὶ ἡ ἐννοια τοῦ θανάτου του. Καὶ ὅπως λέγει ὁ L. Brunschwig: «ἄλλα συμβάλλουν στὸ νὰ γίνῃ ἡ γνωριμία τοῦ ἴδιου τοῦ Σωκράτη θέμα σωκρατικῆς εἰρωνείας. Τὸ μόνον ποὺ μπορούμε νὰ ξέρομε ἀσφαλῶς σχετικὰ μ' αὐτὸν εἶναι τὸ ὅτι δὲν ξέρομε τίποτε» (1). Καὶ ὅμως ὁ Σωκράτης ὑπῆρξε πράγματι αὐτὸς εἶναι ὁ βασικὸς χαρακτήρας ποὺ τοῦ ἀναγνωρίζει ὁ Kierkegaard: Τὸ ὅτι ἦτο ἓνας ὑπάρξας. Ὁ ἀπλὸς αὐτὸς ὀρισμὸς ποὺ μᾶς φαίνεται τόσο κοινὸς περιέχει ἴσως αὐτὸ ποὺ χρειάζεται γιὰ νὰ κατανοήσουμε τὸν Σωκράτη. Προτοῦ ὅμως προσπαθήσουμε νὰ δοῦμε τι ἀκριβῶς ἐξυπακούει πρέπει νὰ ἀσχοληθοῦμε στὸ νὰ σκιαγραφήσουμε ἓνα πῖνακα τῶν μεγάλων στιγμῶν τῆς ζωῆς τοῦ Σωκράτη.

1. Le Progrès de la Conscience dans la Philosophie.

Ο ΣΩΚΡΑΤΗΣ ΚΑΙ Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

Οι προσωκρατικοί (7ος - 5ος αιώνας π.Χ.)

Οι Ίωνες ἢ Μιλήσιοι	Οι Ἐφέσιοι	Οι Ἐλεάτες	Οι Πυθαγόρειοι ἢ Ἀκραματικοί
Θαλής ὁ Μιλήσιος , Ἀναξίμανδρος , Ἀναξίμανης	Ἡράκλειτος	Ξενοφάνης Παρμενίδης Ζήνων ὁ Ἐλεάτης	Πυθαγόρας Τίμαιος
	Οἱ Σοφιστές (5ος αἰὼν π.Χ.) Πρωταγόρας Γοργίας , Ἴππίας		Λεύκιππος , Ἀναξάγορας , Ἐμπεδοκλής Δημόκριτος
	Σωκράτης (470 - 399)		
Ἡ Νέα Ἀκαδημία	Οἱ μέγιστοι Σωκρατικοί Τὸ Λύκειον Οἱ Περικρατητικοί	Οἱ Μεγαρικοί	Οἱ ἐλάσσονες Σωκρατικοί Οἱ Κυρηναῖκοι
Πλάτων (427 - 348)	Ἀριστοτέλης (385-322) Στίλιων	Εὐκλείδης ὁ Σωκρατικός Εὐβουλίδης Διόδωρος ὁ Κρόνιος	Ἀντισθένης Διογένης Κράτης
Ἡ Νέα Ἀκαδημία	Θεόφραστος	Οἱ Σκεπτικοί	Οἱ Στωϊκοί
Ἀρκεσίλαος (316 - 241) Καρνεάδης (219 - 129)		Πύρρον Τίμων	Οἱ Ἐπικούριοι

Ἄρχές Χριστιανισμοῦ
Ἄρχές Νεοπλατωνισμοῦ

Πλωτῖνος (205 - 270 μ.Χ.)

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

ΤΟ ΠΡΟΣΩΠΟ ΤΟΥ ΣΩΚΡΑΤΗ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Ἡ ΖΩΗ ΤΟΥ ΣΩΚΡΑΤΗ

Ἡ μόρφωσή του

Ὁ Σωκράτης γεννήθηκε στὴν Ἀθήνα, στὸ δῆμο Ἀλωπεκῆς, μεταξύ τοῦ 470 καὶ 469 π.Χ. στὸ τέλος δηλαδή τῶν μηδικῶν πολέμων, μὲ τοὺς ὁποίους οἱ Ἕλληνες καταλύσανε τὴν ἡγεμονία τῶν Περσῶν στὴ Μεσόγειο. Ἡ μητέρα του, Φιναρέτη ἦταν μαῖα, ὁ δὲ πατέρας του Σωφρονίσκος γλύπτης, γι' αὐτὸ κι ὁ Σωκράτης ἔλεγε χαριτολογώντας ὅτι καταγόταν ἀπὸ τὸν Δαίδαλο, ποὺ ἦταν ὁ πρόγονος ὅλων τῶν γλυπτῶν.

Σύμφωνα μὲ μιὰ παράδοση ὁ Σωκράτης ἀκολούθησε στὴν ἀρχὴ τὸ ἐπάγγελμα τοῦ πατέρα του, καὶ ἦταν ἴσως ἓνας ἀξιόλογος γλύπτης ἀφοῦ ἀποδίδουν σ' αὐτὸν τὸ σύμπλεγμα τῶν ἐνδεδυμένων Χαρίτων ποὺ ἦταν μπρὸς στὴν Ἀκρόπολη καὶ ποὺ τὸ ἔβλεπαν ἐκεῖ ἀκόμα μέχρι τὸν δεῦτερον αἰῶνα. Μερικοὶ ἱστορικοί, ὅπως ὁ Rodier, ἀμφισβητοῦν αὐτὴ τὴν παράδοση, ἐνῶ ἄλλοι τὴν παραδέχονται, ὠριμένοι μάλιστα τῆς δίνουν μεγάλη σημασία. Ἔτσι ὁ Ἀγγελόπουλος ἀναζητᾷ στὸ Πλατωνικὸ ἔργο κάθε πηγὴ ποὺ ἐπιμαρτυρεῖ τὴν πεῖρα ποὺ εἶχε ὁ Σωκράτης στὸ ἐπάγγελμα τοῦ γλύπτου. Ἡ παράδοση αὐτὴ σύμφωνα μὲ τὸν Ἀγγελόπουλο, μᾶς ἀποκαλύπτει ἓναν ἀρχικὸ Σωκράτη, ποὺ οἱ ἱστορικοί, ἐπὶ πολὺ καιρὸ, εἶχαν παραμελήσει.

Πλατὶ στὴ συζητήσιμη αὐτὴ παράδοση ὑπάρχουν ἄλλες ποὺ δὲν ἀνθίστανται στὸν ἔλεγχο, ὅπως αὐτὴ ποὺ

μᾶς μιᾶ γιὰ ἓνα Σωκράτη πού ἦταν δοῦλος κι' ἀπελευθερώθηκε ἀπὸ τὸν Κρίτωνα ἢ ἡ παράδοση ὅτι ὁ Σωκράτης ἦταν τοκογλύφος. Ὁ Πλάτων κι' ὁ Ξενοφῶν ὅμως λένε κατηγορηματικά. Ὁ Σωκράτης ἦταν πάμπτωχος. Ἄλλως τε ὁ Ἀριστοφάνης δὲν θὰ παρέλειπε βέβαια νὰ τὸν διακωμώδησῃ σὰν τοκογλύφο, ἂν ἡ παραμικρότερη ἐνδείξη τοῦ ἐπέτρεπε νὰ πιστέψῃ σὲ μιὰ τέτοια διχβεβαίωση.

Εἶναι πιθανὸ ὅτι ὁ Σωκράτης μορφώθηκε ὅπως καὶ ἡ ἀθηναϊκὴ νεολαία τῆς ἐποχῆς του: θάχε δηλαδὴ μάθει μουσικὴ, γυμναστικὴ καὶ γραμματικὴ, τὴ μελέτη δηλαδὴ τῆς γλώσσας βασισμένη στὰ σχόλια τῶν κειμένων. Στὴ μόρφωση ὅμως αὐτὴ πού ὁ Σωκράτης πῆρε ἀπ' τοὺς δασκάλους του πρέπει βέβαια νὰ προσθέσουμε κ' ἐκείνη πού μπόρεσε νὰ τοῦ δώσῃ ὁ ἐξαιρετικὰ λαμπρὸς πέμπτος αἰῶνας: Ὁ Αἰσχύλος πεθαίνει ὅταν ὁ Σωκράτης ἦταν δέκα τεσσάρων ἐτῶν, ὁ Σοφοκλῆς δὲ κι' ὁ Εὐρυπίδης τὸν περνοῦν καμμιά δεκαριά χρόνια. Μὲ δυὸ λόγια βρισκόμεθα στὸν πανένδοξο αἰῶνα τοῦ Περικλῆ.

Καὶ ἐὰν μὲν εἶναι σχεδὸν βέβαιο ὅτι ὁ Σωκράτης δὲν ἦταν ὁ ἀμαθής, ὅπως μερικὲς παραδόσεις θέλουν νὰ μᾶς τὸν παρουσιάσουν, εἶναι πολὺ πιὸ δύσκολο νὰ ἀποφανθοῦμε γιὰ τὸ κῦρος τῶν παραδόσεων, πού ἀναφέρουν, πῶς ὁ Σωκράτης εἶχε τὸν ἓνα ἢ τὸν ἄλλο ἐπιφανῆ δάσκαλο. Κι' ἀκόμα δὲν εἶναι βέβαιο ἂν οἱ παραδόσεις αὐτὲς ἔχουν σκοπὸ τὴν ἱστορικὴ διαφώτιση ἢ ὑπακούουν στὴν ἐπιθυμία νὰ μειώσουν, τὴν πρωτοτυπία ἐνὸς ἀτόμου καὶ νὰ τὴν ἀποδώσουν στὴν ἐπίδραση προγενεστέρων πνευματικῶν ἀνθρώπων. Μερικὲς ἀπὸ τίς παραδόσεις αὐτὲς στηρίζονται στὴ μαρτυρία τοῦ Πλάτωνος, ὁ ὁποῖος συχνὰ ἀναφέρει ὅτι ὁ Σωκράτης ἦταν φίλος τοῦ ἐνὸς καὶ τοῦ ἄλλου φιλοσόφου. Μὲ αὐτὸ ὅμως δὲν πρέπει ἀναγκαστικὰ νὰ συμπεράνωμε ὅτι ὁ Σωκράτης ἦταν μαθητὴς τους. Πάρα πολλὰ ἄλλως τε ἀπ' αὐτὰ πού βεβαιώνει ὁ

Πλάτων εἶναι εἰρωνικὰ ἢ καὶ φανταστικὰ ἀκόμα. Παραδείγματος χάριν εἶναι χρονολογικὰ ἀδύνατον νάχε γνωριστῆ ὁ Σωκράτης μὲ τὸν Παρμενίδη ἢ τὸν Ζήνωνα τὸν Ἐλεάτην. Τοῦτο ὅμως δὲν σημαίνει πῶς ὁ Σωκράτης ἀγνοοῦσε τίς ιδέες τῶν Ἐλεατῶν. Τὸ ἴδιο καὶ σχετικὰ μ' αὐτὸ πού ἀναφέρει μιὰ παράδοση νεοπλατωνικῆς πηγῆς, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ὁ Σωκράτης δανείστηκε τὴ φιλοσοφία του ἀπ' τὸν Πυθαγόρα (τὸ ἴδιο ἀκόμα λένε καὶ γιὰ τὸν Πλάτωνα). Καὶ εἶναι μὲν σχεδὸν βέβαιον ὅτι ὁ Σωκράτης ἤξερε τὸν Πυθαγορισμὸ καὶ ὅτι οἱ ἠθικὲς καὶ θρησκευτικὲς ἀντιλήψεις τοῦ Πυθαγόρα δὲν μποροῦσαν νὰ τὸν ἀφίσουν ἀδιάφορο. Ἀπὸ αὐτὸ ὅμως τὸ σημεῖο μέχρι τοῦ νὰ πῆ κανεὶς ὅτι ὁ Σωκράτης ἦταν Πυθαγόρειος ὑπάρχει μεγάλη ἀπόσταση. Εἶναι ἀκόμη πιθανὸ ὅτι ὁ Σωκράτης γνώριζε τίς ιδέες τοῦ Ἡρακλείτου, χωρὶς ὅμως νὰ μπορῆ γι' αὐτὸ νὰ κατηγορηθῆ γιὰ Ἡρακλειτισμὸ. Μετὰ τὴν ἀνάγνωση τῶν ἔργων τοῦ Ἡρακλείτου πού τοῦ ἔδωσε νὰ διαβάσῃ ὁ Εὐρυπίδης ὅπως ἀναφέρει ὁ Διογένης ὁ Λαέρτιος—ὁ Σωκράτης ἀπάντησε: «Αὐτὸ πού κατάλαβα ἀπὸ αὐτὰ πού διάβασα μοῦ φαίνεται μεγαλοφυές. Ἔτσι πρέπει νάναί καὶ γι' αὐτὸ πού δὲν κατάλαβα καὶ γιὰ τὸ ὁποῖο θὰ εἶχα ἀνάγκη ἀπὸ ἓνα καλὸ Δῆλιο κολυμβητὴ νὰ μοῦ τὸ ἐξηγήσῃ».

Ἄλλοι ἰσχυρίζονται ὅτι ὁ Σωκράτης ἦταν στὴν ἀρχὴ μαθητὴς τῶν Σοφιστῶν, μεταξὺ ἄλλων τοῦ Ἴππία καὶ τοῦ Προδίκου καὶ ὅτι ὁ ἴδιος ἦταν σοφιστὴς καὶ ψευδορῆτορας. Τίποτε ὅμως δὲν εἶναι πιὸ συζητήσιμο ἀπὸ αὐτό, κι' ἂν θέλῃ κανεὶς νὰ κάμῃ ὅπωςδήποτε ἓνα χαρακτηρισμὸ τοῦ Σωκράτη θὰ ἔπρεπε νὰ κάμῃ τὸν χαρακτηρισμὸ τοῦ ἀντισοφιστοῦ, πού θὰ τοῦ ταίριαζε καλλίτερα. Ὁ Σωκράτης δὲν παύει νὰ χλευάζῃ τίς ρητορικὲς ἀξιώσεις τῶν Σοφιστῶν γιὰ τοὺς ὁποίους ὁ ρητορικὸς λόγος εἶναι ἓνας σκοπὸς καὶ ὄχι ἓνα μέσο στὴν ὑπηρεσία τῆς ἀλήθειας. Τίποτε ἀκόμα τὸ πιὸ ἀντισωκρατικὸ ἀπὸ τὴ διατύ-

πωση του Πρωτογόρα ότι «ὁ ἄνθρωπος εἶναι τὸ μέτρο ὅλων τῶν πραγμάτων». Γιατί γὰρ τὸν Σωκράτη, μέτρο ὅλων τῶν πραγμάτων εἶναι ὁ θεός, καὶ κατὰ συνέπεια, οἱ γνωσιολογικοὶ ὑποκειμενισμοί, ὅπως ἐκεῖνος τοῦ Θεαίτητου ποὺ βεβαίωνε ὅτι ἡ ἐπιστήμη ἀνάγεται στὴν αἴσθηση, οἱ ἠθικοὶ ὑποκειμενισμοί, ὅπως ἐκεῖνος τοῦ Φιλήβου ποὺ βεβαιώνει ὅτι τὸ καλὸ ἀνάγεται στὴν ἡδονή, οἱ ἀξιολογικοὶ ὑποκειμενισμοί ὅπως ἐκεῖνοι τοῦ Καλλικλῆ καὶ τοῦ Θρασύμαχου, ποὺ διατείνονται ὅτι τὸ δίκαιο ὑποτάσσεται στὴν ἐπιθυμία τοῦ ἰσχυροτέρου, εἶναι ἀκριβῶς ὁ τύπος τῶν δογμάτων γὰρ τὴν καταγγελία τῶν ὁποίων ὁ Σωκράτης ἀφιέρωσε τὴ ζωή του.

Σύμφωνα μὲ μιὰ ἄλλη παράδοση λιγώτερο φαντασιώδη, ὁ Σωκράτης ἀκολούθησε τὰ μαθήματα τοῦ Ἀρχέλαου καὶ τοῦ Ἀναξαγόρα. Διατείνονται πῶς μὲ τὸν Ἀρχέλαο ἡ φιλοσοφικὴ θεωρία ἐστράφη ἀπὸ τὴν φυσικὴ πρὸς τὴν ἠθικὴ καὶ ὅτι ὁ Σωκράτης συνέχισε τὴν παράδοση αὐτή. Λένε μάλιστα ὅτι ὁ Σωκράτης εἶχε συνοδεύσει τὸν Ἀρχέλαο στὴ Σάμο. Πάντα ὅμως βρισκόμεθα μπρὸς σὲ ἀμφισβητούμενες διαβεβαιώσεις ἀφοῦ, σύμφωνα μὲ τὸν Πλάτωνα, ὁ Σωκράτης δὲν βγήκε ποτὲ ἀπὸ τὴν Ἀθήνα παρὰ γὰρ νὰ λάβῃ μέρος σὲ στρατιωτικὲς ἐκστρατεῖες ἢ γὰρ νὰ παρευρεθῆ στὰ Ἴσθμια. "Ὅσον ἀφορᾷ τὸν Ἀναξαγόρα, δὲν εἶναι βέβαια ἀδύνατο νὰ τὸν εἶχε ἀκούσει ὁ Σωκράτης, νέος ἀκόμα, νὰ μιᾶ στὴν Ἀθήνα. "Ἄν ὅμως πιστέψουμε τὴν αὐτοβιογραφία τοῦ Σωκράτη σὲ ἓνα περίφημο χωρίο τοῦ Φαίδωνος, ὁ Σωκράτης δὲν θάχε γὰρ πολὺ θαυμάσει τίς ιδέες τοῦ αὐτοῦ φιλοσόφου: «Μιὰ μέρα ἄκουσα νὰ διαβάζουν ἓνα βιβλίον ποῦλεγαν πῶς ἦταν τοῦ Ἀναξαγόρα ὅπου ἐγράφοντο τὰ ἀκόλουθα: «Τελειωτικά, εἶναι τὸ Πνεῦμα ποὺ ἔθεσε τὰ πάντα σὲ τάξη, αὐτὸ εἶναι ἡ αἰτία ὅλων τῶν πραγμάτων». Μιὰ τέτοια ἀρχὴ μὲ ἔκανε καὶ χάρηκα πολὺ. Μὰ ἔπειτα! Χαῖρε ἐξαίσιον ἐλπίδα! Ἀπομακρύνθηκα

ἀπὸ αὐτὴν τὴν τρέλλα. Προχωρώντας, πράγματι, στὴν ἀνάγνωσή μου βλέπω ἓνα ἄνθρωπο ποὺ δὲν δίνει σημασία στὸ Πνεῦμα, ποὺ δὲν τοῦ ἀποδίδει ἐπίσης κανένα ρόλο στὶς ἰδιαίτερες αἰτίες τῆς τάξεως τῶν πραγμάτων, ἐνῶ ἀντίθετα ἐπικαλεῖται ὡς αἰτίες τὸν αἶερα, τὸν αἰθέρα καὶ τὸ νερὸ κι ἓνα σωρὸ ἄλλες ἀπογοητευτικὲς ἐρμηνεῖες» (1). Μιὰ τέτοια ἐξήγηση εἶναι γὰρ τὸ Σωκράτη τόσο φτωχὴ, ὅπως ἐκεῖνη ποὺ θάλεγε πῶς, ἂν ὁ Σωκράτης εἶναι καθιστὸς αὐτῆ τῆ στιγμῆ στὴ φυλακὴ, αὐτὸ συμβαίνει ἀποκλειστικὰ ἐπειδὴ τὰ ὅσα του καὶ οἱ μῦς του, τοῦ ἐπιτρέπουν νὰ πάρῃ μὲ τίς ἀρθρώσεις των στὸν τόπο αὐτό, τὴν καθιστὴ στήση.

Μεταξὺ τῶν διδασκάλων κοντὰ στοὺς ὁποίους ὁ Σωκράτης διέπλεσε τὴ σκέψη του, ὁ Μάξιμος ὁ Τύριος ἀναφέρει δύο γυναῖκες: τὴν Ἀσπασία τῆς Μιλήτου, μιὰ ἐταῖρα, καὶ τὴ Διοτίμα τῆς Μαντινείας, μιὰ ἱέρεια. Γὰρ τὴν πρώτη μιᾶ ὁ Πλάτων στὸ Μενέξενος (2) κι εἶναι προφανὲς ὁ Σωκράτης τὴν εἰρωνεύεται χαρακτηρίζοντάς της σὰν δάσκαλο ρητορικῆς. Ὁ Ξενοφῶν μιᾶ ἐπίσης γι' αὐτὴν προκειμένου γὰρ τὸν Σωκράτη, σύμφωνα δὲ μὲ τὸν Αἰσχίνην εἶναι αὐτὴ ποὺ δίδαξε στὸν Σωκράτη τὸ δόγμα τοῦ ἔρωτα ποὺ κάνει τὸν ἄνθρωπο καλλίτερο. Ὡς πρὸς τὴ Διοτίμα εἶναι πρὸ παντὸς γνωστὴ ἀπ' τὴν περίφημη περικοπὴ τοῦ Συμποσίου ὅπου ἡ ἱέρεια αὐτῆ τῆς Μαντινείας διηγεῖται τὴ γέννηση τοῦ ἔρωτα. Μερικοὶ τὴν θεωροῦν σὰν ἓνα μυθικὸ πρόσωπο ἐνῶ ἄλλοι, ὅπως ὁ R. Godel (Socrate et Diotime) τὴν θεωροῦν σὰν μιὰ ἱέρεια τῶν μυστηρίων, ποὺ ἔπαιξε ἓνα σημαντικὸ ρόλο στὴ πνευματικὴ διάπλαση τοῦ Σωκράτη.

"Ἄς λεχθῆ τέλος, πῶς ὁ Σωκράτης συνάντησε στὴν Ἀθήνα ἓνα ἰνδὸ σοφὸ κι ὅτι αὐτὸς διαμαρτυρή-

1. Πλάτ. Φαίδων.
2. Πλάτ. Μενέξενος.

θηκε έναντίον τοῦ ὀρισμοῦ ποῦ ὁ Σωκράτης ἔδωσε γιά τή φιλοσοφία σάν ἔρευνα τῆς ἐννοίας τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου, προβάλλοντας τήν ἀντίρρηση ὅτι θά ἦταν μάταιη αὐτή ἡ ἔρευνα ἂν δέν εἶχε κανεῖς πρῶτα ἐγκύψει στή μελέτη τῶν θεῶν. Καί ἄλλοι μὲν ὅπως ὁ Godel, βλέπουν στήν συνάντηση αὐτῆ τῆς Δύσεως καί τῆς Ἀνατολῆς τὸ σημεῖο κάποιας δυνατῆς προσέγισσης (1) ἄλλοι δὲ ὅπως ὁ L. Brunshwicg, βλέπουν τήν ἐνδειξη δύο θέσεων ἐκ διαμέτρου ἀντιθέτων.

Καί γιά νά τελειώσω με τήν ἀπογραφή αὐτῆ τῶν πιθανῶν ἐπιδράσεων, πρέπει νά ποῦμε ὅτι καί ἂν ἀκόμη ὁ Σωκράτης γνώρισε ἢ διάβασε προγενεστέρους ἢ συγχρόνους του φιλοσόφους, δέν θά πῆ πῶς πρέπει ν' ἀναζητήσουμε σ' αὐτό, ποῦ μπόρεσαν ἴσως, νά τοῦ κληροδοτήσουν, τὸ βαθύ νόημα τοῦ σωκρατικοῦ μηνύματος. Γιατί ὅπως ἐξηγοῦσε ὁ ἴδος ὁ Σωκράτης ὁ φιλόσοφος πρέπει νά ναι ὁ τεχνίτης τῆς ἴδιας του σοφίας: «αὐτουργὸς τῆς φιλοσοφίας» (2).

Ἡ οἰκογενειακή του ζωὴ

Γιά τήν οἰκογενειακή ζωὴ τοῦ Σωκράτη κατέχουμε μερικὲς λεπτομέρειες ποῦ δέν συμφωνοῦν πάντα μεταξὺ τους. Αὐτὸ ποῦ εἶναι βέβαιον εἶναι ὅτι ὁ Σωκράτης παντρεύτηκε τὴν Ξανθίππη. Μερικοὶ συγγραφεῖς υποστηρίζουν ὅτι ὑπῆρξε στήν ἀρχὴ σύζυγος τῆς Μυρτώ, κόρης ἢ ἐγγονῆς τοῦ Δίκαιου Ἀριστείδη, ἐνῶ ἄλλοι βεβαιώνουν πάλι ὅτι ἦταν συγχρόνως σύζυγος τῆς Μυρτῶς καί τῆς Ξανθίππης. Ἐπειδὴ ἡ μονογαμία ἦταν ἓνας ἀθηναϊκὸς θεσμὸς λένε ὅτι ὁ Σωκράτης εἶχε ἐπωφεληθῆ ἐνὸς ἐκτάκτου διατάγματος, ποῦ ὑποκινούσε τοὺς Ἀθηναίους στήν πολυγαμία, γιά ν' ἀυξηθῆ ὁ

ρυθμὸς τῶν γεννήσεων, ποῦ εἶχε πολὺ ἐλαττωθῆ στήν Ἀθήνα ἀπὸ τὸν πόλεμον καί τὸν λοιμὸν. Φαίνεται δὲ ὅτι πραγματικὰ τὸ διάταγμα αὐτὸ ἀνεγνώρισε σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις τὸν τίτλον τοῦ ἐλευθέρου ἀνθρώπου σὲ νόθα παιδιὰ.

Ὁ κακὸς χαρακτήρας τῆς Ξανθίππης ἦταν παροιμιώδης σ' ὅλη τὴν ἀρχαιότητα καὶ ἄφησε τὴ φήμη μιᾶς δύστροπης γυναίκας. Ὁ Ξενοφῶν λέγει ὅτι ἦταν ἡ πιὸ ἀνυπόφορη ἀπ' ὅλες τὶς γυναῖκες τοῦ παρελθόντος, τοῦ παρόντος καί τοῦ μέλλοντος, δέν λείπουν δὲ τὰ ἀνέκδοτα ποῦ μᾶς τὴν παρουσιάζουν πάντοτε ἔτοιμη νὰ ξεφωνίξει, νὰ ρίχνη ἓνα βάζον νερὸ στὸ πρόσωπον τοῦ συζύγου της ἢ ν' ἀναποδογυρίξει τὸ τραπέζι ὅταν ὁ Σωκράτης προσκαλεῖ κάποιο φίλον στὸ δεῖπνον. Ὁ Σωκράτης εἶχε ἀπέναντί της μιὰ ὑπομονητικὴ καί ὑποχωρητικὴ στάση καί πιθανὸν νὰ μὴ τὴ θεωροῦσε παρὰ σάν μέσον γιά νὰ ἐκπληρώσῃ τὸ ἀστικὸ καθήκον τῆς πατρότητος. Ὁ Ἀλκιβιάδης ἔμενε ἐκπληκτικὸς μετὰ τὴν ὑπομονὴ τοῦ Σωκράτη ἀπέναντι σ' αὐτὴ τὴ σύζυγον ποῦ δέν ἔκανε τίποτε ἄλλο ἀπὸ τὸ νὰ ξεφωνίξει. «Καί σύ τοῦ εἶπε, ὁ Σωκράτης, πῶς μπορεῖς νὰ ὑποφέρης τὶς χῆνες σου μετὰ τὰ ξεφωνητά τους; «Σωστὰ ἀπάντησε ὁ Ἀλκιβιάδης, ἀλλ' αὐτὲς μοῦ κάνουν αὐγά καὶ χηνόπουλα». «Ἀκριβῶς ἀπάντησε ὁ Σωκράτης: ἡ Ξανθίππη μοῦ κάνει παιδιὰ». «Ὅταν κάποτε τὸν ρώτησαν ἂν ὁ γάμος ἦταν προτιμότερος ἀπὸ τὸν μὲνη κανεῖς ἄγαμος, ὁ Σωκράτης ἀπάντησε: «Ὅποιαδήποτε κατάστασις καί νὰ διαλέξετε θὰ τὸ μετανιώσετε». Εἶναι γνωστὴ ἡ περικοπὴ ποῦ βρῖσκεται στήν ἀρχὴ τοῦ Φαίδωνος, ὅπου ὁ Σωκράτης βλέπει γιά τελευταία φορὰ τὴ γυναῖκα του: «Μπαίνομε λοιπὸν καί βρῖσκομε τὸν Σωκράτη, ποῦ τοῦ εἶχαν πιὰ λύσει τὰ δεσμὰ ἀπὸ τὰ πόδια, τὴν Ξανθίππη (ποῦ ἀσφαλῶς δέν τὴν ἀγνοεῖς) νὰ κάθεται κοντὰ στὸν ἄνδρα της κρατῶντας τὸ παιδί τους. Μόλις ἡ Ξανθίππη μᾶς εἶδε ἄρχισε τὶς βλαστήμιες καί τὰ λόγια τὰ συνη-

1. A. R. Godel — Socrate et le sage Indien καὶ O. Lacombe — Socrate et la sagesse indienne.

2. Ξενοφῶν — Συμπόσιον.

θισμένα τῶν γυναικῶν. «Νά Σωκράτη ἡ τελευταία φορά πού θά μιλήσουν μαζί σου αὐτοὶ πού σοῦ ἀφοσιώθηκαν, ὅπως καὶ σὺ μαζί τους». Ὁ Σωκράτης ἔρριξε μιὰ ματιὰ πρὸς τὸν Κρίτων. «Κρίτων, ποῦ λέγει, ἄς τὴν ὀδηγήσῃ κάποιος στὸ σπίτι». Κι' ἐκείνη ὠλοφύρετο καὶ κτυπιόταν στὸ στῆθος ἐνῶ μερικοὶ ἄνθρωποι τοῦ Κρίτωνος τὴν ὠδηγοῦσαν στὸ σπίτι».

Μπορεῖ ὅμως ἡ παράδοση νὰ ἔδωσε στὴ Ξανθίππη ἓνα γελοιογραφικὸ χαρακτήρα πού δὲν ἀνταποκρίνεται καὶ τόσο πολὺ στὴν ἀλήθεια.

Ὁ Σωκράτης ἀπέκτησε τρία παιδιά. Τὸν Λαμπροκλῆ, τὸ μεγαλύτερο, τὸ Σωφρονίσκο καὶ τὸν Μενέξενο. Σύμφωνα μὲ μερικές παραδόσεις δὲν ἦταν ὅλα παιδιά τῆς Ξανθίππης, ἀλλὰ καὶ τῆς Μυρτώς. Τίποτα ὅμως δὲν μᾶς ἐπιτρέπει ν' ἀποφανθοῦμε μὲ βεβαιότητα πάνω σ' αὐτό.

Ἡ πολιτικὴ του ζωὴ

Ἡ πολιτικὴ ζωὴ τοῦ Σωκράτη μᾶς εἶναι περισσότερο γνωστὴ. Ὁ Σωκράτης ἔλαβε μέρος σὲ τρεῖς ἐκστρατεῖες, σὰν ὀπλίτης. Στὴν ἀρχὴ τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου βρίσκεται στὴν πολιορκία τῆς Ποτειδαίας στὴ Χαλκιδικὴ ἀπὸ τὸ 432 ὡς τὸ 429. Ὁ Ἀλκιβιάδης ἦταν συμπολεμιστὴς του, τὸν ὁποῖο καὶ ἔσωσε ὅταν πληγώθηκε καὶ κινδύνευε νὰ πέσῃ στὰ χέρια τῶν ἐχθρῶν. Ζήτησε μάλιστα ν' ἀπονεμηθῇ στὸν Ἀλκιβιάδη καὶ ὄχι σ' ἐκεῖνον, τὸ βραβεῖο ἀνδρείας πού, μ' ὅλα ταῦτα, ὁ στρατὸς προώριζε γιὰ κείνον. Ὁ Ἀλκιβιάδης μᾶς μιλά στὸ Συμπόσιο γιὰ τὴ διαγωγή τοῦ Σωκράτη στὴν Ποτεΐδαια. «Δὲν ὑπάρχει, καμμιά ἀμφιβολία ὅτι στὴν ἀντοχὴ καὶ στίς κακουχίες, ὁ Σωκράτης ὑπῆρξε ἀνώτερος ὄχι μονάχα ἀπὸ μένα ἀλλ' κι' ἀπ' ὅλους τοὺς ἄλλους μαζί! Κάθε φορά πού οἱ συγκοινωνίες κόβονταν σὲ κάποιο σημεῖο, ὅπως συμβαίνει δὰ στὸ μέτωπο καὶ ἀναγκαστικὰ μᾶς ἔλειπαν οἱ τροφές, δὲν ἄξιζαν τίποτε οἱ ἄλλοι συγκρι-

νόμενοι μ' αὐτὸν στὴν ἀντοχὴ. Στὸ νὰ ὑπομένῃ τίς κακουχίες τοῦ χειμῶνα (γιατὶ στὴ χώρα αὐτὴ ὁ χειμῶνας εἶναι τρομερὸς) ὁ Σωκράτης ὑπῆρξε θαυμάσιος. Ἔτσι μίαν μέρα, πούχαμε τὴν πιὸ φοβερὴ παγωνιά καὶ ἐνῶ ὁ καθένας ἡ ἀπέφευγε ἐντελῶς νὰ βγῆ ἀπὸ τὸ καταφύγιό του ἢ ὅπωςδήποτε ἂν ἔβγαινε φοροῦσε πλῆθος ἀπὸ πρόσθετα φορέματα, ἔχοντας τὰ πόδια δεμένα καὶ τυλιγμένα μὲ τσόχινες λωρίδες ἢ μὲ προβείες, ὁ Σωκράτης, ἔβγαινε χωρὶς νάχη πάνω του ἄλλο κάλυμμα ἀπὸ τὸ μανδύα πού πάντα συνήθιζε νὰ φορᾷ καὶ ξυπόλυτος κυκλοφοροῦσε πάνω στοὺς πάγους πιὸ ἀνετα ἀπὸ τοὺς ἄλλους μὲ τὰ χοντροπάπουτσά τους. Ἔτσι οἱ στρατιῶτες τὸν στραβοκύνταζαν, γιατί εἶχαν τὴν πεποίθησι ὅτι πρόθεσή του ἦταν νὰ τοὺς ἐξευτελίσει (1).

Ἀκόμη δὲ τοὺς φιλοσοφικοὺς του διαλογισμοὺς δὲν τοὺς διακόπτει ὁ πόλεμος. Ὁ Ἀλκιβιάδης μᾶς λέγει πὼς ὁ Σωκράτης ἔμεινε κάποτε ἀκίνητος στὴν ἴδια θέση ἐπὶ εἰκοσιτέσσερες ὀλόκληρες ὥρες, βυθισμένος στίς σκέψεις του, καὶ φαίνονταν μάλιστα ὅτι δὲν ἔβλεπε τοὺς στρατιῶτες πού τὸν παρατηροῦσαν σὰν ἀπολιθωμένοι (2).

Τὸ 424, πέντε χρόνια ὕστερα ἀπὸ τὸ λοιμὸ τῆς Ἀθήνας, ξαναβρίσκομε τὸ Σωκράτη στὴ μάχη τοῦ Δηλίου ὅπου τὰ ἀθηναϊκὰ στρατεύματα συντρίφτηκαν ἀπ' τοὺς Θηβαίους. Ἐκεῖ πού ὁ Σωκράτης σώζει τὴ ζωὴ τοῦ Ξενοφῶντα πού δὲν μπορούσε ν' ἀπαλλαγῆ ἀπ' τὸ βάρος τοῦ ἀλόγου του πού ἔπεσε πάνω του. Ὁ Σωκράτης τὸν τράβηξε ἀπ' αὐτὴν τὴν δύσκολη θέση καὶ τὸν πῆρε στοὺς ὤμους του ἐπὶ ἀρκετὸ διάστημα γιὰ νὰ τὸν σώσῃ ἀπὸ τὰ χέρια τοῦ ἐχθροῦ. Ὁ Ἀλκιβιάδης μᾶς ζωγραφίζει τὸν Σωκράτη κατὰ τὴν ὑποχώρησι. «Ναί. Μοῦκανε ἐντελῶς τὴν ἐντύπωσι

1. Πλάτων — Συμπόσιον.
2. Πλάτων — Συμπόσιον.

δτι, ὅπως λέγει κι' ὁ δικός σου στίχος Ἀριστοφάνη, κυκλοφοροῦσε ἐπίσης ἐκεῖ ἀκριβῶς σάν νάταν στήν Ἀθήνα: κορδωμένος καὶ ρίχνοντα τὰ βλέμματα πότε ἐδῶ καὶ πότε ἐκεῖ (1) κοιτάζοντας— ψύχραιμα παντοῦ, καὶ τοὺς φίλους καὶ τοὺς ἐχθρούς, μὴ ἀφήνοντας ἀμφιβολία σὲ κανένα, ἀκόμη καὶ ἀπὸ μακριὰ πὼς ἂν κανεῖς τὸν προκαλοῦσε, ἦταν σὲ θέση νὰ ὑπερασπίσῃ τὸν ἑαυτό του καὶ μάλιστα μὲ σθένος! Εἶναι μάλιστα αὐτὸ πού τοὺς ἐγγυόνταν σ' αὐτὸν καὶ στὸν ἄλλον (τὸ στρατηγὸ Λάχη) τὴν ἀσφάλεια τῆς ὑποχωρήσεώς των. Γιατὶ στὸν πόλεμο ἀποφεύγει κανεῖς, ἔστω καὶ λίγο, νάρχεται σὲ προστριβὴ μὲ τέτοια παλληκάρια, ἐνῶ τούναντίον καταδιώκει αὐτοὺς πού τρέπονται σὲ ἄτακτο φυγῆ» (2).

Τὸ 422, τέλος ὁ Σωκράτης λαμβάνει μέρος στήν ἐστρατεία τῆς Ἀμφιπόλεως ἀπ' τὴν ὁποία ὅμως δὲν ἔχομε καμμιά λεπτομέρεια πού νὰ τὸν ἀφορᾷ.

Ὅμως ὁ Σωκράτης δὲν ἔδειξε τὸ θάρρος του μονάχα στὶς περιπέτειες τοῦ πολέμου, ἀλλὰ καὶ σὲ πολλές περιστάσεις τοῦ πολιτικοῦ του βίου. Τὸ 406 ὁ Ἀθηναϊκὸς στόλος νίκησε τοὺς Λακεδαιμονίους στὶς Ἀργινοῦσες, ἀλλ' ἡ τρικυμία ἐμπόδισε νὰ μαζευτοῦν τὰ πτώματα, ὅπως ὑποχρέωνε ὁ ἀθηναϊκὸς νόμος μὲ ποινὴ θανάτου. Οἱ στρατηγοὶ θεωρήθηκαν ὑπεύθυνοι καὶ σύρθηκαν στὸ δικαστήριον τοῦ Πρυτανείου, πού τὸ ἀποτελοῦσαν πενήντα μέλη ἐκλεγόμενα μέσα ἀπὸ τὴν Βουλὴ τῶν Πεντακοσίων καὶ πού ἐπὶ πέντε ἐβδομάδες ἐξασκοῦσαν τὸ ὑπόβρημά τους. Ἡ τύχη ἤθελε ὥστε ἡ φυλὴ τῆς Ἀντιοχίδος στήν ὁποία ἀνῆκε ὁ Σωκράτης, νὰ ἀσκῆ τὰ καθήκοντά της κατὰ τὴν ἐποχὴ αὐτή. Καὶ σὲ ἐπίμετρο ὁ κλῆρος ἀνέδειξε τὸν Σωκράτη πρόεδρο τοῦ Δικαστηρίου (Ἐπιστάτη). Ὁ λαὸς καὶ οἱ

1. Ἀριστοφάνης—Νεφέλες.

2. Πλάτων — Συμπόσιον.

κατήγοροι ἤθελαν νὰ καταδικασθοῦν ὅλοι οἱ στρατηγοὶ μὲ μιὰ καὶ μόνη δικαστικὴ ἀπόφαση, πρᾶγμα πού ἦταν ἀντίθετὸ πρὸς τὸν ἀθηναϊκὸ νόμο πού ἀπαιτοῦσε μιὰ χωριστὴ δίκη γιὰ κάθε κατηγορούμενο. Παρὰ τὶς διαμαρτυρίες καὶ τὶς ἀπειλὲς ὁ Σωκράτης στάθηκε ἀκαμπτος καὶ ἐφάρμοσε τὸ νόμο ἀπαιτῶντας τόσες δίκες ὅσοι καὶ οἱ κατηγορούμενοι (1).

Δύο χρόνια ἀργότερα, στήν ἐποχὴ τῶν Τριάκοντα Τυράνων ὅταν αὐτοὶ ἔκαμναν πολυάριθμες σφαγές, ὁ Σωκράτης ἀρνήθηκε νὰ συμμετάσχη στὴ σύλληψη τοῦ Λέοντα τοῦ Σαλαμινίου ὅπως τὸν διέταξαν οἱ «Τριάκοντα». Γιατὶ ἔδιναν συχνὰ σὲ πολλοὺς ἄλλους παρόμοιες διαταγές γιὰ νὰ συμερισθοῦν τὴν εὐθύνη τους ὅσο τὸ δυνατό περισσότεροι πολῖτες. «Στὴν περίπτωση αὐτὴ ἀκόμα ἔδειξα, ὄχι μὲ λόγια ἀλλὰ μὲ ἔργα ὅτι—ἂν μπορῶ νὰ τὸ πῶ χωρὶς νὰ σᾶς προσβάλω—δὲν συλλογίζομαι καθόλου τὸ θάνατο καὶ ὅτι ἡ μόνη μου φροντίδα εἶναι νὰ μὴ κάμω καμμιά ἀδικία ἢ ἀσέβεια. Ἔτσι ἡ ἐξουσία αὐτὴ ὅσο ἰσχυρὴ κι' ἂν ἦταν, δὲν μὲ ἐπτόησε σὲ σημεῖο νὰ διαπράξω καὶ ἀδικία. Ὅταν λοιπὸν βγήκαμε ἀπὸ τὴν θόλο (Ἄϊθουσα συνεδριάσεων τῶν Πρυτάνεων) οἱ τέσσερις ἄλλοι ἔφυγαν γιὰ τὴ Σαλαμῖνα παίρνοντας καὶ τὸν Λέοντα, κι' ἐγὼ γύρισα στὸ σπίτι μου. Καὶ ἴσως αὐτὸ θὰ τὸ πλήρωσα μὲ τὴ ζωὴ μου ἂν αὐτὴ ἡ κυβέρνησις δὲν ἀνετρέπετο μετὰ ἀπὸ λίγο καιρὸ (2). Ἀκόμα, ὁ Σωκράτης φιλονεικοῦσε γιὰ τὸ παραμικρὸ μὲ τοὺς Τριάκοντα. Εἶχε ἀγανακτήσει γιὰ τὶς σφαγές πού διέταξαν, ὥστε ὁ Κριτίας — ἂν καὶ ὑπῆρξε μαθητὴς του — καὶ ὁ Χαρίκλῆς, ἀπαγόρευσαν στὸ Σωκράτη νὰ μιλᾷ στοὺς νέους. Ὁ Σωκράτης λοιπὸν, μὲ τὴν συνηθισμένη του εἰρωνεία, ρώτησε τότε ποῖο θὰ ἦταν στὸ ἐξῆς τὸ ἐλάχιστον ὄριον ἡλικίας τῶν συνομιλητῶν του καὶ ἐπιθυ-

1. Πλάτων — Ἀπολογία Σωκράτη.

2. Ἀπολογία Σωκράτη.

μοῦσε νὰ μάθῃ ἂν θὰ τοῦ ἦταν δυνατὸ νὰ ρωτήσῃ ἓνα νεαρὸ ἔμπορο γιὰ τὴν τιμὴ ἑνὸς ἐμπορεύματος ἢ ν' ἀπαντήσῃ σ' ἓνα νέο πού θὰ ἐπιθυμοῦσε νὰ μάθῃ τὴ διεύθυνση τοῦ Χαρικλῆ (1).

Ὁ χαρακτήρας του

Τὸ θάρρος τοῦ Σωκράτη ἦταν ἐφάμιλλο μὲ τὴν καρτερία, τὴν ἀπλότητα καὶ τὴν αὐτοκυριαρχίαν του σὲ κάθε δοκιμασία. Ἡ ἀντοχὴ του στοὺς κόπους, ὅπως εἶδαμε, ἦταν περίφημη. Ἡ ἀντοχὴ ἀκριβῶς αὐτὴ ἐπέτρεπε στὸ Σωκράτη νὰ διακρίνεται σ' ὅλα τὰ συμπόσια, νὰ εἶναι ἓνας εὐχάριστος κι' εὐθυμος συνδαιτημόνας, πίνοντας ὅσο καὶ οἱ σύντροφοί του χωρὶς ποτὲ ὅμως νὰ μεθύσῃ ὅπως αὐτοί, κατόρθωμα πού γέμιζε μὲ θαυμασμὸ τὸν Ἀλκιβιάδην. Ἡ ὀργή, ἡ παραφορά, τὸ μῖσος ἦταν ἄγνωστα στὸ Σωκράτη. Κάποτε ἓνας πού συζητοῦσε μαζὺ του καὶ εἶχε ἀντίθετη γνώμη, μανιασμένος πού δὲν τὰ ἔβγαζε πέρα καὶ πού δὲν εὔρισκε πιά ἄλλο ἐπιχείρημα ράπισε τὸ Σωκράτη ὁ ὁποῖος καὶ ἀπάντησε ἡσυχᾶ. «Εἶναι πολὺ ἀνιάρῳ νὰ μὴ ξέρῃ κανεὶς πότε πρέπει νὰ φορέσῃ κράνος πρὶν βγῆ ἀπὸ τὸ σπίτι του». Μιὰ ἄλλη πάλι φορά πού προκαλοῦσε τὴ γενικὴ ἐκπληξὴ μὲ τὴν ἀπάθειά του ὅταν κάποιος τοῦδωσε μιὰ κλωτσιὰ ὁ Σωκράτης δικαιολογήθηκε: «Τί θέλετε νὰ κάνω; Ἄν ἓνα γαῖδούρι μὲ κλωτσοῦσε θὰ τὸ τραβοῦσα μὴπως στὰ δικαστήρια;» Σ' ἓναν Ἀθηναῖο ἐπίσης πού ἐκπλήσσετο ἐπειδὴ οἱ τόσες συκοφαντίες πού τοῦ ἔκανε ὁ Ἀριστοφάνης στὶς Νεφέλες δὲν τὸν ἐξώργιζαν ὁ Σωκράτης ἀπάντησε: «Μὴπως τὸ θέατρο ὅπου μὲ περιπαίξουν δὲν εἶναι σὰν ἓνα μεγάλο συμπόσιο ὅπου κάθε συνδαιτημόνας πειράζει τοὺς ἄλλους;» Κάποτε πάλι ὅταν σὲ μιὰ γιορτὴ τὸν χαρακτηρίσαν μ' ἓνα τσουχτερὸ ἐπίθετο, διάφοροι ξένοι γύρισαν νὰ

1. Ξενοφ. Ἀπομνημονεύματα.

τὸν δοῦν καὶ νὰ τὸν ἀναγνωρίσουν, ὁ Σωκράτης σηκώθηκε καὶ στάθηκε ὄρθιος σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τῆς ἐορτῆς γιὰ νὰ μπορέσουν, ὅσοι ἤθελαν, νὰ ἱκανοποιήσουν τὴν περιέργειά τους.

Ἡ περιβολὴ τοῦ Σωκράτη ἦταν πάντα λιτή, γιὰτὲ ἦταν καὶ πτωχὸς καὶ ἀπλός. Ποτὲ ὅμως δὲν τὸν εἶδε κανεὶς νὰ κάνῃ ἐπίδειξη ἀτημέλητης ἐμφάνισης ὅπως οἱ Κυνικοὶ (1). Ὁ Σωκράτης δὲν ἦταν ὁ ματαιόδοξος μιᾶς προσποιητῆς ταπεινότητος. Οἱ μανδῦες ἀπὸ πορφύρα, τ' ἀσημένια καὶ χρυσᾶ ὑφάσματα, λέγει, χρησιμεύουν στοὺς ἠθοποιούς τῆς τραγωδίας, εἶναι ὅμως ἐντελῶς ἄχρηστα γιὰ τὴν εὐτυχία τῆς ζωῆς. Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ἄλλοι πάλι παίζουν θέατρο ντυμένοι μὲ κουρέλια. Γι' αὐτὸ εἶπε καὶ στὸν κυνικὸ φιλόσοφο πού ἐπιδείκνυε τὶς τρῦπες τοῦ μανδύα του: «Μέσα ἀπὸ τὶς τρῦπες τοῦ μανδύα σου διαβλέπω τὴν ματαιοδοξία σου». Ἀποφεύγει νὰ προκαλῆ σκάνδαλα. Κι' ἂν σὲ μερικοὺς δίνει αὐτὴ τὴν ἐντύπωση πάντοτε τὸ κάνει χωρὶς νὰ τὸ θέλῃ. Ἐπίσης τίποτε δὲν τοῦ εἶναι πιὸ ξένο ἀπὸ τὴν ὑπεροψία, κι' ὅταν βλέπῃ στὴν ἀγορὰ τῆς Ἀθήνας ὅλα αὐτὰ πού οἱ ἔμποροι ἐκθέτουν στὸ θαυμασμὸ καὶ τὴν ἀχαλίνωτη ἐπιθυμία τῶν ἀγοραστῶν, αὐτὸς ἀρκεῖται νὰ πῇ: «Κύτταξε πόσα πράγματα δὲν ἔχω ἀνάγκη!». Πολλὲς φορὲς κατηγορήσαν τὸ Σωκράτη ὅτι εἶχε γιὰ φίλους ἀνθρώπους ἀκόλαστους, ὅπως τὸν Ἀλκιβιάδην, ὁ ὁποῖος μάλιστα τὸν κυνηγοῦσε μὲ τὶς προκλήσεις του, ἢ τὸν Κριτία πού ἔγινε ἔπειτα ἓνας ἀπὸ τοὺς Τριάκοντα Τυράννους. Πρέπει ὅμως νὰ ὑπογραμμίσουμε, μαζὶ μὲ τὸν Ξενοφῶντα, ὅτι ὁ Σωκράτης, ἐν ὄσῳ ὁ Ἀλκιβιάδης καὶ ὁ Κριτίας παρακολουθοῦσαν τὴ διδασκαλία του, κατώρθωσε νὰ βάλῃ χαλινὸ στὰ

1. Ὁ Ἀριστοφάνης στοὺς Ὀρνιθες εἰρωνευόμενος τὴν ρυπαρότητα καὶ τὴν ἀτημέλητη ἐμφάνιση τοῦ Σωκράτη τὸν συκοφαντεῖ.

πάθη τους, τὰ ὅποια πραγματικά δὲν ξεσπάσανε παρά ἀπ' τὴ στιγμή πού ἀπομακρύνθηκαν ἀπὸ τὸ διδάσκαλό τους.

Ὁ Σωκράτης ὅπως εἶναι γνωστὸ ἦταν πολὺ ἀσχημὸς, φαλακρὸς, μὲ γενειάδα, μιὰ μύτη σιμὴ κι' ἔμοιαζε μὲ σάτυρο ἢ μὲ Σειληνό. Στὸ Συμπόσιο ὁ Ἀλκιβιάδης σπρώχνει τὴν παρομοίωση πιὸ μακριά. Ἀφοῦ εἶπε ὅτι ὁ Σωκράτης μοιάζει μὲ τὸ σάτυρο Μαρσύα, ἀκριβολογεῖ περισσότερο λέγοντας ὅτι μοιάζει σὰν αὐτὰ τ' ἀγάλματα τῶν Σειληνῶν πού τ' ἀνοίγει κανεὶς καὶ βρίσκει νὰ περιέχουν ἀγάλματα θεῶν. Ἔτσι καὶ τὸ πρόσωπο τοῦ Σωκράτη κρύβει τὴν πιὸ ὠραία ψυχὴ ὅπως ἀκριβῶς οἱ λόγοι του, φαινομενικὰ ἀφελεῖς καὶ ἀστεῖοι, κρύβουν τὸ μεγαλύτερο βάθος. Τὸ πρόσωπο τοῦ Σωκράτη δὲν ἄφινε ἀσκανδάλιστους τοὺς Ἀθηναίους ἐπειδὴ ἡ φυσικὴ ὁμορφιά ἦταν γι' αὐτοὺς τὸ σύμβολο τῆς ἐσωτερικῆς ὁμορφιάς. Τίποτε δὲν φαινόταν πιὸ ἀσυμβίβαστο ἀπὸ τὴν ἀσχήμια τοῦ Σωκράτη καὶ τὴν ἠθικὴ του ἀγνόητα. Ὁ Σωκράτης ἐξηγοῦσε καμμιὰ φορὰ τὴν «ἀνωμαλία» αὐτῆ λέγονται ὅτι τὸ πρόσωπό του εἶχε τὰ χαρακτηριστικὰ τῶν παθῶν τὰ ὅποια θὰ εἶχε ἂν δὲν ἀφοσιώοντο στὴ φιλοσοφία.

Ἡ διδασκαλία του

Ἡ ἀπλότητα τοῦ Σωκράτη βρίσκεται στὸν τρόπο μὲ τὸν ὅποιο συνομιλεῖ μὲ τοὺς συμπολιῖτες του. Ὁ Σωκράτης δὲν ἔχει τίποτε τὸ κοινὸ μ' ἓνα διευθυντὴ σχολείου πού κάνει διαλέξεις κι' ἔχει μαθητὲς ἐπὶ πληρωμῇ. Ἡ σχολὴ τοῦ Σωκράτη εἶναι ἡ ἀ γ ο ρ ἄ, ὁ δημόσιος χώρος ὅπου τὸν βλέπουμε νὰ περπατᾷ μεταξὺ τῶν ἐμπόρων, τῶν ἀσέμων ἀνθρώπων ὅσο καὶ τῶν ἀριστοκρατῶν, φλυαρῶντας μὲ τὸν ἓνα, ἐρωτῶντας τὸν ἄλλο καὶ μὴ παύοντας νὰ παίρνη σὰν θέμα μελέτης τὰ χίλια δυὸ προβλήματα τῆς καθημερινῆς ζωῆς. Ὁ Σωκράτης δὲν παύει νὰ ἐπαναλαμβάνη

ὅτι εἶχε θεῖα ἀποστολὴ νὰ διαπαιδαγωγῆσιν τοὺς συγχρόνους του: «Τριγυρίζοντας τοὺς δρόμους δὲν ἔχω σκοπὸ ἄλλο ἀπὸ τὸ νὰ σᾶς πείσω ὅλους, νέους καὶ γέρους, πῶς δὲν πρέπει νὰ δώσετε τὸ προβάδισμα στὸ σῶμα καὶ στὰ πλούτη, ἀλλὰ ν' ἀσχοληθῆτε μὲ θέρμη γιὰ τὴν τελειοποίησιν τῆς ψυχῆς. Σᾶς ἐπαναλαμβάνω ὅτι δὲν προέρχεται ἀπὸ τὰ χρήματα ἡ ἀρετὴ, ἀλλὰ τὰ χρήματα ἀπὸ τὴν ἀρετὴ ὅπως καὶ κάθε τι πού εἶναι στοὺς ἀνθρώπους ὠφέλιμο εἴτε στὸν ἰδιωτικὸ εἴτε στὸν δημόσιον βίον. Εἶμαι ἡ ἀλογόμυγα πού ὅλημέρα δὲν παύει ποτὲ νὰ σᾶς ξυπνᾷ, ἀπὸ τὴν νάρκη, νὰ σᾶς συμβουλευῆ, νὰ ἐπιπλήττει τὸν καθένα σας καὶ πού θὰ τὴ βρῆτε παντοῦ νὰ κάθεται πάνω σας. Μπορεῖ ὅμως νὰ φαίνεται παράξενο τὸ ὅτι τριγυρίζω στοὺς δρόμους, δίνοντας συμβουλὲς ἰδιαίτερως καὶ ἀσχολοῦμαι μὲ τίς ὑποθέσεις τῶν ἄλλων, ἐνῶ δημοσίᾳ δὲν τολμῶ νὰ παρουσιασθῶ στίς συνελεύσεις τῆς ἐκκλησίας σας καὶ νὰ δώσω συμβουλὲς στὴ Δημοκρατία. Ἡ στάση μου αὐτὴ προέρχεται ἀπ' αὐτὸ πού συχνὰ καὶ παντοῦ μ' ἀκούσατε νὰ λέγω, ὅτι ἓνα θεῖο καὶ δαιμόνιο σημάδι ἐκδηλώνεται σὲ μένα, αὐτὸ ἀκριβῶς γιὰ τὸ ὅποιο ὁ Μέλητος, χλευάζοντάς με τὸ ἔγραψε στὴν κατηγορία. Τοῦτο ἄρχισε ἀπ' τὰ παιδικά μου χρόνια. Εἶναι σὰ μιὰ φωνὴ πού μὲ ἀποτρέπει ἀπὸ κάτι πού πρόκειται νὰ κάνω ἀλλὰ ποτὲ δὲν μὲ προτρέπει. Ἔτσι εἶναι αὐτὴ πού ἀντιτίθεται στὸ νὰ ἀσχοληθῶ μὲ τὴν πολιτικὴ καὶ πιστεύω ὅτι εἶναι πολὺ εὐχάριστο γιὰ μένα ὅτι μὲ ἀποτρέπει. Γιατὶ ξαίρετε καλὰ Ἀθηναῖοι — ἂν ἀπ' τὴ νεότητά μου ἀναμιγνυόμουν στίς δημόσιες ὑποθέσεις θὰ ἤμουν κι' ὅλα ἀπ' τὰ νειάτα μου κατεστραμμένος καὶ δὲν θὰ εἶχα προσφέρει καμμιὰ ὑπηρεσία οὔτε σὲ σᾶς οὔτε στὸν ἑαυτό μου. Δὲν εἶμαι ἄνθρωπος πού μιᾷ γιὰ νὰ πληρωθεῖται καὶ σιωπᾷ ὅταν δὲν τοῦ δίνουν χρήματα. Εἶμαι τὸ ἴδιο στὴ διάθεση τόσο τῶν πλουσίων ὅσο καὶ τῶν πτωχῶν νὰ μοῦ κάνουν ἐρωτήσεις ἢ, ἂν προτιμοῦν,

νά τους κάνω ἐγὼ ἐρωτήσεις ἢ νά ἀκούουν αὐτὰ πού ἔχω νά πῶ. Εἶναι, σᾶς ἐπαναλαμβάνω ὁ θεὸς πού με ἔταξε σ' αὐτὸ τὸ ἔργο με χρησμούς, με ὄραματα καὶ με ὅλα τὰ μέσα πού μπορεῖ νά χρησιμοποιήσῃ ἕνας θεὸς γιὰ νά ἀναθέσῃ σ' ἕνα ἄνθρωπο μιὰ ἀποστολή πού πρέπει νά ἐκπληρώσῃ» (1).

Ἡ θεία αὐτὴ ἀποστολή ἐνσαρκώθηκε ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ «δαίμονιο» τοῦ Σωκράτη, πού ἀπευθύνεται σ' αὐτὸ στὶς δύσκολες περιστάσεις καὶ καθιερώθηκε ἀπὸ τὸν χρησμὸ τῶν Δελφῶν. Θὰ μιλήσουμε γι' αὐτὰ ἀργότερα. Ὁ Πλούταρχος λέγει πὼς ὁ Σωκράτης ἦταν ἀκόμη μικρὸ παιδί ὅταν ὁ πατέρας του ρώτησε τὸ μαντεῖο σχετικὰ μ' αὐτὸ καὶ τὸ μαντεῖο τοῦ ἀπάντησε πὼς πρέπει νά ἀφίση τὸ παιδί του νά ἀκολουθήσῃ τὴν κλίση του καὶ νά μὴ ἀντιταχθῇ στὴν θέλησή του. Ἡ παράδοση αὐτὴ εἶναι φανερὸ ὅτι δὲν συμφωνεῖ μ' ἐκείνη πού ἔλεγε πὼς ὁ Σωκράτης εἶχε ἐξασκήσει ἐπὶ πολὺ καιρὸ τὸ ἐπάγγελμα τοῦ γλύπτου. Ὁ Χαιρεφῶν παιδικὸς φίλος τοῦ Σωκράτη, ρώτησε τὸ Μαντεῖο τῶν Δελφῶν γιὰ τὸν Σωκράτη, ἡ δὲ Πυθία τοῦ ἀπάντησε πὼς δὲν ὑπῆρχε ἄνθρωπος πιὸ σοφὸς πιὸ ἐλεύθερος, πιὸ δίκαιος καὶ πιὸ συνετός.

Ὁ Σωκράτης εἶναι λοιπὸν ἕνας Ἀθηναῖος πού ζεῖ στὴν πόλη του, μεταξὺ τῶν συγχρόνων του, πού ξέρει νά κινήσῃ τὴν σκέψη τῶν ἀμέριμνων καθὼς καὶ τῶν οἰηματιῶν πού ἰσχυρίζονται ὅτι τὰ ξέρουν ὅλα, χωρὶς ποτὲ νά καυχηθῇ γιὰ τὸ πλῆθος τῶν νέων πού ἐπιζητοῦν τὴ συντροφιά του καὶ τοὺς ἀπλοῦς, εὐθεῖς καὶ βαθεῖς λόγους του. Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους κάθε τάξης πού συναντᾷ στὴν ἀγορά, ὁ Σωκράτης περιστοιχίζεται ἀπὸ ἕνα κύκλο πιστῶν φίλων μεταξὺ τῶν ὁποίων ὑπάρχουν καὶ μεγάλα ὀνόματα. Συναντοῦμε ἐκεῖ τὸν Εὐριπίδη τοῦ ὁποίου, ὁ Σωκράτης, πῆγαινε κι' ἔβλεπε τὶς τραγωδίες γιὰ τὶς ὁποῖες, δια-

1. Πλατ. Ἀπολογία Σωκράτους.

τείνονται μερικοί, ὅτι συνεργάζετο με τὸν Εὐριπίδη. Ἐπίσης τὸν Ἀλκιβιάδη, τοῦ ὁποίου ἡ ὁμορφιά ἦταν τόσο περίφημη ὅσο καὶ οἱ κραιπάλες του, τὸν Κριτία πού ἐπρόκειτο νά γίνῃ ἕνας ἀπὸ τοὺς Τριάκοντα Τυράννους, τὸ στρατηγὸ Λάχη, τὸν Κρίτωνα, τὸν Θεάγη, τὸν Ἐρμογένη, τὸν Μενέξενο, τὸν Θεαίτητο, τὸν Χαρμίδη, τὸν Γλαύκωνα, ἀδελφὸ τοῦ Πλάτωνα, τὸν Χαιρεφῶντα, τὸν Σιμμία, τὸν Κέβη, τὸν Ξενοφῶντα. Τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ πρόσωπα αὐτὰ εἰκονίζονται στοὺς διαλόγους τοῦ Πλάτωνος. Δίπλα σ' αὐτοὺς βρίσκομε φιλοσόφους πού ἔγιναν διάσημοι. Καὶ πρῶτα πρῶτα τὸν Πλάτωνα, πού εἶναι ἀπ' ὅλους ὁ πιὸ σπουδαῖος, τὸν Εὐκλείδη ἀπὸ τὰ Μέγαρα, στὸν ὁποῖο ὁ Πλάτων κι' ἄλλοι μαθηταὶ κατέφυγαν μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Σωκράτη, τὸ Φαίδωνα τὸν Ἡλεῖο, ἰδρυτὴ μιᾶς πολὺ λίγο γνωστῆς σχολῆς, τὸν Ἀντισθένη, ἰδρυτὴ τῆς κυνικῆς σχολῆς, τὸν Ἀρίστιππο τὸν Κυρηναῖο πού ἦλθε ἀπ' τὴν Ἀφρική γιὰ τὸν ἠλκυσε ἡ φήμη τοῦ ἀθηναίου φιλοσόφου. Ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς τοὺς φιλοσόφους πρέπει ν' ἀναζητηθοῦν ἐκεῖνοι πού ἀπεκλήθησαν οἱ μείζονες καὶ οἱ ἐλάσσονες Σωκρατικοί.

Ἡ δίκη του

Μιὰ προσωπικότητα τῆς ὀλκῆς τοῦ Σωκράτη δὲν μποροῦσε παρὰ νά ἐπισύρῃ τὸ μῖσος μερικῶν κενόδοξων, πρὸ πάντων δὲ τὴν ἀκατανόησια τῶν στενοκέφαλων πού δὲν ἔβλεπαν σ' αὐτὸν παρὰ ἕνα παράσιτο πού χειρίζεται τὴν εἰρωνεία, προσελκύνοντας τὴ συμπάθεια τῆς νεολαίας καὶ ἀποτελώντας ἕνα κίνδυνο γιὰ τὴν κοινωνικὴ τάξη. Τὸ 399, ὁ Σωκράτης κατηγορήθηκε ἀπ' τὸ Μέλητο, τὸν Ἄνυτο καὶ τὸ Λύκωνα. Ἡ διατύπωση τῆς κατηγορίας ἦταν συντεταγμένη ἔτσι: «Ἐγὼ, ὁ Μέλητος, γυιὸς τοῦ Μελήτου, τοῦ δήμου Πιπθσίας, κατηγορῶ με ὄρκο τὸ Σωκράτη, γυιὸ τοῦ Σωφρονίσκου τοῦ δήμου Ἀλωπεκῆς. Ὁ Σωκράτης

είναι ένοχος του έγκλήματος ότι δέν αναγνωρίζει τους θεούς που αναγνωρίζει τὸ Κράτος καὶ ὅτι εἰσάγει καινούργιες θεότητες. Ἄκόμα πὼς εἶναι ένοχος του ὅτι διαφθείρει τὴ νεολαία. Αἰτουμένη τιμωρία : ὁ θάνατος»).

Μιά τέτοια κατηγορία καθὼς καὶ ἡ τιμωρία που ζητᾶ παραμένουν σὲ τέτοιο σημεῖον ἀκατανόητα ὥστε ν' ἀναζητήση κανεὶς ποιά μπορούσαν νὰ εἶναι τὰ κρυφὰ ἐλατήριά του. Ὁ Ξενοφῶν ὑπαινίσσεται πὼς ὁ Ἄνυτος εἶχε ἕνα προσωπικό λογαριασμό νὰ κανονίσῃ μὲ τὸ Σωκράτη, ἐνῶ ἄλλοι θεώρησαν ὅτι ἐπρόκειτο γιὰ μιὰ πολιτική δίκη που ἔκανε ἡ Δημοκρατία σ' ἕνα φιλόσοφο, που εἶχε γιὰ φίλους τὸν Κριτία, τὸν σκληρότερο τῶν Τριάκοντα Τυράνων καὶ τὸν Ἀλκιβιάδη, περίφημο γιὰ τὰ σκάνδαλα καὶ μάλιστα γιὰ τὶς ἱεροσυλίες του. Καμμιά ὅμως ἀπ' τὶς ἐρμηνεῖες αὐτὲς δέν μπορεί νὰ ὑποστηριχθῆ γερὰ, γιατί ὅσο καὶ ἂν ὁ Ἄνυτος εἶχε μεγάλη ἐπιρροή φαίνεται δύσκολο νὰ παραδεχθοῦμε πὼς μιὰ ἀπλή προσωπική διένεξη θὰ μπορούσε νὰ τὸν κἀν νὰ ζητήση τὸ θάνατο του Σωκράτη ἐναντίον του ὁποίου δέν ἔγινε καμμιά δίκη στὰ ἐβδομήντα ὀλόκληρα χρόνια του βίου του. Ὅσο γιὰ τὸ ἐνδεχόμενο μιᾶς πολιτικῆς δίκης αὐτὸ πρέπει νὰ ἀποκλεισθῆ ὄχι μόνο γιατί ὁ Σωκράτης, ὅπως εἶδαμε, ἔδειξε σταθερότητα καὶ τόλμη ἀπέναντι στὶς ἀξιώσεις τῶν τυράνων, ἀλλὰ καὶ γιατί ἔπειτα ἀπὸ τὴν ὀδυνηρὴ αὐτὴ περίοδο τῆς ἱστορίας τῆς Ἀθήνας, οἱ γερουσιαστές ὑποχρεώθηκαν νὰ κηρύξουν γενικὴ ἀμνηστία καὶ νὰ μὴ δέχονται καμμιά καταγγελία καμμιά κατηγορία, που νὰ ἀνάγεται στὴ περίοδο του δεσποτισμοῦ στὸν ὁποῖο ἡ Δημοκρατία ἔθεσε εὐτυχῶς ἕνα τέλος. Ὁ Μέλητος ἦταν ἕνας ἄσημος ποιητής, ὁ δὲ Λύκων ἕνας ρήτορας. Ὁ Ἄνυτος φαίνεται νὰ ἦταν ἡ ψυχὴ τῆς δίκης. Πλούσιος βυρσοδέφης, που ἀντιπροσώπευε τὰ συμφέροντα τῶν ἐμπόρων καὶ τῶν «βιομηχάνων». Ἦταν λοιπὸν ἰσχυρὸς καὶ μὲ ἐπιρροή. Τὸ

καιρὸ τῆς τυραννίας ἐξορίστηκε καὶ ἐπέστρεψε μὲ τὴ Δημοκρατία, ἀφοῦ ἔχασε ἕνα σημαντικό μέρος τῆς περιουσίας του. Ὁ Σωκράτης θὰ τὸν εἶχε δημοσίᾳ μεμφθῆ ὅτι, ἀντὶ γιὰ τὴ μόρφωση που ἔπρεπε νὰ δώση στὸ γιὸ του, δέν ἐσκέπτετο τίποτα ἄλλο παρὰ νὰ τὸν κἀν ἕνα βυρσοδέφη ἱκανὸ νὰ πάρῃ μιὰ μέρα τὴ συνέχεια τῆς ἐπιχείρησης του πατέρα του. Ἀπὸ αὐτό, κατὰ τὴν γνώμη του Ξενοφῶντα προῆλθε καὶ ἡ ἐπιθυμία τῆς ἐκδίκησης που ὠδήγησε τὸν Ἄνυτο στὴν κατηγορία του Σωκράτη.

Ὅσῳ φαίνεται καλὰ ὅτι μᾶλλον ἄλλου θὰ ἔπρεπε ν' ἀναζητηθοῦν οἱ λόγοι τῆς δίκης του Σωκράτη. Ὁ Ἄνυτος φαίνεται νὰ ἐνεργῆ μὲ καλὴ πίστη καὶ δέν μπορεί κανεὶς νὰ σημειώσῃ εἰς βάρος του τόσο δυσμενεῖς ἐνδείξεις χαμέρπειας. Εἶν' ἀλήθεια ὅτι τὴν ἐπαύριο τῆς κακότυχης ἐστρατείας τῆς Πύλου, τῆς ὁποίας ἦταν ἀρχηγός, διαδόθηκε ὅτι πέτυχε τὴν ἀθώωσή του ἐξαγοράζοντας τὶς συνειδήσεις τῶν δικαστῶν, που ἐπρόκειτο νὰ τὸν δικάσουν. Μπορεῖ ὅμως ὅλα αὐτὰ νὰ μὴν εἶναι παρὰ κακογλωσσιές που λέγονται ἐκ τῶν ὑστέρων. Φαίνεται καλὰ ὅτι ὁ Ἄνυτος μὲ πολλὴ εὐκρίνεια, θὰ εἶχε θεωρήσει τὸν Σωκράτη σὰν ἕνα ἐπικίνδυνο πρόσωπο. Τὸ πρᾶγμα ἔτσι εἶναι πῶς σοβαρό. Μιὰ τέτοια ὅμως στάση φαίνεται πὼς ἦταν ἀπόλυτα συνυφασμένη μὲ τὸ πεπρωμένο του φιλόσοφου του χθὲς καὶ του σήμερα ἀκόμα. Ἡ Michelin Sauvage ἴσως νὰ κρίνῃ ὀρθὰ ὅταν μιᾶ γιὰ τὸν Ἄνυτο μ' αὐτὰ τὰ λόγια : «Ἦστερα ἀπὸ εἴκοσι τρεῖς αἰῶνες καταπιάνονται μὲ πάθος νὰ διερευνοῦν τὴν μισοαινιγματικὴ μορφή του Ἄνυτου, του κύριου κατηγοροῦ (οἱ δύο ἄλλοι, ὁ κακῆς - ὥρας ποιητῆς Μέλητος καὶ ὁ ρήτορας Λύκων εἶναι μόνον κομπᾶρσοι). Ἄν θὰ ὑπῆρχε ὑποψία κάποιας βδελυρῆς αἰτίας (γιὰ νὰ μιλήσωμε πῶς συγκεκριμένα : ἂν ὁ Ἄνυτος ζηλοτυποῦσε γιὰ τὸν ἔρωτα του Ἀλκιβιάδη πρὸς τὸν Σωκράτη) θὰ ἦταν κάτι ὄχι καὶ τόσο κακό. Δέν ὑπάρχει ὅμως κανένας

ἀποχρῶν λόγος ν' ἀμφιβάλλομε γιὰ τὴν καλὴ του πίστη ἀκόμη κι' ἂν ἐξαγόρασε τὴ συνδρομὴ τοῦ Μέλητου καὶ τοῦ Λύκωνα. Μᾶλλον πιθανὴ εἶναι ἡ ἀγαθὴ συνείδηση τοῦ βυρσοδέψη. Θὰ εἶπε ἀσφαλῶς τὴν ἀλήθεια βεβαιώνοντας τοὺς δικαστές, ὅτι δὲν εἶχε τίποτε τὸ προσωπικὸ ἐναντίον τοῦ κατηγορουμένου. Δὲν βλέπομε ἄλλως τε καθόλου αὐτὴ τὴ τάξη τῶν ἀνθρώπων νὰ λαβαίνει τόσο πολὺ ὑπ' ὄψει τοὺς φιλοσόφους ὥστε νὰ τοὺς κἀνῃ τὴ τιμὴ μιᾶς ἰδιαίτερης ἀποστροφῆς. Ὁ ἄνθρωπος αὐτὸς εἶναι ἓνας βιομήχανος, γυιὸς βιομηχάνου, πλούσιος, μὲ ἐπιρροή, εὐσεβὴς καὶ καλὸς πατριώτης, τὸ ἀπέδειξε. Πρέπει νάχη μιὰ πολὺ ζωνερὴ συναίσθησις τοῦ ρόλου του μέσα στὴν ἀθηναϊκὴ κοινότητα καὶ τῶν εὐθυνῶν ποὺ ἀπορρέουν ἀπ' αὐτὴ. Ὁ ἀναγνωρίσιμος κανεὶς αἰώνια τοὺς ὁμοίους του ἀπ' τὴν ἐσωτερικὴ τους γαλήνη, τὴ σιωπηρὴ τους πεποίθησις ὅτι εἶναι κοινωνικὰ χρήσιμοι καὶ ὅτι θὰ μείνουν στὴν ἱστορία. Ἀκόμα ἀπὸ ἓνα καλὰ ἀνεπτυγμένον συναίσθημα ὅτι εἶναι οἱ σκαπανεῖς τοῦ Ἔθνους : ὁ τύπος τοῦ Ἄνυτου ὑπάρχει ἀνέκαθεν καὶ παντοῦ, γιὰτὶ εἶναι λιγώτερο ὁ ἀντιπρόσωπος μιᾶς κοινωνικῆς τάξης παρά μιᾶς ὀρισμένης ψυχοκοινωνικῆς δομῆς. Καὶ ἂν στὸν Ἀριστοφάνη ὑπάρχει κάποια διπροσωπία καὶ κάποια σκωπτικότης ὁ Ἄνυτος ὅμως δίνει τὴν ἐντύπωσιν ἑνὸς ἐντελῶς σοβαροῦ ἀνθρώπου. Δὲν εἶναι παρά τὸ πρόσωπο στὸ ὁποῖο ἐνσαρκώνεται ἡ πνευματικὴ ὀκνηρία τῆς Ἀθήνας, κι' ὅτι ὑπάρχει σὲ πνευματικὴ στενότητα κι' ἀγκύλωσις»⁽¹⁾.

Φαίνεται καλὰ, πράγματι, πὼς ἡ δίκη τοῦ Σωκράτη δὲν εἶναι μόνον ἓνα ἱστορικὸ γεγονός ποὺ εἶναι ἀδύνατον νὰ ἐπαναληφθῇ. Ἡ δίκη τοῦ Σωκράτη εἶναι ἡ δίκη ποὺ γίνεται στὴ σκέψιν ποὺ ἐρευνᾷ, ἔξω ἀπὸ τὴν καθημερινὴ μετριότητα, τὰ ἀληθινὰ προβλήματα. Ὁ

1. Micheline Sauvage. Socrate et le Conscience de l'homme.

Σωκράτης ἐνοχλῶντας τοὺς Ἀθηναίους σὰν «ἀλογομυία» (οἷστρος) τοὺς ἐμπόδιζε νὰ κοιμηθοῦν καὶ νὰ ἐπαναπαυθοῦν στὶς προκατασκευασμένες ἠθικὲς καὶ κοινωνικὲς λύσεις. Ὁ Σωκράτης εἶναι αὐτός, πού, πλήττοντάς μας, μᾶς ἀπαγορεύει νὰ σκεφθοῦμε σύμφωνα μὲ κεκτημένες συνήθειες. Ὁ Σωκράτης λοιπὸν τοποθετεῖται στοὺς ἀντίποδες τῆς πνευματικῆς ἀνεσης, τῆς ἀγαθῆς συνείδησης καὶ τῆς μακάριος γαλήνης. Γιὰ ὅλους ἐκείνους ποὺ σκέπτονται ὅτι τὸ τεκμήριον τῆς αὐθεντίας προέχει τῆς αὐθεντίας τοῦ τεκμηρίου, καὶ ὅτι ἡ τάξη καὶ ἡ σταθερότητα δὲν θὰ μπορούσαν νὰ ἀνεχθοῦν τὰ ἐγκλήματα τοῦ ἀντικομοφορισμοῦ καὶ τῆς προσβολῆς τῆς κοινωνίας ἀσφαλῶς ὁ Σωκράτης δὲν μπόρεσε νὰ εἶναι παρά ὁ ἐχθρὸς τῆς Πολιτείας. Νὰ γιὰτὶ ὁ Ἄνυτος πίστευε ὅτι ὄφειλε νὰ ζητήσῃ τὴν καταδίκη σὲ θάνατον τοῦ Σωκράτη «μὲ καθαρὴ τὴν συνείδηση».

Ὅταν τὸν ἔσυραν στὸ Δικαστήριον, ὁ Σωκράτης ἀπέρριψε τὴ βοήθεια τοῦ Λυσία, δικηγόρου ἐξ ἐπαγγέλματος, ὁ ὁποῖος, λένε, εἶχε ἐτοιμάσει τὴν υπεράσπισιν τοῦ Σωκράτη, καὶ δὲν θὰ εἶχε παρά νὰ τὴν διαβάσῃ στοὺς δικαστές. Ὑπάρχουν μὲ τὸν τίτλον «Ἀπολογία τοῦ Σωκράτη» δύο ἔργα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ ἓνα εἶναι ἴσως τοῦ Ξενοφῶντος, καὶ τὸ ἄλλο εἶναι βεβαίως τοῦ Πλάτωνος (Ἄν καὶ ὡς πρὸς τὸ τελευταῖον αὐτό, ἡ βεβαίωσις ὅτι εἶναι τοῦ Πλάτωνος εἶχε ἀμφισβητηθῇ). Μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅμως ὅτι δὲν ὑπάρχει ἔργο τοῦ Πλάτωνος ποὺ νὰ μὴ ἀμφισβητήθηκε ἡ γνησιότητά του, καὶ ἔπειτα ἀποδείχθηκε. Εἶναι πιθανὸ ὅτι τὸ κείμενον τοῦ Πλάτωνος ἀναπαριστᾷ πιστὰ τὴν υπεράσπισιν ποὺ ὁ Σωκράτης παρουσίασε ἐμπρὸς στοὺς δικαστές του. Ἡ ἀπολογία αὐτὴ διαιρεῖται σὲ τρία μέρη ποὺ ἀντιστοιχοῦν στὰ διάφορα στάδια τῆς δίκης.

α) Οἱ κατήγοροι τοῦ Σωκράτη ἔκαμαν τὴν κατηγορίαν τους καὶ ὁ Σωκράτης λαμβάνει τὸν λόγο. Ἀπ' τὴν ἀρχὴ βρισκόμεθα μπρὸς στὸ κεντρικὸ πρόβλημα

τῆς γλώσσας. Οἱ ἀγορεύσεις τῶν κατηγορῶν ἦταν τόσο ἐπιδέξιες πού, καθὼς μᾶς λέγει ὁ Σωκράτης, δὲν ἀναγνώριζε τὸν ἑαυτό του. Ἄν ὅμως οἱ ἀγορεύσεις αὐτὲς ἦταν τόσο πειστικές, πρέπει ἐπίσης νὰ ποῦμε ὅτι δὲν εἶναι παρὰ ψεύδη καὶ κιβδηλότητες καί, σὰν ἐπίμετρο τῆς θρασύτητάς τους, οἱ κατηγοροὶ ἐπέστησαν τὴν προσοχὴ τῶν δικαστῶν νὰ μὴ πλανηθοῦν ἀπ' τὴ τέχνη μὲ τὴν ὁποία ὁ Σωκράτης χειρίζεται τὸν λόγο. Ὁ Σωκράτης θὰ πῆ λοιπὸν ποιὸς εἶναι, θὰ ἐκθέσῃ στοὺς δικαστὲς τὴν ἀποστολὴ τῶν συγχρόνων του. Μακρὰ ἀπὸ τοῦ νὰ εἶναι ἐκεῖνος πού διαφθείρει τὴ νεολαία, ὁ Σωκράτης εἶναι ὁ ἄνθρωπος πού τὴ διαπαιδαγωγεῖ. Μακρὰ ἐπίσης ἀπὸ τοῦ νὰ μὴ πιστεύῃ στοὺς θεοὺς τῆς Πολιτείας καὶ τοῦ νὰ εἰσάγῃ καινούργιους, ὁ Σωκράτης ἀποτελεῖ τὴ συνείδηση τῶν Ἀθηναίων καὶ προσπαθεῖ νὰ τοὺς κἀνῃ νὰ κατανοήσουν ὅτι δὲν εἶναι ὁ ἄνθρωπος ἀλλὰ ὁ θεός, βεβαίως, πού ἀποτελεῖ τὸ μέτρο ὅλων τῶν πραγμάτων. Μ' ὅλα ταῦτα ὁ Σωκράτης, πού ἀσκεῖ μάλιστα τὸ μαιευτικὸ του σύστημα σ' ἓνα διάλογο μὲ τὸ Μέλητο, δὲν κατορθώνει νὰ πείσῃ τοὺς δικαστὲς του. Ἡ γλῶσσα τοῦ ψεύδους ἀποδεικνύεται πιὸ πειστικὴ ἀπ' τὴ γλῶσσα τῆς ἀληθείας. Οἱ δικαστὲς συσκέπτονται καὶ διακόσιες ὀγδόντα μίᾳ ψῆφοι κηρύσσουν ἔνοχο τὸ Σωκράτη, ἐνῶ διακόσιες ἑβδομήντα ὀκτὼ τὸν ἀθωώνουν (ἢ διακόσιες εἴκοσι μίᾳ σύμφωνα μ' ἄλλα χειρόγραφα). Ὁ δημόσιος κατηγορὸς ζήτησε τὴν ποινὴ τοῦ θανάτου, ἀλλ' ὁ κατηγορούμενος ἦταν ἐλεύθερος νὰ ὑποβάλλῃ ἀντιπρόταση οἱ δὲ δικαστὲς ὤφειλαν νὰ ἐκλέξουν μεταξὺ τῶν δύο.

β) Ὁ Σωκράτης ἀρχίζει ἐκφράζοντας τὴν ἐκπληξή του πού δὲν καταδικάστηκε μὲ μίᾳ πολὺ πιὸ σημαντικῇ πλειοψηφίᾳ. Διερωτᾶται τότε ποιά ποινὴ θὰ μπορούσε νὰ προτείνῃ στοὺς δικαστὲς γιὰ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο φέρθηκε ἀπέναντι στοὺς Ἀθηναίους: «Τί πράγμα λοιπὸν μοῦ ἀξίζει γιὰ τὴν διαγωγὴ μου αὐτή; Μιὰ

ἀνταμοιβή, ὡ Ἀθηναῖοι, ἀν πράγματι μ' ἐκτιμῆσετε σύμφωνα μ' αὐτὸ πού ἀξίζω, καὶ μάλιστα μίαν ἀνταμοιβὴ πού νὰ μπορεῖ νὰ μοῦ ταιριάζει. Τί λοιπὸν ἀρμόζει σ' ἓνα φτωχὸ εὐεργέτη πού χρειάζεται καιρὸ γιὰ νὰ σᾶς δώσῃ τίς συμβουλές του; Δὲν ὑπάρχει τίποτε πιὸ ταιριαστὸ γιὰ ἓνα τέτοιο ἄνθρωπο παρὰ νὰ διατρέφεται στὸ Πρυτανεῖο. Τὸ ἀξίζει πολὺ περισσότερο ἀπὸ κάποιον ἀπὸ σᾶς πού ὑπῆρξε νικητὴς στὴν Ὀλυμπία ἀφοῦ ἀγωνίσθηκε μὲ ἓνα δῦιππο ἢ τέθριππο ἄρμα. Αὐτὸς σᾶς κἀνει μόνο φαινομενικὰ εὐτυχεῖς, ἐγὼ ὅμως σᾶς προσφέρω τὴν ἀληθινὴ εὐτυχία. Ἐκεῖνος δὲ δὲν ἔχει ἀνάγκη διατροφῆς, ἐνῶ ἐγὼ ἔχω. Ἐάν λοιπὸν πρέπει νὰ ὀρίσω ποινὴν γιὰ τὸν ἑαυτό μου σύμφωνα μ' αὐτὸ πού ἀξίζω, αὐτὴ τὴν ἐκτίμησιν κἀνω: νὰ διατρέφομαι στὸ Πρυτανεῖο (1). Αὐτὸ εἶναι λοιπὸν τὸ τελευταῖο δεῖγμα τῆς σοβαρῆς εἰρωνείας τοῦ Σωκράτη. Καὶ δὲν ἦταν θρασύτητα ἐκ μέρους του ἀλλὰ μεγάλῃ εὐλικρίνεια νὰ ζητήσῃ μιὰ ἀμοιβὴ γιὰ τὴ διαγωγὴ του. Ἀφοῦ ἔπρεπε ὡστόσο νὰ ὀρίσῃ κάποια ποινὴ, δεδωμένης τῆς φτώχειας του, τὴν ὀρίζει σὲ μίᾳ μνᾶ, ποσὸν πού ἀντιπροσώπευε ὅλη του τὴν περιουσία. Οἱ φίλοι του ὅμως Κρίτων, Κριτόβουλος, Ἀπολλόδωρος καὶ Πλάτων τὸν παρακαλοῦν νὰ ἀνεβάσῃ τὸ ποσὸν σὲ τριάντα μνᾶς πού προσφέρονται νὰ πληρώσουν γιὰ κείνον.

Ἡ ἀπάντησιν τοῦ Σωκράτη πιθανὸν νὰ φάνηκε στοὺς δικαστὲς σὰν μιὰ ἐξύβριση τῶν ἀρχόντων καὶ γι' αὐτὸ ἢ καταδικῆ του σὲ θάνατο ψηφίστηκε μὲ ὀγδόντα ψήφους περισσότερους ἀπ' ὅσους ψηφίστηκε ἢ ἔνοχῃ του.

γ) Ὁ Σωκράτης ἀπευθύνει τότε ἓνα τελευταῖο ἀποχαιρετισμὸ πρὸς τοὺς δικαστὲς του, κληροδοτῶντας σ' αὐτοὺς τὴν εὐθύνη τοῦ θανάτου του γιὰ τὴν αἰωνιότητά: «Αὐτοὶ πού ἐπιζητοῦν νὰ ἐξευτελίσουν τὴν πόλιν μας

1. Πλατ. Ἀπολογία Σωκράτους.

θά σᾶς προσάψουν τῇ μομφῇ ὅτι θανατώσατε τὸ Σωκράτη, ἓνα σοφόν. Γιατὶ γιὰ νὰ σᾶς ντροπιάσουν θὰ ποῦν ὅτι ἤμουν ἓνας σοφός, ἔστω κι' ἂν δὲν εἶμαι. Ἄν περιμένετε λίγο καιρό, τὸ πᾶγμα θ' ἀρχόταν μόνο του. Γιατὶ βλέπετε τὴν ἡλικία μου: Εἶμαι ἀρκετὰ ἡλικιωμένος καὶ στὰ πρόθυρα τοῦ θανάτου. Προλέγω λοιπὸν σὲ σᾶς κύριοι δικασταί, πού με καταδικάζετε σὲ θάνατο, ὅτι θάχετε νὰ ὑποστήτε, μὰ τὸν Δία, ἀμέσως ὕστερα ἀπ' τὸ θάνατό μου, μιὰ τιμωρία πολὺ περισσότερο ὀδυνηρὴ, ἀπὸ αὐτὴ πού με καταδικάσατε θανατώνοντάς με. Γιατὶ με καταδικάσατε μὲ τὴν ἐλπίδα ὅτι θ' ἀπαλλαγῆτε ἀπὸ τοῦ νὰ δίνετε λόγο γιὰ τὴ ζωὴ σας. Τὸ ἀντίθετο λοιπὸν εἶναι πού θὰ σᾶς συμβῆ, σᾶς τὸ διαβεβαιώνω. Θὰ δῆτε ν' αὐξάνεται ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀνακριτῶν αὐτῶν πού ἐμπόδιζα μέχρι τώρα, χωρὶς νὰ τὸ καταλάβετε. Γιατὶ ἂν νομίζετε ὅτι θανατώνοντας τοὺς ἀνθρώπους θὰ ἐμποδίσετε νὰ σᾶς ἐλέγξουν ὅτι δὲν ἔχετε ὀρθὸν τρόπο ζωῆς, τότε πλανᾶσθε· αὐτὸς ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο ζητεῖτε ν' ἀπαλλαγῆτε ἀπὸ τοὺς ἐπικριτὲς δὲν εἶναι οὔτε πολὺ ἀποτελεσματικὸς, οὔτε καὶ ἔντιμος. Ὁ πιὸ ὠραῖος καὶ εὐκόλος τρόπος εἶναι νὰ προσπαθήσετε νὰ γίνετε ὅσο τὸ δυνατὸ πιὸ τέλειοι ἑσεῖς, ἀντὶ νὰ θέλετε νὰ κλείσετε τὸ στόμα τῶν ἄλλων» (1).

Ὁ Σωκράτης ἀφίνει λοιπὸν τοὺς δικαστὲς του καὶ πηγαινεὶ φυλακῇ. Ἡ καταδικαστικὴ ἀπόφασις ἐξετελεῖτο συνήθως πολὺ γρήγορα. Τὴν ἐπαύριον ὅμως τῆς καταδίκης ἔφυγε τὸ ἱερὸ πλοῖο γιὰ τὴ Δῆλο, γενέθλιο νῆσο τοῦ Ἀπόλλωνος, ὅπου πῆγαινε κάθε χρόνο γιὰ τὸν ἑορτασμὸ τῆς βοήθειας πού ὁ θεὸς ἔδωκε στὸ Θησέα, ὅταν ἐφόνευσε τὸ Μινώταυρο, τὸ τέρας τῆς Κρήτης, στὸ ὁποῖο, ἐπὶ χρόνια ἔπρεπε νὰ πληρώνη ἡ Ἀθήνα ἓνα σκληρὸ φόρο. Σύμφωνα μὲ τὸ νόμο καμμιὰ ἐκτέλεση δὲν ἔπρεπε νὰ γίνη πρὶν τὴν ἐπιστροφῇ

τοῦ πλοίου. Ὁ Σωκράτης λοιπὸν ἔμεινε στὴ φυλακῇ ἐπὶ τριάντα μέρες. Κάθε μέρα ὅμως ἐδέχετο τοὺς φίλους του καὶ συνωμιλοῦσε μαζί τους. Αὐτοὶ ὅμως ἐν τῷ μεταξύ δὲν ἔμεναν ἀδρανεῖς ἀλλὰ ἐτοίμαζαν ἓνα σχέδιο δραπετεύσεως ἀφοῦ πῆραν τὸ δεσμοφύλακα μὲ τὸ μέρος τους. Ἡ φυγὴ ἦταν εὐκόλη καὶ ὁ Κρίτων ἓνα πρωτὶ μπῆκε στὴ φυλακῇ τοῦ Σωκράτη γιὰ νὰ τοῦ πῆ πὼς ὅλα ἦταν ἔτοιμα. Ὁ Σωκράτης ὅμως ἀρνήθηκε νὰ δραπετεύσῃ. Σὲ μιὰ δὲ θαυμάσια περικοπῇ τοῦ Κρίτωνος, ὁ Πλάτων μᾶς ἐκθέτει τὰ ἐπιχειρήματα μὲ τὰ ὁποῖα ὁ Σωκράτης ὑποστήριξε τὴν ἄρνησή του. Ὁ Σωκράτης ἀπαντώντας στὴν πρότασιν τοῦ φίλου του, κάμνει τὴν ὑπόθεσιν ὅτι οἱ νόμοι ἀπευθύνονται σ' αὐτὸν γιὰ νὰ τὸν μεμψοῦν γιὰ τὴν πρόθεσίν του νὰ ξεφύγῃ τὴν ἀπόφασιν τῶν δικαστῶν. Τί θὰ γινόταν τότε ὁ Σωκράτης ἂν, ἐνῶ πρῶτα ἀδιάκοπα ὑπεστήριζε ὅτι τὸ φιλοσοφεῖν ἔγκειται στὸ νὰ μάθῃ κανεὶς νὰ πεθαινῇ, δραπετεύει σὰν ἓνας τιποτένιος δοῦλος ἀπὸ φόβου γιὰ τὸ θάνατο; Τί θ' ἄλεγαν οἱ νόμοι ἂν ἔβλεπαν τὸ Σωκράτη, νὰ δραπετεύῃ στὰ τέλη τῆς ζωῆς του, ἀπὸ μιὰ πόλιν πού ποτὲ δὲν θέλησε νὰ ἐγκαταλείψῃ καὶ στὴν ὁποῖα μάλιστα ἐμπιστεύθηκε τὴ ζωὴ τῶν παιδιῶν του; Σὲ ποῖο τόπο θὰ μπορούσε, ἀπ' ἐκεῖ κι' ἐμπρός, ὁ φυγάς Σωκράτης νὰ βρῆ μιὰ καινούργια Πατρίδα; Ὅλες οἱ πόλεις θὰ τὸν ἐδιώχναν σὰν ἄνθρωπο πού θέλησε νὰ ξεφύγῃ τὸ νόμο. Θὰ ἐδικαιώνετο ἔτσι ὁ ἀρχικατήγορος πού χαρακτήριζε τὸ Σωκράτη σὰν ἓνα ἄνθρωπο πού καταστρατηγεῖ τοὺς νόμους καὶ διαφθείρει τὴ νεολαία. Καὶ ἡ προσωποποίηση αὐτῆ τῶν νόμων τελειώνει μὲ αὐτὴ τὴ σύστασιν: «Ἄν φύγῃ σήμερα γιὰ τὸν ἄλλο κόσμον φεύγεις ἄδικα καταδικασμένος, ὄχι ἀπὸ μᾶς τοὺς νόμους, ἀλλ' ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους. Ἄν τὸναντίον δραπετεύσῃ, ἀπαντώντας δηλαδὴ τόσο ποταπὰ στὴν ἀδικίαν μὲ τὴν ἀδικίαν, στὸ κακὸ μὲ τὸ κακὸ, ἐκβιάζοντας τίς συμφωνίας καὶ τὰ συμβόλαια πού μᾶς

1. Πλάτωνος Ἀπολογία Σωκράτους.

ένώνουν, βλάπτοντας εκείνους που έπρεπε λιγώτερο από κάθε τι να βλάψης, έσένα δηλαδή, τους φίλους σου, τήν πατρίδα σου, έμας τους νόμους, τότε θά δυσαρασθηθούμε και όλη σου τήν ζωή κι' εκεί κάτω, οί άδελφοί μας, οί νόμοι του 'Αδου δέν θά σέ δεχθούνε μ' ευμένεια γνωρίζοντας ότι άποπειράθηκες όσο μπορούσες να μάς καταστρέψης. Έμπρός λοιπόν, μήν παρασυρθής άπ' τίσ προτάσεις του Κρίτωνος. Πρέπει μάλλον έμας ν' άκούσης» (1).

Ο Σωκράτης άρνήθηκε λοιπόν να δραπετεύσει. Η έκτέλεση τής καταδικαστικής άπόφασης έγινε ίσως τρεις μέρες ύστερα από τήν άκαρπη έπίσκεψη του Κρίτωνος. "Όλοι οί φίλοι του Σωκράτη ήσαν παρόντες έκτός του 'Αρίστιππου, του Ξενοφώντα που έλειπε στην 'Ασία, και του Πλάτωνος που άσθενούσε. Ήσαν εκεί και άλλοι : Ο 'Απολλόδωρος, περίφημος για τόν σχεδόν φανατικό θαυμασμό του για τόν Σωκράτη, που έφερε ένα πλούσιο χιτώνα για σάβανο — άλλ' ο Σωκράτης άρνήθηκε λέγοντας ότι ο μανδύας του που ήταν καλός μέχρι τότε θά έξακολουθούσε άκόμα να είναι — ο Κρίτων και ο γυιός του Κριτόβουλου, ο Έρμογένης, ο Ευκλείδης ο Μεγαρικός, ο Κτήσιππος, ο Μενέξενος, ο Φαίδων, όπως και οί Θηβαϊοί Σιμμίας και Κέβης. Η Ξανθίππη και τά παιδιά του Σωκράτη ήταν έπίσης εκεί. Ο Σωκράτης τά έμπιστεύτηκε στον Κρίωνα και παρεκάλεσε να συνοδεύσουν τή γυναίκα του σπίτι της. Και καθώς εκείνη ώλοφυρότανε βλέποντας τόν άνδρα της να πεθαίνει άδίκως, ο Σωκράτης τή ρώτησε : «θά προτιμούσες μήπως να πέθαινα δίκαια ;»

Ο Σωκράτης άφιέρωσε τίσ τελευταίες του στιγμές στο να συνομιλή με τους φίλους του για τήν άθανασία τής ψυχής κι' είναι τó θέμα των λόγων του που μάς διηγείται ο Πλάτων στον Φαίδωνα· έκανε ένα

1. Πλατ. Κρίτων.

τελευταίο λουτρό, άρνήθηκε να περιμένη, όπως συμβούλευσε ο Κρίτων, να δύση πρώτα ο ήλιος για να πιή τó δηλητήριο. Πιάνοντας τó κύπελλο με τó κώνειο μ' ένα σταθερό χέρι, ήπια τó θανατηφόρο ποτό χωρίς άηδία και δισταγμό. Ένώ όλοι του οί φίλοι κλαίγανε, αυτός τους έδινε θάρρος : «Μείνετε σταθεροί και γαλήνιοι» (1). "Όταν πιά ένοιωσε τά πόδια του να βραίνου, ο Σωκράτης ξάπλωσε όπως τόν συμβούλεψε ο δεσμοφύλακας. «Κρίτων, λέγει τότε, χρωστώ ένα πετεινό στον 'Ασκληπιό. Φρόντισε λοιπόν σέ παρακαλώ να πληρώσης τó χρέος μου». Αυτά ήταν τά τελευταία του λόγια. Καθώς λέγει ο L. Robin φαίνεται ότι ο Σωκράτης έννοούσε με αυτά ότι χρωστούσε να προσφέρει θυσία στο θεό τής Ιατρικής για να τόν ευχαριστήσει που του θεράπευσε τήν ψυχή από τήν άσθένεια του να είναι ένωμένη με τó σωμα. Κι' ύστερα από ένα τελευταίο ξαφνικό ανάτιναγμα ο Σωκράτης πέθανε, ο δέ φίλος του Κρίτων του κλείσε τά μάτια.

Έτσι τελείωσε ή ζωή εκείνου ο οποίος άποχαιρέτησε τους δικαστές του λέγοντας : «Πρέπει κι' έσείς έπίσης κύριοι δικασταί, να άτενίζετε με έλπίδα τó θάνατο και να βάλετε καλά στο νοϋ σας ότι ένα πράγμα είναι βέβαιο, και τούτο είναι πως τίποτε δέν μπορεί να πειράξει έναν άνθρωπο άφοσιωμένο στο άγαθό, ούτε έν όσω ζή, ούτε και μετά τó θάνατό του και ότι οί θεο δέν μένουν άδιάφοροι για τή τύχη του. Να όμως ή ώρα να φύγωμε. Έγώ μόν για να πεθάνω. Κι' έσεϊ για να ζήσετε. Τώρα ποιός από μάς έχει τόν καλλίτερο κλήρο, δέν ξέρει κανείς, έκτός από τόν Θεό» (2)

1. Πλατ. Φαίδων.

2. Πλατ. 'Απολογία Σωκράτη.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η ΥΠΑΡΞΗ ΤΟΥ ΣΩΚΡΑΤΗ

‘Ο Σωκράτης ‘Υπάρχων

“Αν ἡ ὑπαρξὴ τοῦ Σωκράτη ξεφεύγει ἀπὸ τὴν ἱστορία, λέγει ὁ Kierkegaard, τοῦτο ὀφείλεται ἀκριβῶς στὸ ὅτι ὁ Σωκράτης ἦταν πρὶν ἀπ’ ὅλα ἓνας ἄνθρωπος, ἓνας ζωντανὸς ἄνθρωπος, κι’ ὄχι ἓνας καθηγητὴς ποὺ κάνει θεωρίες πάνω σὲ ἀφηρημένες ἐννοιες. Καὶ γι’ αὐτὸ ἡ ἱστορικὴ ἐπιστῆμη εἶναι ἀνίκανη νὰ τὸν ἐννοήσῃ. Ἡ ἱστορία ἐπιζητεῖ νὰ ἐγκαταστήσῃ πρόσκαιρες καὶ γεωγραφικὲς ἀντιστοιχίες ποὺ κατὰ μῆκος τους τοποθετεῖ ἀτομικότητες μὲ τίς ὁποῖες καὶ τίς προσδιορίζει. Ἡ ἱστορία ἔχει λοιπὸν ἀνάγκη ἀπὸ πρόσωπα ποὺ νὰ μεταχειρισθῇ σὰν κρίκους καὶ ν’ ἀνασχηματίσῃ τὴν ἀλυσίδα τῶν γεγονότων. Ἔτσι ἡ ἱστορία, ἀντικειμενικὴ ὡς πρὸς τὰ συστήματα, ἐνσωματωμένα στὴν διαλεκτικὴ, πρᾶγμα ποὺ ἦταν πρῶτα ὑποκειμενικότητα ἐμπαθῆς καὶ μὲ τὸ ὁποῖο σκοτώνει αὐτὸ στὸ ὁποῖο ἀναφέρεται, ἡ ἱστορία εἶναι τὸ ἔδαφος τῆς ἀσκήσεως τοῦ διανοητή. Ὅπως λοιπὸν λέγει ὁ Kierkegaard: «Τὸ νὰ εἶσαι ἄνθρωπος τῆς σκέψης θὰ ἔπρεπε νὰ ἐκφράξῃ ὅσο μπορεῖ λιγώτερο μιὰ σχέση διαφοράς μὲ ἓναν ἄνθρωπο⁽¹⁾. Ἄν ὁ Σωκράτης ξεφεύγει ἀπὸ τὴν ἱστορία εἶναι γιατί ὑπῆρξε ὁ ἴδιος ὁ τύπος τῆς ζωντανῆς ὑποκειμενικῆς ἐσωτερικότητος ποὺ δὲν περιορίζεται σ’ ἓνα σύστημα γιατί «ἓνα σύστημα ὑπαρξῆς δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξῃ» ἢ ἀκόμη ἀκριβέστερα ἓνα σύστημα τοῦ ὑπαρκτοῦ δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ. Συναντᾷ

κινεῖς πολλοὺς συστηματικοὺς φιλοσόφους ποὺ πραγματεύονται τὴν ὑπαρξὴ σὰν μιὰ ἀντικειμενικὴ ἐννοια, ἀλλὰ δὲν κάνουν παρὰ νὰ κτίζουν παλάτι ἀπὸ ιδέες ἐνῶ ἐξακολουθοῦν νὰ κατοικοῦν σὲ καλύβες. Ἡ ὑπαρξὴ δὲν ὑπάρχει. Ἡ ὑπαρξὴ δὲν εἶναι παρὰ μιὰ ἐννοια. Αὐτὸ ποὺ ὑπάρχει εἶναι τὸ τάδε ὑπαρκτὸ ὑποκείμενο. Ἄν ὁ Σωκράτης εἶναι ὁ μεγάλος ἄγνωστος τῆς ἱστορίας, εἶναι γιατί τὸ ὑπαρκτὸ παραμένει βαθεῖα ἀγνώριστο καὶ ἐπειδὴ κάθε ὑποκειμενικότητα εἶναι ἓνα «πάθος τοῦ ἀπείρου». Ἡ ἱστορικὴ ἀβεβαιότητα στὴν ὁποία βρισκόμεθα σχετικὰ μὲ τὸν Σωκράτη, δὲν εἶναι κατὰ βάθος, παρὰ τὸ ἀντίβαρο τῆς ἀβεβαιότητος στὴν ὁποία βρίσκεται ὁ Σωκράτης ἀπέναντι κάθε ἀντικειμενικότητος. Ἡ ἀβεβαιότητα αὐτὴ μαρτυροῦσε ὄχι μόνο ἓναν εὐκόλο καὶ γελαστὸ σκεπτικισμό, ἀλλὰ καὶ τὸ πάθος μιᾶς ἐσωτερικότητος ποὺ ἐπιζητοῦσε νὰ γνωρίσῃ τὸν ἑαυτὸ τῆς, ὄχι μὲ τὸν τρόπο μιᾶς χαρακτηρολογικῆς γνώσης ἀλλὰ σὰν μιὰ σκέψη σχετικὴ μὲ αὐτὸ τὸ ὁποῖο στὴν ἐσωτερικότητά του ἀνοίγεται σ’ αὐτὸ ποὺ τὴν πλημμυρίζει. Καθὼς λέγει ὁ Kierkegaard: «Ἡ σωκρατικὴ ἐσωτερικότητα στὴν ὑπαρξὴ εἶναι κάτι ἀνάλογο μὲ τὴν πίστη, μὲ μόνη τὴ διαφορά ὅτι ἡ ἐσωτερικότητα τῆς πίστεως, ποὺ ἀντιστοιχεῖ ὄχι πρὸς τὸ σκάνδαλο τῆς ἀγνοίας ἀλλὰ πρὸς τὸ σκάνδαλο τοῦ ἀτόπου, εἶναι ἀπείρως βαθύτερη.

Ἔτσι λοιπὸν ὁ Σωκράτης δὲν μπορεῖ νὰ περιορισθῇ στὰ ἕρια ἐνὸς Χρονικοῦ γιατί «ἀκριβῶς ἔχει τὴν ἀπεριόριστη ἀξία νὰ εἶναι ἓνας διανοητὴς ποὺ ὑπάρχει κι’ ὄχι ἓνα θεωρητικὸ πνεῦμα ποὺ λησμονεῖ τὴν ἐννοια τοῦ ὑπάρχειν. Κάθε ἀλήθεια γι’ αὐτὸν δὲν εἶναι ἀλήθεια παρὰ ἐν σχέσει μ’ ἓνα ὑπαρκτὸ ὑποκείμενο. Γι’ αὐτὸ ὁ Σωκράτης δὲν ἔπαυε νὰ ἐπαναλαμβάνῃ ὅτι τὸ μ α ν θ ά ν ε ι ν ἰ σ ο δ υ ν α μ ε ῖ μ ε τὸ ἀ ν α μ ι μ ν ῆ σ κ ε σ θ α ι.

1. Ὑστερόγραφο στὸ Miettes Philosophiques.

Ὁ ΔΙΑΛΟΓΟΣ

Τὸ ὅτι ὁ Σωκράτης δὲν εἶναι ὁ ἄνθρωπος ἐνὸς γραπτοῦ ἔργου, πάνω στὸ ὁποῖο σχολιαστὲς καὶ κριτικοὶ θὰ μπορούσαν νὰ κάνουν ἐρμηνευτικὲς πραγματεῖες, ἰδιαιτέρως ἐκδηλώνει τὸ χαρακτῆρα τοῦ «ὑπάρχοντος» πού τοῦ ἀναγνωρίζει ὁ Kierkegaard. Γιατὶ ὁ Σωκράτης δὲν ἔζησε παρά μέσα στὸ διάλογο καὶ διὰ τοῦ διαλόγου, ὅπως μέσα καὶ μὲ τὴν ἐπικοινωνία μ' ἓνα μαθητὴ, ἀπ' τὸν ὁποῖο ἔπαιρνε ὅσα ἀκριβῶς καὶ ὁ μαθητὴς μπορούσε νὰ πάρῃ ἀπ' αὐτόν. "Ὅπως τὸ λέγει ὁ Kierkegaard : «ὁ Σωκράτης εἶναι τόσο αὐτοπαθὴς πάντοτε ὅσο καὶ συμπαθὴς». "Ἔτσι τὸ ἐννοοῦσε καὶ ὁ Σωκράτης. 'Απ' ἐκεῖ προέρχεται κι' ἡ ἄρνησή του νὰ περιβληθῇ ἀπὸ δόξα, ν' ἀναλάβῃ ἀξιώματα ἢ νὰ πληρωθῇ γιὰ τὴν διδασκαλία του, ἀφοῦ ὅλα τὰ ἔκρινε μὲ τὴν ἀκεραιότητα ἐνὸς πεθαμένου. "ὦ, σπάνια ἀπλότητα : Τόσο σπάνια μάλιστα στὶς μέρες μας, πού χρηματικὰ ποσὰ καὶ τιμητικὰ στεφάνια δὲν θὰ ἦταν τόσο μεγάλα οὔτε καὶ τόσο λαμπρὰ γιὰ ν' ἀνταμείψουν τὴ λάμψη τῆς διδασκαλίας, καὶ ὅπου ἐπίσης τὸ χρυσάφι κι' οἱ δόξες τοῦ κόσμου ἀκριβῶς ἀνταμοίβουν τὴν διδασκαλία. Τόσο εἶναι τὰ πράγματα ἰσοδύναμα. 'Αλλὰ αὐτὸ συμβαίνει γιατί ἡ ἐποχὴ μας ἔχει τὸ θετικὸ καὶ ἔχει προσαρμοσθῇ σ' αὐτό, ἐνῶ ἀντίθετα ὁ Σωκράτης στερεῖται αὐτοῦ. 'Απομένει νὰ δοῦμε ἂν τὸ μειονέκτημα αὐτὸ θὰ ἐξηγοῦσε τὴν ἔλλειψη ὀρίζοντος, πού ὀφείλεται ἀναμφιβόλως στὸ ζῆλο του ν' ἀγκαλιάσῃ τὸ ἀνθρώπινο, νὰ ταλαιπωρήσῃ τὸν ἑαυτό του μὲ τὸν ἴδιο θεῖο ζῆλο μὲ τὸν ὁποῖο ταλαιπωροῦσε τοὺς ἄλλους, ἐκφράζοντας ἔτσι τὴν ἀγάπη του πρὸς τὰ θεῖα ; Νὰ λοιπὸν ἡ ὑπέρτατη ὑπηρεσία πού ὁ ἄνθρωπος κάνει στὸν ἄνθρωπο. Ὁ μαθητὴς εἶναι γιὰ τὸ δάσκαλο ἡ εὐκαιρία νὰ ἐννοήσῃ τὸν ἑαυτό του, μὲ τὴν ἴδια ἀμοιβαιότητα, πού ὁ δάσκαλος εἶναι γιὰ τὸ μαθητὴ ἡ εὐκαιρία, νὰ γνωρίσῃ τὸν ἑαυτό του. Ὁ δάσκαλος δὲν ἀφίνει στὴν ψυχὴ τοῦ μαθητῆ τὸ αἶσθημα καμμιᾶς ὑποχρέωσης,

οὔτε καὶ ὁ μαθητὴς μπορεῖ νὰ ἰσχυρισθῇ ὅτι ὁ δάσκαλος τοῦ χρωστᾷ κάτι. Κι' ἂν εἶχα τὸν ζῆλο ἐνὸς Πλάτωνος, ἂν ἡ καρδιά μου κτυποῦσε μὲ τὴν ὄρμη τοῦ 'Αλκιβιάδη, καὶ πιδὸ παράφορα κι' ἀπ' τοὺς Κορύβαντες ἀκόμα ἀκούοντας τὸ Σωκράτη, καὶ τὸ πάθος τοῦ θαυμασμοῦ μου δὲν μπορούσε νὰ γαληνέψῃ παρά ὅταν θ' ἀγκάλιαζα αὐτὸν τὸν μεγαλειώδη σοφὸ, ὁ Σωκράτης χωρὶς ἀμφιβολία χαμογελῶντας γιὰ τὴ στάση μου θὰ μοῦλεγε : «'Αγαπητέ μου, πόσο ἀπατηλὴ εἶναι ἡ ἀγάπη σου, ἐσένα πού θέλεις νὰ μὲ λατρεύῃς γιὰ τὴ σοφία μου, καὶ σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσι εἶσαι ἐκεῖνος πού μ' ἔχει καταλάβει καλλίτερα, ἐκεῖνος ἀπ' τοῦ ὁποῖου τὸ γεμᾶτο θαυμασμὸ ἀγκάλιασμα δὲν θὰ μπορούσα ν' ἀποσπασθῶ· μήπως στὸ βάθος, εἶσαι ἓνας ξελογιαστὴς»; Καὶ ἂν ἀρνιόμουνα τότε νὰ τὸν καταλάβω, ἡ ψυχρὴ του εἰρωνεία ἀναμφιβόλως θὰ μ' ἀπέλπιζε, γιατί θ' ἀποδεικνυόμουνα ὅτι τοῦ εἶμαι ὀφειλέτης ὅσο κι' ἐκεῖνος σὲ μένα» (1).

Θὰ μπορούσε λοιπὸν νὰ πῆ κανεὶς ἔτσι ὅτι ὁ Σωκράτης ξεφεύγει ἀπ' τὴν ἱστορία ἐπειδὴ ἀκριβῶς δεσπόζει αὐτῆς, ἐπειδὴ δὲν ἀνήκει οὔτε στὸ χθές οὔτε στὸ προχθές, ἀλλὰ στὸ διηνεκές. Ὁ λόγος του ἢ μᾶλλον ἡ παρουσία του ἔχει διασχίσει τοὺς αἰῶνες, σχεδὸν σὰν τὸν χρησμὸ τοῦ Μαντείου τῶν Δελφῶν πού κατέχει μιὰ τόσο μεγάλη θέσι στὴ ζωὴ τοῦ Σωκράτη καὶ γιὰ τὸ ὁποῖο ἔλεγε ὁ Ἡράκλειτος ὅτι δὲν ἀπέκρυπτε οὔτε ἀπεκάλυπτε τίποτε ἀλλὰ μόνον ὑπεδείκνυε. Τὸ πρόσωπο τοῦ Σωκράτη διατηρήθηκε μέσα στὸ χρόνο μὲ τὴν ἀσφάλεια μὲ τὴν ὁποία δὲν θὰ ἄντεχε ἴσως ἓνα γραπτὸ ἔργο, καὶ εἶναι ἓνα πρῶτο σημεῖο ἀπ' τὸ ὁποῖο ξεκινῶντας μπορεῖ νὰ σκιαγραφήσωμε μιὰν σύγκρισιν μὲ τὸν Χριστό. Δὲν παρέλειψαν νὰ δώσουν πολλὰς ἐρμηνεῖες ὅτι μὴ ὑπαρξῆ γραπτοῦ ἔργου πού νὰ ὑπέγραψε ὁ Σωκράτης, ἀπ' τίς ὁποῖες ἡ σπουδαιότερη

1. Kierkegaard : Riens Philosophiques.

είναι πιθανόν εκείνη του Α. Ε. Taylor : «Ο λόγος για τον οποίο ο Σωκράτης δεν έγραψε τίποτε είναι πολύ απλός : ανήκε, πράγμα που πολύ συχνά το ξεχνάμε, στον αιώνα του Περικλή, και οι άνθρωποι της εποχής αυτής δεν έγραφαν βιβλία». Πολύ σωστά όμως απάντησαν στον Taylor ότι τον καιρό που ζούσε ο Σωκράτης γράφτηκαν τα μεγάλα έργα του Αισχύλου, του Σοφοκλή, του Πινδάρου, του Εύριπίδη, του Αριστοφάνη, που ήδη άπατελούν κάτι σπουδαίο για ένα αιώνα που οι άνθρωποι θεωρούν ότι δεν γράφουν. Βέβαια μπορεί κανείς να απαντήσει ότι πρόκειται εδώ για ποιητικά έργα και ότι αργότερα εμφανίζονται τα έργα του πεζού λόγου και δημοσιεύουν οι ρήτορες τους λόγους που απήγγειλαν. Ο λόγος όμως της φιλοσοφικής σιωπής του Σωκράτη, φαίνεται ότι πρέπει να αναζητηθεί αλλού : ένα βιβλίο δεν υποθάλει ένα αληθινό διάλογο. Δεν ρωτά κανείς ένα κείμενο όπως ρωτά ένα ζωντανό όν και τέλος η γραφή είναι ένα εμπόδιο που παρεμβάλλεται μεταξύ των ζωντανών υπάρξεων. Στην ουσία αυτό φαίνεται να είναι το μάθημα που μπορεί κανείς να πάρει από μια περικοπή του Φαίδρου του Πλάτωνος.

Ο Βασιληάς Τουθμωσις έθεωρείτο απ' τους Αιγυπτίους σαν έφευρέτης όλων των τεχνών, όλων των επιστημών και κάθε τεχνικής, κι' ότι μεταξύ άλλων είχε ανακαλύψει τη γραφή. Έχοντας την επιθυμία να μεταβιβάσει στους Αιγυπτίους όλες αυτές τις ανακαλύψεις πηγαίνει και συναντά το βασιλιά των Θηβών Θάμωνα για να του αναγγείλει το σχέδιό του. Αυτός όμως δεν συμερίζεται την αισιοδοξία του Τουθμωσι. Η γραφή θα δώσει στους ανθρώπους την πλάνη ότι έγιναν κύριοι της τέχνης της μνήμης κάνοντάς τους να πιστέψουν ότι κατέχουν το μέσο να ξεναθυμοούνται σε κάθε στιγμή. Στην πραγματικότητα η γραφή δεν μάς παρέχει μνήμη αλλά ύπομνηση ⁽¹⁾.

1. Πλάτων Φαῖδρος.

Αποτελεί το πολύ πολύ μια ανάκληση της ανάμνησης, καθόλου όμως δεν αποτελεί μια παρόρμηση προς αυτήν την αναπόληση χωρίς την οποία δεν υπάρχει γνώση και η οποία αποτελεί μια επιστροφή σε μια αρχέγονη πρωταρχική αλήθεια, που οι άνθρωποι ξεχάσανε, απ' ότου η ψυχή τους έπεσε μέσα σ' ένα σώμα. Με τα γραπτά κείμενα υπάρχει κίνδυνος να δημιουργηθούν όμοιώματα σοφών (δοξόσοφοι) και όχι αληθινοί σοφοί. Θα δοθῆ στους ανθρώπους η ευκαιρία να ξαναπούν αυτό για το οποίο κάποιος άλλος έχει ήδη μιλήσει, αλλά δεν θάχουν τη δυνατότητα να κάμουν μόνοι τους την εσωτερική αυτή μετατρεπτική κίνηση χωρίς την οποία δεν υπάρχει αληθινή γνώση. Η γραφή θα κάνει τους ανθρώπους να ματαιοδοξούν κατά το μέτρο που θα έχουν την αξίωση να αντικαταστήσουν το διάλογο, χωρίς τον οποίο δεν μπορεί να υπάρξει αυθεντική επικοινωνία. Ο διάλογος είναι ο αληθινός λόγος «ζών και έμφυχος» χωρίς τον οποίο οι άνθρωποι δεν μπορούν να μάθουν. Του διαλόγου λοιπόν τούτου η γραφή δεν είναι παρά το όμοιομα «είδωλον» και μοιάζει σ' αυτό με τη ζωγραφική που μάς προσφέρει μια μίμηση αυτού που υπάρχει : «Σκέπτομαι Φαῖδρε, ότι το τρομερό αυτό που υπάρχει πράγματι στη γραφή, είναι επίσης ότι έχει στ' αλήθεια τόση ομοιότητα με τη ζωγραφική. Τα όντα, πράγματι, που γεννά η ζωγραφική δίνουν την εντύπωση ζωντανών όντων. Αν κανείς όμως τους θέσει μια ερώτηση απαντούν με την αξιοπρεπή τους σιωπή. Το ίδιο συμβαίνει και με τα γραπτά κείμενα. Θα πιστευσ κανείς ότι η σκέψη ζωντανεύει αυτό που λένε. Αν τους απευθύνω όμως κανείς το λόγο με τη πρόθεση να διαφωτισθῆ πάνω σ' ένα απ' αυτά που λένε, τότε ένα και μόνο πράγμα άρκοούνται να δηλώσουν και πάντοτε το ίδιο».

Το γραπτό λοιπόν έργο είναι άνικανο να μάς φέρει αυτό που δίνει ο λόγος και ο διάλογος, όπου δύο ζωντανά όντα επικοινωνούν στους κόλπους της αλήθειας

αυτῆς, πού υπάρχει μέσα στην ίδια τους την παρουσία. Γιατί, αληθινά στην παρουσία βρίσκει ο άνθρωπος και μπορεί να γνωρίσει τον εαυτό του, ή ακριβέστερα στη συμπαρουσία αυτή, στην οποία ο δάσκαλος και ο μαθητής έμβραχύνοντας αποκαλύπτουν το μήνυμα, πού μέσα απ' το λόγο και το διάλογο, παρουσιάζεται λίγο-λίγο σαν αναπόληση μιᾶς αρχικῆς ἀλήθειας, στο έσωτερικό τῆς οποίας βρίσκονται κι' οἱ δύο.

Ἔτσι τὸ πρόσωπο τοῦ Σωκράτη καθορίζεται στὰ μάτια μας ὄχι «τέτοιο πού ὑπῆρξε» ἀλλὰ τέτοιο πού εἶναι, ὄχι σαν κάποιος πού πρόκειται νὰ τὸν ξαναβροῦμε μέσα ἀπὸ πολυάριθμα ἔγγραφα, πού εἶναι πάντοτε ἢ ὑπερβολικά ἢ ὄχι ἀρκετὰ εὐγλωττα, ἀλλὰ σαν ἓνα πρόσωπο πού θ' ἀποκαλύψωμε σ' ἐμᾶς τοὺς ἴδιους. Καὶ αὐτὴ ἡ «ὑπαρξή» τοῦ Σωκράτη, πρέπει ἀκριβῶς νὰ μᾶς ἐπιτρέπη νὰ καταλάβουμε τὸ νόημα τοῦ μηνύματος, πού ἀναφέρεται σ' αὐτὸν καὶ σ' ἐμᾶς, τὴν ἐννοια τῆς σχέσεως μεταξὺ τοῦ διδάσκαλου καὶ τοῦ μαθητοῦ.

Ὁ διδάσκαλος καὶ ὁ μαθητής

Τὸν τρίτο αἰῶνα μ.Χ. ὁ σκεπτικιστὴς γιατρὸς Σέξτος ὁ Ἐμπειρικὸς ἔθεσε καλὰ τὸ πρόβλημα τῶν σχέσεων μεταξὺ μαθητοῦ καὶ διδασκάλου μὲ μιὰ ἐπιχειρηματολογία, σοφιστικὴ κάπως, ἀπ' τὴν ὁποία ὅμως εἶναι δυνατὸν νὰ ἐξαγάγουμε σημαντικὲς σκέψεις. Γιὰ τὸ Σέξτο τὸν Ἐμπειρικὸ ὑπάρχουν δύο δεδομένα: ἢ ἡ διδακτέα ὕλη εἶναι σαφής, καὶ δὲν ἔχει ἀνάγκη διδασκαλίας ἢ εἶναι σκοτεινὴ καὶ δὲν μπορεῖ νὰ διδαχθῆ⁽¹⁾. Ἀπὸ μιὰ ἄλλη πλευρὰ πάλι πῶς μπορεῖ νὰ ὑπάρχη διδασκαλία ἐνὸς διδασκάλου πρὸς ἓνα μαθητὴ; Πράγματι ἢ ὁ ἰκανὸς διδάσκει τὸν ἰκανό, ὅποτε δὲν ἔχει καθόλου ἀνάγκη ὁ ἓνας τὸν ἄλλον ἢ ὁ ἰκανὸς διδάσκει τὸν ἀνίκανο, ἀλλὰ καὶ

1. Πυρρωνικαὶ ὑποτυπώσεις.

τότε ἢ θὰ εἶναι τελείως ἀδύνατο αὐτό, ἐπειδὴ ὁ μαθητὴς ἀφοῦ εἶναι ἀνίκανος, δὲν θὰ εἶναι σὲ θέση νὰ ἀντιληφθῆ τὴ διδασκαλία τοῦ διδασκάλου, ἢ θὰ εἶναι δυνατό ὅποτε πάλι ἔχομε τὴν ἐνδειξη ὅτι ὁ ἀνίκανος ἦταν στὴν πραγματικότητα ἰκανὸς καὶ κατὰ συνέπειαν δὲν εἶχε ἀνάγκη ἐνὸς διδασκάλου. Τὸ συμπέρασμα τοῦ Σέξτου εἶναι ὅτι: «Ἄν δὲν ὑπάρχη οὔτε διδασκομένη ὕλη, οὔτε διδάσκαλος, οὔτε μαθητὴς, οὔτε καὶ μέθοδος διδασκαλίας, δὲν ὑπάρχει πλέον οὔτε ἐκπαίδευση, οὔτε διδασκαλία οὔτε διδακτέα ὕλη». Μποροῦμε μάλιστα νὰ πᾶμε πιὸ μακριὰ καὶ νὰ ποῦμε ὅτι ὁ διάλογος ἀκόμα δὲν εἶναι δυνατὸς καὶ ὅτι δὲν ὑπάρχουν παρὰ ἄτομα πού στέκονται τὰ μὲν ἀπέναντι στὰ δέ, χωρὶς νὰ μποροῦν νὰ ἐπικοινωνήσουν μεταξὺ τους καὶ πού, τέλος, δὲν ἔχουν ἄλλο μέσο γιὰ γνώση παρὰ τὸ νὰ προσφύγουν στὴ δύναμη μέσα στὴν ὁποία θὰ ἀντιμετωπισθοῦν.

Μ' ὅλα ταῦτα, ὁ Σέξτος ἔθεσε ἓνα οὐσιῶδες πρόβλημα: πῶς μπορεῖ νὰ διδάξη κανεὶς κάποιον πρᾶγμα σ' ἓναν ἄλλο; Ἡ μετάδοση μιᾶς σκέψεως προϋποθέτει, ἀπ' τὴ πλευρὰ τοῦ διδασκάλου μιὰ συνταύτιση μὲ τὸ μαθητὴ, στὸν ὁποῖο μεταδίδει αὐτὸ πού σκέπτεται, συνταύτιση πού ἐξυπακούει ὅτι ὁ διδάσκαλος ἔγινε ὁμοιος μὲ τὸ μαθητὴ ὥστε αὐτὸς νὰ τὸν ἀκούη εὐχαρίστως. Κατὰ συνέπεια, στὸ διάλογο, βρίσκουμε τὸ ἴδιο μὲ τὴν μορφή τοῦ «ἄλλου», καὶ τὸ ἄλλο μὲ τὴν μορφή τοῦ ἴδιου κι' ἂν ὑποθέσωμεν ὅτι ἐπικαλούμεθα ἓνα tertium quid (κάποιο τρίτο), δηλαδὴ τὴν ἀλήθεια, γιὰ νὰ ποῦμε ὅτι ὁ διδάσκαλος κι' ὁ μαθητὴς ἐπικοινωνοῦν μέσα καὶ διὰ μέσου τῆς ἀλήθειας, πού κατέχει καὶ τοὺς δύο, θάμενε τὸ πρόβλημα νὰ μᾶς μάθωμε γιὰ τὴν ἀλήθεια αὐτὴ δὲν ἐπιβάλλεται ἄμεσα καὶ γιὰ τὴν εἶναι ἀνάγκη νὰ ὀδηγήσωμε τὸ μαθητὴ πρὸς αὐτήν. Εἶναι αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ πρόβλημα πού τίθεται στὸ Μένωνα.

Στὸ διάλογο αὐτὸ ὁ Σωκράτης καὶ ὁ Μένων ἀνα-

ρωτιούνται αν ή ἀρετή μπορεί νά διδαχθῆ. Ὁ Σωκράτης παρατηρεῖ ὅτι ποτὲ δὲν συνήντησε κάποιον πού νάξερε κἀν τί εἶναι ἀρετή. Ὁ Μένων προτείνει δύο ὀρισμούς τοὺς ὁποίους ὁ Σωκράτης ἀποδοκιμάζει. Ἀφοῦ ὁμως πρέπει νά γίνῃ ὁ ὀρισμὸς τῆς ἀρετῆς πού κανεῖς δὲν ξέρεῖ τί εἶναι, ὁ Μένων θέτει στὸ Σωκράτη τὸ ἐξῆς πρόβλημα :

«Μένων.— Τὼς θὰ τὰ κατὰφέρῃς Σωκράτη, γιὰ νὰ ἀναζητήσῃς ἓνα πρᾶγμα πού δὲν ξέρεις διόλου τί εἶναι ; Ποιὸ ἰδιαιτέρο σημεῖο μεταξὺ τόσων ἀγνωστων θὰ προτείνῃς στὴν ἐρευνά σου ; Κι ἂν ὑποτεθῆ ὅτι κατὰ τύχην πέφτεις στὸ σωστὸ ἀπὸ τί θὰ τ' ἀναγνωρίσῃς ἀφοῦ δὲν τὸ ξέρεις ;

«Σωκράτης.— Βλέπω τί θές νὰ πῆς Μένων. Τὶ ἄμορφη πετυχημένη σοφιστικὴ συζήτηση μᾶς φέρνῃς ἐδῶ. Εἶν' ἡ θεωρία σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία δὲν μπορεί κανεῖς ν' ἀναζητήσῃς οὔτε αὐτὸ πού γνωρίζεις, οὔτε αὐτὸ πού δὲν γνωρίζεις. Πρῶτα αὐτὸ πού γνωρίζεις, γιὰτί ἀφοῦ τὸ γνωρίζεις, δὲν ἔχει ἀνάγκη νὰ τὸ ἐρευνήσῃς. Ἐπειτα αὐτὸ πού δὲν γνωρίζεις γιὰτί δὲν ξέρεῖ κανεῖς κἀν τί πρέπει νὰ ζητήσῃς» (1).

Ὁ Σωκράτης ἀρνεῖται αὐτὸ τὸ δίλημμα πού ὁ Μένων κρίνει πολὺ δυνατὸ βεβαιώνοντας ὅτι «ἡ ψυχὴ ἀφοῦ εἶναι ἀθάνατη καὶ ἀναγεννιέται πολλές φορές, ἀφοῦ τὰ μελέτησε ὅλα καὶ στὴ Γῆ καὶ στὸν Ἄδη δὲν μπορεί νὰ παρέλειψενὰ τὰ μάθη ὅλα. Δὲν θὰ ἦταν λοιπὸν ἐκπληκτικὸ ἂν εἶχε πάνω στὴν ἀρετὴ καὶ σ' ὅλα τ' ἄλλα ἀναμνήσεις αὐτῶν πού ἔμαθε προηγήτερα. Ἐπειδὴ ἡ φύση ὀλόκληρη εἶναι ὁμοιογενὴς ἡ δὲ ψυχὴ τὰ ἔμαθε ὅλα, τίποτε δὲν ἐμποδίζει ὥστε μιὰ μόνη ἀνάμνηση (αὐτὸ δηλαδὴ πού οἱ ἄνθρωποι ὀνομάζουν γνώση) νὰ συντελέσῃ στὸ νὰ ξαναβρεθοῦν ὅλα τὰ ἄλλα, ἂν βέβαια ἔχη κανεῖς θάρρος καὶ ἐπιμένει στὴν ἐρευνα. Γιὰτί ἡ ἐρευνα κι ἡ γνώση δὲν ἀποτελοῦν

1. Πλάτων—Μένων.

μαζί παρά ἀνάμνηση». Ἐτσι λοιπὸν ἡ ἐσωτερικότης καθενὸς ἀπὸ ἐμᾶς δὲν εἶναι ἓνα πρᾶγμα κλειμένο στὸν ἑαυτὸ του, ἀλλὰ ξανοίγεται σὲ μιὰ ἔκταση ὑπερβατικότητος πού τῆς δίνει μιὰ σημασία. Ἡ ἀνάμνηση δὲν εἶναι ἄλλο παρά ἡ ἀνακάλυψη τοῦ σημείου μέσα ἀπ' τὸ ὁποῖο ἡ γνώση τοῦ ὑποκειμένου ξεχύνεται σὲ μιὰ γνώση τοῦ κόσμου. Ὁ διάλογος μόνον μπορεί νὰ δώσῃ στοὺς ἐρευνητὲς τὴ διαδρομὴ ἐκείνη μὲ τὴν ὁποία θὰ μπορέσουν νὰ ξαναβροῦν τὸν ἑαυτὸ τους. Γι' αὐτὸ ἀκριβῶς ὀρίζει ὁ Σωκράτης ὅτι ἡ δικὴ του πίστη προτρέπει στὴν ἐργασία καὶ τὴν ἐρευνα : «Ἐπειδὴ πιστεύω στὴν ἀλήθεια τῆς ἀρετῆς ἀποφάσισα νὰ ἐρευνήσω μαζί σου (μετὰ σοῦ ζητεῖν) τί εἶναι ἡ ἀρετὴ» (Μένων). Ἡ γραφὴ μᾶς ἀποστερεῖ ἀπ' ὅλη τὴν ἔκταση τῆς συνεργασίας τῶν δύο «μαζί» γιὰτί δὲν μπορεί κανεῖς νὰ ρωτήσῃς ἓνα βιβλίον ὅπως ρωτᾷ ἓνα ἄνθρωπο. Ὅπως λέγει ὁ V. Delbos : Ὁ διδάσκαλος δὲν γνωρίζει πιδὸ πολλὰ ἀπ' τὸ μαθητὴ, ἀλλ' ἀναζητᾷ ὅπως αὐτὸς καὶ μαζί μ' αὐτόν. Ὁ διάλογος δὲν εἶναι μιὰ ἐξωτερικὴ καὶ τυχαία μέθοδος ἀνάκρισης καὶ ἐκθεσης ἀλλ' ἡ οὐσιώδης ἐκφρασις τῆς κοινῆς προσπαθείας γιὰ νὰ ἐξαχθῆ ἀπ' τὰ πνεύματα ἡ ἐσωτερικὴ ἀλήθεια» (1).

Ὁ διδάσκαλος, ἔτσι, δὲν εἶν' ἐκεῖνος πού μεταδίδει μιὰ σειρά γνώσεων σ' ἓνα μαθητὴ πού ἔχει λίγο—πολὺ ἀντίληψη, ὁ διδάσκαλος δὲν εἶναι ἓνα ὀρθολογιστικὸ πρόσωπο πού διδάσκει κάτι σ' ἓναν ἐμπειρικὸ μαθητὴ μὲ ἓνα εἶδος μονολόγου ὅπου ὁ ἓνας μιλᾷ ἐνῶ ὁ ἄλλος καταγράφει. Ὁ Σωκράτης ἀρνεῖται νὰ εἶναι ἓνας διδάσκαλος πού διδάσκει. Δὲν παύει νὰ λέγῃ καὶ νὰ ἐπαναλαμβάνῃ ὅτι δὲν ξαίρει τίποτε. Στὸ σωκρατικὸ διάλογο δὲν ἔχομε νὰ κάνωμε μ' ἓνα διδάσκαλο πού μεταδίδει κάτι σ' ἓνα μαθητὴ : ἔχομε

1. Delbos - Figures et Doctrines de philosophes, Socrate.

νά κάνουμε με δύο ανθρώπους που επικοινωνούν μεταξύ τους, ο δὲ διάλογος κάνει ν' αναφέρονται δύο συνειδήσεις με ἴση βάση και πού ἐφ' ὅσον και οἱ δύο εἶναι συνειδήσεις, ἐρευνοῦν και ἐρευνῶνται. Για τὸ λόγο αὐτὸ δὲν βρίσκομε στὸ Σωκράτη καμμιά δογματική διδασκαλία πού νά μπόρεσε ἡ ἱστορία νά διαφυλάξει και νά μᾶς μεταδώσει. Κι' Σωκράτης ἀρνεῖται τὴ φυσική ἢ μεταφυσική ἀντίληψη. Στὸ Σωκρατικό Διάλογο δὲν ὑπάρχει ἐγὼ οὔτε ἐσὺ πού ν' ἀναφέεται αὐταρχικά μεταξύ ἐνὸς ἐγὼ και ἐνὸς ἐσὺ· δὲν ὑπάρχει μαθητὴς πού μαθαίνει και πού ἀποστηθίζει ἕνα μάθημα, δὲν ὑπάρχει διδασκαλία πού ἐρχεται νά παρεμβληθῆ σάν ἕνα ἀντικείμενο, μεταξύ ἐκείνου πού μιᾶ και ἐκείνου πού ἀκούει, ἀλλ' ὑπάρχει μόνον ἕνας ἐρωτηματικός διάλογος μέσα ἀπὸ τὸν ὁποῖο ὁ μαθητὴς ἀνακαλύπτει στὸν ἑαυτὸ του μιὰ γνώση πού νόμιζε πὼς δὲν κατεῖχε (1). Γι' αὐτὸ ὄχι μόνον τὸ μανθάνειν ἰσοδυναμεῖ με τὸ «ἀναμιμνήσκεσθαι» ἀλλὰ και ἡ τέχνη τοῦ Σωκράτη μοιάζει με τὴν τέχνη τῆς μαίας: ἡ μαιευτική εἶναι ἡ τέχνη τοῦ ἐρωτηματολογίου με τὸ ὁποῖο ὁ διδάκαλος ἐκμαιεῖ ἀπ' τὸ μαθητὴ τὴν ἀλήθεια πού ἔφερε μέσα του και πού εἶχε ξεχασμένη.

Ὁ Σωκράτης προσκαλεῖ λοιπὸν τὸν μαθητὴ σὲ μιὰ ἐπάνοδο στὸν ἑαυτὸ του, σὲ μιὰ «μετατροπὴ» (περιαγωγή) γιατρεῦοντάς τον ἀπὸ τοὺς πολλαπλοὺς περιορισμοὺς πού τὸν κάνουν νά περιπλανᾶται και κατὰ μῆκος τῶν ὁποίων δὲ μπορεῖ παρὰ νά χάσει τὸν ἑαυτὸ του παίρνοντας ἄλλα μονοπάτια ἀπ' τὸν οὐσιώδη δρόμο. Ἔτσι ὁ Σωκράτης ποτὲ δὲν παρουσιάζεται σάν ἕνας διδάκαλος. Ὁ Σωκράτης λοιπὸν συναντᾶ διαρκῶς συνομιλητὲς πού θεωροῦνται διδάσκαλοι και πού, σάν τὸν περίφημο σοφιστὴ Ἴππία, ἰσχυρίζονται ὅτι ξαίρουν τὸ κάθε τι και ὅτι εἶναι

1. Ἀριστοτέλης. Σοφιστικός διάλογος.

ἱκανοὶ νά τὰ διδάξουν ἄλλα σ' ὅποιον θέλει νά τοὺς ἀκούσει και νά πληρώσει τὰ μαθήματά τους. Ὁ σκοπὸς τοῦ σωκρατικοῦ διαλόγου πού πολὺ συχνὰ τελειώνει μ' ἕνα ἐρωτηματικό, ἀκριβῶς συνίσταται στὸ νά ἐπιτρέψει στὸν Σωκράτη νά ἐξαφανίσει τὸ διδάκαλο μεσ' τὸ μαθητὴ, οὕτως ὥστε νά κάνει νά γεννηθῆ στὸν τελευταῖο ἡ ἐπιθυμία μιᾶς ἀληθινῆς ἐσωτερικῆς αὐτοκυριαρχίας, μιᾶς «ἐγκράτειας», πού τὸν ὀδηγεῖ στὴν αὐτονομία, πού μονάχα τὸ «γνώθι σ' αὐτὸν» μπορεῖ νά τοῦ δώσει.

Τίποτα, λοιπὸν, δὲν εἶναι πιὸ σωστό, πιὸ σωκρατικό, ἀπὸ τὴ διατύπωση τοῦ Kierkegaard, σύμφωνα με τὴν ὁποία: «Ὁ καλλίτερος τρόπος νά καταλάβῃ κανεὶς τὸ Σωκράτη εἶναι ἀκριβῶς νά ξέρῃ ὅτι δὲν τοῦ χρωστᾶ τίποτε. Αὐτὸ προτιμᾷ ὁ Σωκράτης, κι' εἶναι μάλιστα ὠραῖο πού μπόρεσε νά τὸ προτιμήσῃ. Ἐκεῖνος πού πιστεύει ὅτι ἔχει ἕνα μεγάλο χρέος ἀπέναντί του μπορεῖ νά εἶναι βέβαιος ὅτι ὁ Σωκράτης με χαρὰ τὸν ἀπαλλάσσει ἀπ' τὴν ὑποχρέωση νά ἐξοφλήσῃ αὐτὸ τὸ χρέος, αὐτὸς πού ἀναμφιβόλως δὲν θὰ μάθαινε χωρὶς λύπη, ὅτι δώρησε στὸν ἐνδιαφερόμενο μερικὰ κεφάλαια για ἐκμετάλλευση (1). Ἔτσι θὰ καταλάβωμε γιατί παρουσιάζει τὸν Σωκράτη παρόμοιο πότε με τὴν νάρκη (ψάρι κοινῶς λεγόμενον μουδιάστρα) πότε μ' ἀλογόμυγα. Ἀκριβῶς ὅπως ἡ νάρκη παραλύει τὴ λεία της, ἔτσι και ὁ Σωκράτης παραλύει τὸ συνομιλητὴ πού εἶναι βέβαιος για τὸν ἑαυτὸ του και πού δὲ βλέπει ὅτι ἡ γνώση του δὲν εἶναι τίποτα ἄλλο παρὰ μιὰ ψευδογνώση και μιὰ ἀγνοια πού δὲν τὴν ξέρει. Ἐδῶ βρίσκεται ἀκριβῶς αὐτὸ πού ἀναγνωρίζει ὁ Μένων. «Εἶχα μάθει ἐκ φήμης, Σωκράτη, πρὶν ἀκόμα σὲ γνωρίσω, ὅτι δὲν ἔκανες ἄλλο παρὰ νά βρίσκῃς παντοῦ δυσκολίες και νά κάνῃς και τοὺς ἄλλους νά βρίσκουν ἐπίσης. Τὸ βλέπω καλά αὐτὴ τὴ στιγμή»

1. Kierkegaard. Riens Philosophiques.

πού δὲν ξέρω μὲ ποιά μαγεία καὶ μὲ μὲ ποιά ναρκωτικά μ' ἔχεις μαγέψει καὶ ἔχω τώρα τὸ κεφάλι γεμάτο ἀμφιβολίες. Θὰ τολμαῦσα νάλεγα, ἂν μοῦ ἐπέτρεπες ν' ἀστείευθῶ, ὅτι μοῦ φαίνεται πὼς μοιάζεις ἐντελῶς μὲ τὸ μεγάλο αὐτὸ ψάρι πού ὀνομάζουν νάρκη. Αὐτὴ ἀποναρκώνει ὅποιοδήποτε ψάρι τὴν πλησιάζει καὶ τὴν ἐγγίζει. Κι' ἐσύ μ' ἔκανες νὰ δοκιμάσω ἕνα παρόμοιο πρᾶγμα. Ναί. "Ἐχω στ' ἀλήθεια μουνδιάσει, στὸ σῶμα καὶ στὴν ψυχὴ καὶ εἶμαι ἀνίκανος νὰ σ' ἀπαντήσω. Ἐκατὸ φορὸς μ' ὅλα ταῦτα ἔκανα ὀμιλίες γιὰ τὴν ἀρετὴ μπροστὰ σ' ὀλόκληρα πλήθη καὶ νομίζω πὼς πάντοτε τᾶβγαζα πέρα. Σήμερα ὅμως μοῦ εἶναι ἀπολύτως ἀδύνατο καὶ νὰ πῶ ἀκόμα τι εἶναι ἡ ἀρετὴ. "Ἐχεις δίκιο, πιστέψέ με, πού δὲ θεὸς οὔτε νὰ θαλασσοπορεῖς οὔτε νὰ ταξιδεύης ἔξω ἀπὸ ἐδῶ, γιὰτὶ σὲ μιὰ ξένη πόλη μὲ μιὰ τέτοια διαγωγή, δὲν θ' ἀργοῦσες νὰ συλληφθῆς γιὰ μάγος». Ὁ Σωκράτης παραδέχεται τὴν παρομοίωση κατὰ τὸ μέτρο ὅμως πού νὰ μὴν ἀφίγη νὰ γίνῃ πιστευτὸ ὅτι ἡ σύγχυση στὴν ὁποία βυθίζει τοὺς ἄλλους δὲν εἶναι ταυτόσημη μὲ τὴ σύγχυση στὴν ὁποία βρίσκεται αὐτὸς ὁ ἴδιος. «"Ἄν ἡ νάρκη πρὶν ἀκόμα κάνει νὰ μουνδιάσουν οἱ ἄλλοι βρίσκεται καὶ ἡ ἴδια σὲ μιὰ κατάσταση μουνδιάσματος, τότε παραδέχομαι ὅτι τῆς μοιάζω. Ἐὰν ὄχι, τότε δὲν τῆς μοιάζω. Δὲν εἶμαι ἕνας ἄνθρωπος πού, βέβαιος γιὰ τὸν ἑαυτό του, φέρνει τοὺς ἄλλους σὲ σύγχυση· ἐὰν φέρνω τοὺς ἄλλους σὲ σύγχυση εἶναι ἐπειδὴ ἐγὼ ὁ ἴδιος βρίσκομαι στὴν ἑσχατὴ σύγχυση. Στὴν παροῦσα περίπτωσι, στὸ θέμα δηλαδὴ τῆς ἀρετῆς, ἀγνοῶ ἀπολύτως τι εἶναι. Ἐσὺ τῷ ξέρεις ἴσως πρὶν νὰ μὲ πλησιάσης, ἂν καὶ τώρα φαίνεται ὅτι δὲν τὸ ξέρεις πιά. Ὡστόσο εἶμαι ἀποφασισμένος νὰ ἐξετάσω καὶ νὰ ἐρευνήσω μαζί σου τί μπορεῖ νὰ εἶναι ἡ ἀρετὴ».

Νάρκη λοιπὸν πού ναρκώνει αὐτοὺς πού συγχέουν τὰ ἀπλᾶ κουνήματα τῶν χειρῶν μὲ τὴν ἀληθινὴ δρᾶ-

ση καὶ τὶς φλυαρίες μὲ τὸν ἀληθινὸ λόγον, ὁ Σωκράτης εἶναι ἐπίσης ἡ «ἀλογόμυιγα» πού, ἐκεῖ πού ὑπάρχουν προβλήματα ἀφυπνίζει καὶ ἐμποδίζει νὰ βρισκῶνται σὲ νωχελῆ ἀποχαύνωση αὐτοὶ πού ἀρκοῦνται στὶς ἔτοιμες λύσεις. "Ἐτσι ὁ Πλάτων μᾶς παραθέτει τὰ λόγια αὐτὰ τοῦ Σωκράτη στὴν Ἀπολογία:» "Ἄν μὲ θανατώσετε δὲν θὰ βρῆτε εὐκόλα ἕναν ἄλλο ἄνθρωπο πού θὰ ἦταν σὰν κι' ἐμένα τόσο κυριολεκτικά, ὅσο γελοία μπορεῖ νὰ φάνη ἡ λέξη, προσκολλημένος ἀπὸ τὸν Θεὸ στὴν πόλη, σὰν μιὰ ἀλογόμυιγα σ' ἕνα μεγάλο καὶ δυνατὸ ἄλογο, τὸ ὁποῖο ὅμως βαραίνει ἀπ' τὸ μέγεθός του κι' ἔχει ἀνάγκη νὰ τὸ κεντρίσουν. Πιστεύω ὅτι εἶν' ἔτσι πού ὁ θεὸς μ' ἔχει προσκολλήσει στὴ πόλη· εἶμαι ἡ ἀλογόμυιγα πού δὲν παύει ποτὲ νὰ σᾶς ἀφυπνίζη κάθε μέρα, νὰ σᾶς συμβουλεύη καὶ νὰ σᾶς ἐπιπλήττει καὶ πού τὴν βρίσκετε παντοῦ νὰ κάθεται ἐπάνω σας. "Ἐναν ἄνθρωπο σὰν κι' ἐμένα κύριοι δικασταί, εὐκόλα δὲν θὰ τὸν ξαναβρῆτε, καὶ ἂν μὲ πιστεύετε, θὰ μ' ἀπαλλάξετε. "Ἴσως ὅμως, ἀνυπόμονοι, μὲ τὴ νωθρότητα ἀνθρώπων πού ζυπνοῦνε, μοῦ δώσετε τὸ κτύπημα, καὶ ὑπάκουσι στὶς παρακινήσεις τοῦ "Ἀνυτοῦ μὲ θανατώσετε χωρὶς καμμιά ἄλλη σκέψη. "Ἦστερα ἀπὸ αὐτὸ θὰ μπορέσετε νὰ περάσετε τὸ ὑπόλοιπο τῆς ζωῆς σας στὸν ὕπνο, ἐκτὸς πιά ἂν ὁ Θεός, μεριμνήσῃ γιὰ σᾶς καὶ σᾶς στείλει κάποιον γιὰ νὰ μὲ ἀντικαταστήσῃ» (1).

Ὁ Σωκράτης, ἔτσι μᾶς δίνει τὸ πᾶν, ἐνῶ ἐμεῖς δὲν τοῦ χρωστοῦμε τίποτε, μᾶς θέτει σὲ ἐπαφὴ μὲ μιὰ ἐσωτερικότητα πού δὲν ἀποτελεῖ μιὰ ἐγωιστικὴ ἀναδίπλωσι, ἀλλὰ μᾶς ἀνοίγει τὸ ἐσωτερικὸ μέσα στὸ ὁποῖο μᾶς προσφέρεται κάθε τι πού ὑπάρχει σχετικὰ μὲ μᾶς καὶ μὲ τὸν κόσμον. Γι' αὐτὸ ἀκριβῶς ἡ μνήμη παίζει ἕνα τόσο μεγάλο ρόλον στὴ μαγευτικὴ τακτικὴ τοῦ Σωκράτη, μιὰ μνήμη ὅμως πού δὲν

1. Πλάτ. Ἀπολογία Σωκράτη.

είναι απλώς ἡ ἀνάμνηση μερικῶν μαθημάτων ἢ μερικῶν χρονικῶν, ἀλλὰ μιὰ μνήμη πού εἶναι ταύ-
τόσημη μέ τῆ συνείδηση τοῦ ἑαυτοῦ μας καί συνεπῶς
καί τῶν ἄλλων, ἡ μνήμη αὐτή πού εἶναι γνωστή γιατί
μόνο σ' αὐτήν παρατείνεται ἡ μονιμότης τῆς ὑπόστα-
σῆς μας. Μιλῶντας γιά τόν Bergson, ὁ VI. Janke-
levitch λέγει ὅτι ἡ μνήμη δέν εἶναι ἄλλο ἀπό τὸ
πνευματικὸ πρόσωπο κάποιου πράγματος πού συνε-
χίζεται. Ἐπιμένει κανεὶς νὰ τῆ μεταχειρίζεται σὰ
σημειωματάριο ἢ ἡμερολόγιο τῆς ψυχῆς ἐνῶ απλῶς
δέν ἐκφράζει παρὰ αὐτό: ὁ ἑαυτὸς μας εἶναι ἕνας
κόσμος μέσ' τὸν ὁποῖο τίποτε δέν χάνεται, ἕνας χῶρος
ἀπείρως εὐαίσθητος, μέσ' τὸν ὁποῖον ἡ παραμικρό-
τερη παλμικὴ κίνηση διεγείρει διαπεραστικές καί
παρατεταμένες ἠχητικότητες». Θὰ μπορούσαμε νὰ
λέγαμε ὅτι ὁ Σωκράτης εἶναι ἀκριβῶς αὐτὸς πού μέ
μόνη τὴν ἐρωτῶσα παρουσία του, ἐξαπολύει τὴ δόνη-
ση αὐτὴ πού ξυπνᾷ τὰ βᾶθη τῶν συνειδήσεων. Βᾶθη
μέσ' τὰ ὁποῖα ριζώνεται κάθε ἱστορία.

Καί σὰν συμπέρασμα ὑπενθυμίζουμε πρῶτα αὐτὰ
πού μᾶς λέγει ὁ Magalhães—Vilhena γιά τὸ Σωκρά-
τη τοῦ Πλάτωνος: «Ὅσα γράφτηκαν γιά τὶς μεγάλες
μορφές τῆς ἱστορίας εἶναι οἱ διάφοροι τρόποι μέ τοὺς
ὁποῖους μπόρεσαν νὰ ὑπάρξουν. Ἡ πλατωνικὴ παρά-
δοση τοῦ Σωκράτη εἶναι ἡ ἰδέα πού ὁ Σωκράτης
ἀντιπροσωπεύει στὰ μάτια τοῦ μαθητῆ. Ἄν ὁ πλατω-
νικός Σωκράτης δέν εἶναι ὁ Σωκράτης τῆς ἱστορίας
εἶναι τοῦλάχιστον ἡ πιὸ κατανοητὴ καί ἡ πιὸ πειστικὴ
εἰκόνα πού μένει στὰ χέρια μας. Ὁ Πλάτων μονάχα
φαίνεται νὰ μᾶς τὸν ἀποδίδει σ' ὅλη τὴν συνεχῆ καί
συνταρακτικὴ πολυπλοκότητά τῆς πνευματικῆς καί
πρακτικῆς του ζωῆς. Κανεὶς καλλίτερα ἀπ' αὐτὸν δέν
μᾶς προσδιώρισε τὸν ἄνθρωπο τέτοιον πού ὑπῆρξε
πιὸ πέρα ἀπ' τὸ δραματικὸ ἥρωα, στὸν ὁποῖον προσκολ-
λήθηκαν οἱ μεταγενέστεροι. Τὸ νὰ ζητᾶς νὰ γνωρί-
σης τὸν ἱστορικὸ Σωκράτη εἶναι μέ λίγα λόγια σὰν

νὰ θεωρῆς τὸ μῦθο τοῦ Πλατωνικοῦ Σωκράτη σὰν
ψεύτικη εἰκόνα, ψεύτικη βέβαια ἐπειδὴ πρόκειται
γιά εἰκόνα, μ' ὅλα ταῦτα ὅμως εἰκόνα τῆς ἀλήθειας.

Ταιριάζουν ἀπόλυτα ἐδῶ τὰ ὠραία λόγια τοῦ
Renan: «Οἱ λεπτομέρειες αὐτὲς δέν εἶναι ἀληθινὲς
κατὰ γράμμα. Εἶναι ὅμως ἀληθινὲς μέ μιὰ ἀνώτερη
ἀλήθεια. Εἶναι πιὸ ἀληθινὲς κι ἀπ' τὴ γυμνὴ ἀλήθεια
μέ τὴν ἐννοία ὅτι ἀποτελοῦν τὴν ἀλήθεια πού ἐγινε
ἐκφραση καί λόγος, κι ἀνυψώθηκε στὸ ὕψος μιᾶς
ιδέας» (Renan, Βίος Ἰησοῦ).

Τέτοιος εἶναι λοιπὸν ὁ Σωκράτης πού ξαναζωντά-
νεψε ὁ Πλάτων θέλοντας νὰ τὸν παραδώσει στοὺς
ἐπερχομένους αἰῶνες σὰν ἕνα παντοτεινὸ ἀπόκτημα.
«κτῆμα ἐς αἰεί» (Θουκυδίδης) (1).

Δέν πρέπει νὰ ξεχνοῦμε ὅτι ἂν τὸ πρόσωπο τοῦ
Σωκράτη χρωστᾷ πολλὰ στὸν Πλάτωνα, εἶναι γιατί
ὁ Πλάτων πρῶτα χρωστοῦσε πολλὰ στὸ Σωκράτη.
Εἶναι λοιπὸν σημαντικὸ τὸ ὅτι ὁ «ὑπάρχων» Σω-
κράτης, ξέφυγε ἀπὸ τὴν ἐρευνα τῆς ἱστορίας καί
τῶν γραπτῶν χρονικῶν, καί τίποτε δέν εἶναι πιὸ
ἀντιπροσωπευτικὰ σωκρατικὸ ἀπ' τὴ δυσκολία στὴν
ὁποία βρίσκονται σήμερα οἱ ἱστορικοὶ, πού μάταια
ζητοῦν νὰ καθλώσουν τὸ Σωκράτη σὲ μιὰ διασκαλίᾳ
πού ὑπομονετικὰ ἀναπαριστάνεται. Ὁ Σωκράτης
δέν βρίσκεται στὸ παρελθὸν ἀλλὰ εἶναι μέσα μας, ἂν
ξέρωμε νὰ βροῦμε στὸ ἔργο τοῦ Πλάτωνος τὴν ἀπή-
χηση πού θὰ μᾶς ξυπνήσει πρὸς ἐκεῖνον. «Δέν εἶναι
στὸν Montaigne, ἀλλὰ στὸν ἑαυτὸ μου, πού βρίσκω
αὐτὸ πού βλέπω» ἔλεγε ὁ Πασκάλ στοὺς Στοχασμοὺς
του. Κι' ἂν ὁ Πλάτων βρῆκε στὸν ἑαυτὸ του αὐτὸ πού
ἔβλεπε στὸ Σωκράτη, εἶναι γιατί ὁ Σωκράτης τοῦ
εἶχε πρῶτα διδάξει αὐτὸ πού ξεπερνᾷ κάθε μαθήτευση·
νὰ γνωρίζῃ νὰ παρατηρῇ πρῶτα στὸν ἑαυτὸ του ὄχι

1. Magalhães - Vilhena. Socrate et la légende
Platonicienne.

μέ τον τρόπο κάποιας εϋθραυστης και ψυχολογικῆς ἐνδοσκοπήσεως ἀλλὰ μέ τον τρόπο πού τὸ Μαντεῖο τῶν Δελφῶν ζητοῦσε ἀπ' τὸν ἄνθρωπο νὰ γνωρίσῃ καλὰ τὸν ἑαυτό του γιὰ νὰ μπορέσῃ νὰ ξανοιχθῆ σ' αὐτὸ πού προσκολλᾶται καὶ τὸ ὁποῖο τοῦ δίνει ἕνα νόημα.

Τὸ ὅτι ἡ σκέψη τοῦ φιλόσοφου Σωκράτη ξέφυγε ἀπὸ τοὺς ἱστορικοὺς θὰ ἔπρεπε νὰ μᾶς κἀνῃ νὰ καταλάβωμε ὅτι δὲν ὑπάρχει στ' ἀλήθεια ἱστορία τῆς φιλοσοφίας γιὰτὶ πρὶν ἀπ' ὅλα κάθε φιλοσοφία ἀμφισβητεῖται καὶ εἶναι μιὰ ἐπανάληψη πού ποτὲ δὲν εἶναι ταυτόσημη. Ἐπαναλαμβάνει πάντοτε τὸ Ἰδιό καὶ ποτὲ τὸ Ταυτόσημο. Γι' αὐτὸ δὲν ὑπάρχει κλασσικὸς συγγραφεὺς φιλοσοφίας. Κι' ὅπως λέγει ὁ Κάντιος: «Δὲν ὑπάρχει φιλοσοφία πού νὰ μπορῆ κανεὶς νὰ μάθῃ, δὲν μπορεῖ κανεὶς παρὰ νὰ μάθῃ νὰ φιλοσοφῆ»⁽¹⁾. Γιατὶ ὑπάρχει αἰωνιότητα τοῦ φιλοσοφεῖν ἐπειδὴ ὑπάρχει μιὰ αἰωνιότητα διαλόγου πού συνεπάγεται τὸ ὅτι δὲν θὰ μπορούσαμε νὰ μιλήσουμε γιὰ μιὰ αἰωνία φιλοσοφία διαλόγου μέσ' τὸν ὁποῖο τὸ ἐγὼ καὶ τὸ ἐσύ ξαναβρίσκονται ὡς διαφορετικὰ καὶ ὡς ὅμοια ταυτόχρονα. Τὸ ὅμοιο εἶναι παραδόξως αὐτὸ πρὸς τὸ ὁποῖο πρέπει νὰ πᾶμε, αὐτὸ πού πρέπει νὰ ἐπικαλεσθοῦμε. Καὶ εἶναι ἀκριβῶς αὐτὸ τὸ ἔργο στὸ ὁποῖο τάχθηκε ὁ Σωκράτης, αὐτὸς πού μένει πάντα πιὸ πέρα ἀπὸ φιλοσοφίες καὶ φιλοσόφους καὶ πού γίνεται «ὅπως τὸν μεταβάλλει στὸν ἴδιο τὸν ἑαυτό του, ἢ αἰωνιότης». (Στίχος τοῦ Mallarmé). Ὅσο περισσότερο ριζώνεται στὸ χρόνο τὸ σωκρατικὸ μήνυμα καὶ γερνᾷ μέ τὴν ἀνθρωπότητα, τόσο περισσότερο προσδιορίζεται μιὰ ἐπικαιρότητα μέσ' τὴν ὁποία μᾶς δίνει τὴν δυνατότητα νὰ προχωρήσωμε πρὸς τὸ ἴδιο τὸ μέλλον.

⁽¹⁾ Ὅπως ἐξοχα λέγει ὁ B. Groethuysen⁽²⁾. «Ὁ ἄν-

1. Kant Κριτικὴ τοῦ Καθαροῦ Λόγου.
2. Anthropologie Philosophique.

θρωπος αὐτὸς δὲν εἶναι ὁ ἄνθρωπος αὐτὸς καθ' ἑαυτόν, ἀλλ' ἀκριβῶς εἶναι αὐτὸς ἐδῶ, ὁ παρὼν ἄνθρωπος, πού δὲν θὰ μπορούσε ν' ἀναλυθῆ σ' ἕνα σύνολο φιλοσοφικῶν ἐννοιῶν ἢ νὰ βρῆ τὴ θέση του μέσα σ' ἕνα σύστημα. Μένει ἔξω ἀπὸ κάθε φιλοσοφικὴ ἐρμηνεία στὴν ὁποία μέ κανένα τρόπο δὲν μπορεῖ νὰ ὑποταχθῆ, οὔτε μπορεῖ νὰ περιορισθῆ σὲ κανένα ἀναλυτικὸ σχῆμα. Δὲν μπορεῖ κανεὶς παρὰ νὰ τὸν παραστήσῃ δίδοντάς του μιὰ συγκεκριμένη μορφή. Καὶ ὁ Σωκράτης, πού εἶναι αὐτὸς ὁ ἄνθρωπος, εἶναι ἀνεξάντλητος. Εἶναι ὁ ἄνθρωπος πού παρουσιάζεται σὲ ὅλες τὶς μορφές του, πού μπορεῖ νὰ τὸν καταλάβῃ διαφορετικὰ ὁ καθένας καὶ πού στὸ βάθος φυλάγει πάντα τὸ μυστικὸ του. Μ' ὅλα ταῦτα παραμένει ἕνα πρόσωπο τοῦ κόσμου τούτου, δὲν εἶναι ἕνα παγκόσμια πλάσμα δὲν εἶναι ἕνα σύμβολο, οὔτε ἕνας θεὸς πού πῆρε τὴ μορφή τοῦ ἀνθρώπου. Σ' ὅλες τὶς μεταφυσικὲς θεωρίες, ὅταν πρόκειται νὰ παρασταθῆ τὸ πρόσωπο τοῦ Σωκράτη, ἀποκαθίσταται κι' ἀξιοποιεῖται ἡ σπουδαιότητα τοῦ κόσμου μέ τὸ ἀνθρώπινο γένος, καθὼς καὶ ἡ σπουδαιότητα τοῦ πνευματικοῦ ἀνθρώπου σχετικὰ μ' αὐτὸ πού σκέπτεται. Ὁ Σωκράτης παραμένει πάντα τέτοιος ὅπως τὸν βλέπει κανεὶς, κάτι δηλαδὴ πού δὲν ἐμφανίζεται παρὰ μιὰ μόνο φορά: «ἕνας ἄνθρωπος».

Ὁ καλλίτερος λοιπὸν τρόπος νὰ κατανοήσωμε τὸν Σωκράτη δὲν συνίσταται ἴσως στὸ νὰ συναθροίσωμε τὰ ἀποσπάσματα τῶν λόγων αὐτῶν πού ὁ χρόνος μπόρεσε νὰ μᾶς διασώσῃ λίγο - πολὺ παραμορφωμένους ἀπ' ἐκείνους πού μᾶς τοὺς ἔχουν μεταφέρει, γιὰ νὰ προσπαθήσωμε νὰ κάνωμε τὸ Σωκράτη νὰ ἔλθῃ μέχρι σ' ἐμᾶς. Τὸ νὰ κατανοήσωμε τὸ Σωκράτη δὲν ἔγκειται στὸ νὰ ζητήσωμε νὰ μάθωμε αὐτὸ πού ὑπῆρξε, ἀλλὰ αὐτὸ πού εἶναι σήμερα γιὰ μᾶς, τοὺς ἀνθρώπους τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα. Εἶναι ἴσως ἐξαιρετικὰ σωκρατικὸ τὸ νὰ ξαναβροῦμε μεταξὺ μας τὸ Σωκράτη χάρις σὲ μιὰ προσπάθεια ἀνάμνησης πού θὰ μᾶς ἔκανε

νά ξανάρθουμε πρὸς αὐτὸν σὰν πρὸς κάποιον ποὺ νά εἶναι ἄξιος νά διαφωτίσῃ τὸ σημεῖο στὸ ὁποῖο φθάσαμε. Γι' αὐτὸ θὰ προσπαθήσωμε, ὄχι νά ξανακάνωμε, ὕστερα ἀπὸ ἄλλους, ἐμπεριστατωμένες ἔρευνες, ἀλλὰ νά βροῦμε στὰ τωρινὰ προβλήματα μέσα στὰ ὁποῖα παλαίουμε, αὐτὸ ποὺ θὰ μᾶς ἐπέτρεπε νά ἐννοήσωμε γιατί ὁ λόγος τοῦ Σωκράτη μπορεῖ καὶ πρέπει πάντα ν' ἀντηχῇ πλουτισμένος μ' ὅ,τι ἡ ἱστορία μπόρεσε νά τοῦ προσδώσῃ ὕστερα ἀπὸ εἴκοσι τέσσερεις αἰῶνες. Ἡ ἔννοια τῶν λόγων τοῦ Σωκράτη προπορεύεται ἀπὸ μᾶς καὶ δὲν μᾶς ἀκολουθεῖ.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΤΟ ΜΗΝΥΜΑ ΤΟΥ ΣΩΚΡΑΤΗ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

ΤΟ ΓΝΩΘΙ ΣΑΥΤΟΝ

Ἡ ἔννοιά του

Στὸ ἀέτωμα τοῦ ναοῦ τῶν Δελφῶν ἦταν γραμμένα διάφορα σοφὰ ἀποφθέγματα μεταξύ τῶν ὁποίων τὸ περίφημο: «Γνῶθι σαυτὸν» ποὺ ὁ Σωκράτης ἔκαμε κυρίαρχο τμῆμα τῆς σκέψης του. Εἶτε εἶναι ἀληθινὸ ὅτι ἐπισκέφθηκε τοὺς Δελφούς, ὅπως διατείνεται ὁ Διογένης ὁ Λαέρτιος, εἶτε ὄχι, δὲν παραμένει λιγώτερο ἀληθινὸ τὸ ὅτι ἡ συμβουλή αὐτὴ τοῦ θεοῦ ὑπῆρξε γιὰ τὸ Σωκράτη ἓνα μαχητικὸ ὄπλο ἐναντίον τῶν σοφιστῶν καὶ συγχρόνως ἓνα μήνυμα στὴν ἐμβάθυνση τοῦ ὁποῖου προσκάλεσε τοὺς μαθητές του ν' ἀφοσιωθοῦνε.

Πρέπει πρὶν ἀπ' ὅλα νά ὑπογραμμίσωμε ὅτι τὸ περίφημο αὐτὸ ἀπόφθεγμα δὲν ἀναφέρεται, γιὰ τὸ Σωκράτη, σ' ἓνα ἀξίωμα ποὺ προσκαλεῖ στὴν ἐνδοσκόπηση ἢ στὴν χαρακτηριστικὴ περιγραφή ἑνὸς ὑποκειμένου ποὺ θὰ ἐπιζητοῦσε νά κάνῃ μιὰ ἐπιθεώρηση τῆς ἀτομικότητός του. Εἶναι αὐτὸ ποὺ καλὰ ὑπογράμμισε ὁ Hegel στὴν πρώτη σελίδα τῆς Φιλοσοφίας τοῦ πνεύματος: «Ἡ γνώση τοῦ πνεύματος εἶναι ἡ πιὸ συγκεκριμένη γνώση καὶ κατὰ συνέπεια ἡ πιὸ ὑψηλὴ καὶ ἡ πιὸ δύσκολη. Τὸ

Γνωθίσαυτόν είναι ένα παράγγελμα που δεν έχει ούτε σ' αυτό το ίδιο, ούτε στη σκέψη εκείνου που πρώτος το προκήρυξε, την έννοια μιᾶς ἀπλῆς γνώσεως ἑαυτοῦ, δηλαδή μιᾶς γνώσεως τῶν ἱκανοτήτων, τοῦ χαρακτήρα, τῶν κλίσεων καὶ τῶν ἀτελειῶν τοῦ ἀτόμου, ἀλλὰ μιᾶς γνώσεως αὐτοῦ που ὑπάρχει οὐσιωδῶς ἀληθινὸ στὸν ἄνθρωπο, καθὼς ἐπίσης καὶ τοῦ καθ' ἑαυτὸ ἀληθινοῦ, δηλαδή αὐτῆς τῆς ἴδιας τῆς οὐσίας σὰν πνεῦμα. Ἀκόμα κι ἡ φιλοσοφία τοῦ πνεύματος δὲν ἔχει ἀντικείμενο αὐτῆ τῆ δῆθεν μελέτη τῶν ἀτομικῶν χαρακτηριστικῶν, παθῶν καὶ ἀδυναμιῶν καὶ πού, ὅπως λένε ἐξετάζει κατὰ βάθος τὰ μύχια τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς. Εἶναι μιὰ γνώση που, ἀπ' τὴν μιὰ πλευρὰ δὲν ἔχει ἀξία παρά καθόσον προϋποθέτει τὴ γνώση τοῦ γενικοῦ, δηλαδή τοῦ ἀνθρώπου, που ξεκινᾷ πραγματικὰ ἀπ' τὸ πνεῦμα καὶ πού, ἀπ' τὴν ἄλλη πλευρὰ, δὲν ἀναφέρεται παρά σὲ τυχαῖα συμβάντα, σὲ ἀσήμαντα δηλαδή καὶ παραδοικὰ γεγονότα τοῦ πνευματικοῦ ὄντος καὶ δὲν διεισδύει καθόλου μέσα στὴν οὐσία καὶ τὴν ἐνδόμυχη φύση του. ⁽¹⁾ Τὸ γνωθίσαυτόν ἀποτελεῖ πράγματι μιὰ πρόσκληση νὰ ἐμβαθύνωμε στὴν ἀνθρώπινη ὑπόσταση τῆς ὁποίας μιὰ ἐγκυκλοπαιδικὴ γνώση, σχετικὴ μὲ τὰ φυσικὰ πράγματα ἢ οἱ διάφοροι τρόποι μετὰ τοὺς ὁποίους ξέρομε νὰ ἐνεργοῦμε, μᾶς ἐκθέτουν σταθερὰ στὸν κίνδυνο νὰ ἀπομακρυνθοῦμε ἀπὸ αὐτό.

Σὰν τέτοιο τὸ Γνωθίσαυτόν εἶναι στὸ στόμα τοῦ Σωκράτη μιὰ ὑπενθύμιση που ἀντιτάσσει καὶ στοὺς ἰσχυρισμοὺς τῶν σοφιστῶν.

Οἱ Σοφιστὲς εἶναι πράγματι καθηγητὲς ρητορικῆς καὶ εὐγλωττίας που διατείνονται ὅτι ξαίρουν κάθε τι που μπορεῖ νὰ μάθῃ ἓνας ἄνθρωπος. Καὶ ὄχι μόνο ὅτι τὰ ξαίρουν ὅλα, ἀλλὰ ἰσχυρίζονται ἐπίσης ὅτι ξαίρουν ὅλα τὰ κάμουν. Ὁ Ἴππίας π.χ. πού

1. Hegel - Philosophie de l' esprit.

ἔρχεται νὰ συναγωνισθῇ τακτικὰ στὴν Ὀλυμπία λέγει ὅτι δὲν συνάντησε ποτὲ κανένα που νὰ τοῦ ἦταν ἀνώτερος, ὁ δὲ Σωκράτης εἰρωνεύεται ὅλη αὐτὴ τὴν ἐπιστήμη που προβάλλεται μὲ τόση αὐταρέσκεια. «Εἶσαι βέβαια ὁ πιὸ ἐπιδέξιος ἄνθρωπος τοῦ κόσμου στὶς περισσότερες τέχνες. Μήπως δὲν σ' ἄκουσα ἄλλοτε νὰ καυχᾷσαι καὶ νὰ μετρᾷς τὰ πολλαπλὰ καὶ ζηλευτὰ σου ταλέντα στὴν ἀγορὰ μπρὸς στὰ πράγματα τῶν Τραπεζῶν; Ἐλεγεσ ὅτι πῆγες μιὰ φορὰ στὴν Ὀλυμπία μὴ φορῶντας τίποτε πάνω σου που νὰ μὴν ἦταν ἔργο τῶν χειρῶν σου. Πρῶτα τὸ δακτυλίδι που φοροῦσες-ἀπ' ἐκεῖ ἄρχισες- ἦταν δικὸ σου ἔργο, γιατί ἤξερες τὴ λεπτουργικὴ ἐνὸς δακτυλιδιοῦ. Ἐπειτα ἀπ' αὐτὸ μᾶς μίλησες ἐπίσης γιὰ τὴν σφραγίδα σου, καὶ ὕστερα γιὰ τὴν ζύστρα καὶ τὸ μπουκαλάκι τοῦ λαδιοῦ, που κατασκεύασες ἐσὺ ὁ ἴδιος. Κατόπιν ἐβεβαίωνες ὅτι ἔφτιαξες ἐσὺ ὁ ἴδιος τὰ ὑποδήματά σου κι ὅτι ὕφανες τὸ ἱμάτιο καὶ τὸν χιτῶνα σου. Ὅμως αὐτὸ που προκάλεσε πιὸ πολὺ τὴν ἐκπληξὴ τῶν ἀκροατῶν σου καὶ που δείχνει καλλίτερα τὴν ἐπίδειξη τῶν γνώσεών σου εἶναι ὅταν βεβαίωσες ὅτι ἡ ζώνη τοῦ χιτῶνα σου ἦταν ὅμοια μὲ τὰς πιὸ πλούσιες περσικὲς ζῶνες καὶ τὴν ὁποία ἐσὺ πάλι ὁ ἴδιος ἔφτιαξες. Ἐπὶ πλέον, ἔφερεσ μαζί σου ποιήματα, ἔπη, τραγωδίες, διθυράμβους, καὶ πολλοὺς πεζοὺς λόγους κάθε λογῆς. Καὶ πάνω στὶς τέχνες γιὰ τίς ὁποῖες μιλοῦσα πρὸ ὀλίγου, ἐμφανίζεσαι σὰν ἄνθρωπος ἀπ' ὅλους πιὸ εἰδήμων, ὅπως καὶ στοὺς ρυθμούς, στοὺς τρόπους τῆς μουσικῆς, στὴ γραμματικὴ καὶ σ' ἓνα σωρὸ ἄλλα πράγματα, που θὰ ἔλεγα, ἂν ἤθελα ν' ἐνατρέξω στὶς ἀναμνήσεις μου. Ἐέχασα ἀκόμα καὶ τὴ μνημοτεχνία, στὴν ὁποία νομίζεις ὅτι ἔχεις ἰδιαιτέρως διακριθῆ καὶ ἀναμφιβόλως ἓνα πλήθος ἐπιδόσεων που δὲν μούρχονται στὴ μνήμη» ⁽¹⁾. Ὁ Ἴππίας ἄρα τὰ ξαίρει ὅλα καὶ ξαίρει νὰ τὰ κάμῃ

1. Πλάτων, Ἴππίας Ἐλάσσων.

ὄλα. Ἄγνοεῖ ὅμως τὸ οὐσιῶδες γιατί ἡ δύναμη κάθε τεχνικῆς εἶναι ἐξαιρετικὰ διαφορούμενη, γιατί τὸ νὰ ξαίρη κανεὶς νὰ κάμη ὄλα στὸν κόσμον δὲν μᾶς λέει σὲ πιά κατεύθυνση πρέπει νὰ χρησιμοποιηθῆ αὐτὴ ἡ γνώση κι αὐτὴ ἡ ἰκανότης καὶ καμμιά ἀπ' αὐτὲς δὲν μᾶς λέει ἐπίσης ποιά εἶναι τὰ ὄρια τοῦ πεδίου τῆς ἐφαρμογῆς του. Ὅλες αὐτὲς οἱ γνώσεις ἀπλώνονται σὲ ἐπιφάνεια ἀλλὰ δὲν ὀργανώνονται κατὰ βάθος γιατί τοὺς λείπει ἡ γνώση τῶν γνώσεων: ἡ γνώση τοῦ ἴδιου τοῦ ὑποκειμένου πού γνωρίζει.

Οἱ πολυμάθειες τῶν σοφιστῶν ἀγνοοῦν τὸ «ἐννοεῖν» καὶ δὲν εἶναι τὸ πολὺ πολὺ παρά τεχνικὲς τοῦ «λαμβάνειν». Πράγματι αὐτὸ μὲ τὸ ὅποῖο ἀσχολοῦνται, πρὶν ἀπ' ὄλα οἱ σοφιστές, εἶναι τὸ νὰ χειρίζονται τὸ λόγο μὲ τέτοιο τρόπο ὥστε ὁ ἀκροατὴς νὰ πεισθῆ ταχύτατα γι' αὐτὸ γιὰ τὸ ὅποῖον ὁ ρήτωρ θέλει νὰ τὸν πείσῃ. Ὁ ρήτωρ ὅμως αὐτὸς δὲν θέτει ποτὲ στὸν ἑαυτὸ του τὸ πρόβλημα νὰ μάθῃ ἂν αὐτὸ πού λέει εἶναι ἀληθινό, τὸ δὲ οὐσιῶδες γι' αὐτὸν εἶναι νὰ κατορθώσῃ νὰ ἐπιτύχῃ νὰ δεχθοῦν οἱ ἄλλοι τὶς ἀπόψεις του, ὥστε νὰ χρησιμοποιήσῃ τὴν πεποίθησιν πού ἐνέπνευσε, σὲ σκοποὺς πού θὰ τοῦ εἶναι προσωπικὰ χρήσιμοι. Τέτοιος ἦταν ὁ σοφιστὴς ἐκεῖνος πού καυχᾶται ὅτι ὑποστήριζε μ' ἐπιτυχία δέκα θέματα ἀπαντῶντας σὲ ἅλες τὶς ἀντιρρήσεις πού θὰ μπορούσαν νὰ τοῦ ἀντιταχθοῦν, προειδοποιῶν μάλιστα, ὅτι τὴν ἄλλη μέρα θὰ ὑπεστήριζε δέκα ἀντίθετα θέματα ἀπαντῶντας ἐπίσης σὲ ἐνδεχομένους ἀντιπάλους. Μιὰ τέτοια ἀσκησὴ ρητορικῆς δεξιότητάς δὲν θέτει λοιπὸν ποτὲ τὸ πρόβλημα τῆς ἀλήθειας τοῦ λόγου, ἀλλὰ μόνον τὸ πρόβλημα τῆς ἀποτελεσματικότητός της. Γι' αὐτὸ ἀκριβῶς, ἐν ἀντιθέσει μὲ τὴν μαιευτικὴν τοῦ Σωκράτη, ἡ ρητορικὴ δὲν προτίθεται νὰ ὀδηγήσῃ τὸν ἀκροατὴν στὸ νὰ ἀνακαλύψῃ τὴν ἀλήθειαν πού ὑπάρχει μέσα του καὶ πού ξέχασε, ἀλλὰ προτίθεται τούναντίον νὰ ἐμπνεύσῃ

στοὺς ἄλλους ἰδέες πού θὰ χρησιμοποιηθοῦν ἀπ' ἐκεῖνον πού ζητᾶ τὰ ἀποτελεσματικὰ μέσα γιὰ νὰ τοῦ τὶς ἐπιβάλλῃ.

Τέτοιες ἀσχολίες, ἐκ μέρους τῶν σοφιστῶν, μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ ἐννοήσωμε ὅτι οἱ γνώσεις τοὺς ἦταν ἰδιαιτέρως περιζήτητες ἀπὸ τὰ πλουσιόπαιδα πού ἐπιθυμοῦσαν νὰ χρησιμοποιήσουν τὸ ρητορικὸ ὄπλο γιὰ νὰ μεταχειρισθοῦν τὰ ἀκροατήριά του σύμφωνα μὲ τὶς φιλοδοξίες τοὺς καὶ μὲ τοὺς πολιτικοὺς σκοποὺς πού ἐπεδίωκαν.

Ἡ Σπουδαιότητά του

Εὐχαρίστως θὰ λέγαμε γιὰ νὰ τοποθετήσωμε τὸ πρόβλημα μέσα στὴν διαρκῆ του ἐπικαιρότητα, ὅτι ἡ ρητορικὴ καὶ ἡ ὀρθοέπεια τῶν σοφιστῶν ἀντιστοιχοῦν πρὸς αὐτὸ πού σήμερα ὀνομάζομε ψυχολογικὴ δράση πού εἶναι μιὰ τεχνικὴ μεταχείριση τοῦ ἀνθρώπου προεκτείνοντας μιὰ ἐπιστήμη τοῦ ἀνθρώπου. Ἀποτελεῖ δὲ μιὰν ἐμβάθυνσιν στὸ πρόβλημα, πού θὰ μᾶς ἐπιτρέψῃ νὰ καθορίσωμε μὲ ἀκρίβειαν τὴν ἔννοια τοῦ σωκρατικοῦ «Γνωθὶ σαυτόν».

Στὸν θετικιστικὸν μας αἰῶνα θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ μπῆ στὸν πειρασμὸ νὰ δῆ στὸ «γνωθὶ σαυτόν» τὴν ἀφετηρία μιᾶς γνώσης τοῦ ἀνθρώπου πού καταλήγει σ' αὐτὲς τὶς ἐπιστῆμες νέου τύπου, πού ἔχουν τὴν πρόθεσιν νὰ ἐφαρμόσουν στὴ μελέτη τοῦ ἀνθρώπου τὶς μεθόδους πού χρησιμοποιήθηκαν μ' ἐπιτυχία στὶς φυσικὲς ἐπιστῆμες. Δηλαδή τὶς ἐπιστῆμες τοῦ ἀνθρώπου. Τὸ νὰ γνωρίζῃ ὁ ἀνθρώπος τὸν ἑαυτὸ του ἀποτελεῖ, μπορεῖ νὰ ποῦμε, τὸν ἀπαραίτητο ὄρο γιὰ νὰ μάθῃ νὰ φέρεται καὶ νὰ γνωρίζῃ τοὺς ἄλλους. Ὅταν, κατὰ τὸν περασμένον αἰῶνα, ὁ Ribot ἐλσεινολογοῦσε τὸ γεγονός ὅτι ἡ ψυχολογία δὲν ἐνδιαφέρθηκε παρά γιὰ τὸν ὄριμον καὶ πολιτισμένον λευκὸν ἄνθρωπον, παρακινούσε τοὺς ψυχολόγους νὰ εὐρύνουν τὸ πεδίο τῆς ἐρεῦνης τῆς γνώσεως τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ κοινω-

βιολογία κι ἡ ψυχολογία, θὰ πῆ κανεῖς, ἐπέτρεψαν σὺν ἄνθρωπο νὰ γνωρίσῃ καλλίτερα τὸν ἑαυτό του, στοὺς παιδαγωγούς, δηλ. τοὺς γιατροὺς καὶ τοὺς πολιτικούς νὰ ἀποφύγουν θλιβερὰ σφάλματα στὶς διάφορες σχέσεις τους μὲ τοὺς ἄλλους. Οἱ ἐπιστῆμες ὅμως, αὐτὲς βρῆκαν τέλος ἓνα πεδίο ἐφαρμογῆς στὶς «ἀνθρώπινες» τεχνικὲς ποὺ ἐπιτρέπουν στὸν ἄνθρωπο νὰ εἶναι ὄχι πιὰ ἐξουσιαστής καὶ κάτοχος τῆς φύσης, ὅπως τὸ ἤθελε ὁ Descartes, ἀλλὰ ἐξουσιαστής καὶ κάτοχος τοῦ ἴδιου τοῦ ἀνθρώπου. Κυριαρχία καὶ κατάρκτηση ποὺ δὲν εἶναι συνώνυμα με τὴν αὐτονομία ἀλλὰ μᾶλλον μὲ τὴν διευθέτηση καὶ τὴν διάπλαση. "Ὅταν ὁ κοινωνιολόγος μελετᾷ, πῶς δημιουργοῦνται καὶ διαδίδονται οἱ φῆμες, συναθροίζει ἓνα σωρὸ ἀποδείξεις οἱ ὁποῖες εἴτε τὸ θέλει εἴτε ὄχι ὁ κοινωνιολόγος μποροῦν νὰ χρησιμοποιηθοῦν ἀπ' ἐκείνους ποὺ θὰ θελήσουν νὰ μάθουν μὲ ποιὸ τρόπο θὰ μποροῦσαν νὰ θέσουν σὲ κυκλοφορία φῆμες γιὰ ἐμπορικοὺς ἢ πολιτικοὺς σκοποὺς. "Ὅταν ὁ ψυχολόγος μελετᾷ τοὺς διαφόρους παράγοντες ποὺ ἐπηρεάζουν τὴ γνώμη τῶν ἀτόμων, τοὺς τρόπους μὲ τοὺς ὁποῖους δημιουργοῦνται ἢ χάνονται οἱ πεποιθήσεις, τίς συνθῆκες μὲ τίς ὁποῖες αὐξάνεται ἢ ἐλαττώνεται ἡ δεκτικότητα ὑποβολῆς ἑνὸς ἀτόμου εἴτε πάλι τὸ θέλει εἴτε ὄχι ὁ ψυχολόγος θέτει ἔτσι στὴ διάθεση τῶν τεχνικῶν τῆς διαφήμισης ἢ τῆς προπαγάνδας, τὰ μέσα ἐνεργείας καὶ τίς τεχνικὲς τῆς πειθοῦς. Καὶ ἔτσι περάσαμε ἀπ' τὴν ψυχολογία στὴ ψυχολογικὴ δράση κι' ἔπειτα, στὰ ψυχολογικὰ ὄπλα καὶ στὸν ψυχολογικὸ πόλεμο.

Ἡ γνώση τοῦ ἀνθρώπου στὴν ὁποία μᾶς προτρέπει ὁ Σωκράτης, βρίσκεται στοὺς ἀντίποδες τέτοιων προοπτικῶν. "Ὅπως ἔξοχα ὑποστηρίζει ὁ Joseph Moreau. «Ἡ γνώση τοῦ ἀνθρώπου, στὴν ὁποία μᾶς προσκαλεῖ ὁ Σωκράτης, ἔχει ἓνα ἐντελῶς ἄλλο ρόλο, καὶ μιὰ ἄλλη φύση ἀπὸ τίς ἐπιστῆμες ποὺ σή-

μερα τιτλοφοροῦνται ἀλαζονικὰ «Ἐπιστῆμες τοῦ ἀνθρώπου» ποὺ παίρνουν τὸν ἄνθρωπο γιὰ ἀντικείμενο τῆς μελέτης τους καὶ τὸν μεταχειρίζονται, σὰν μιὰ φυσικὴ ὄντοτητα, μὲ τίς μεθόδους τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν. Ἡ ψυχολογία, ἡ κοινωνιολογία καὶ ἡ οἰκονομολογία ἐφαρμόζονται στὶς ἡμέρες μας στὴ μελέτη τῆς ἀνθρωπίνης συμπεριφορᾶς καὶ ἐξετάζουν τίς ἀντιδράσεις τῶν ἀτόμων καὶ τῶν ομάδων, καὶ προσπαθοῦν νὰ προσδιορίσουν τίς συνθῆκες μέσα στὶς ὁποῖες δημιουργοῦνται, ἔτσι ὥστε νὰ τίς προβλέψουν καὶ νὰ τίς ποδηγετήσουν. Τείνουν ἔτσι πρὸς τεχνικὲς ἐφαρμογές, ὅπου ἡ παιδαγωγικὴ μπορεῖ νὰ προμηθεύσῃ ἓνα παράδειγμα. Ἰσχυρίζονται ὅτι θὰ ὀργανώσουν τὴν ζωὴ τῆς ἀνθρωπότητας μὲ μεθόδους ποὺ εἶναι ἀνάλογοι μὲ τίς μεθόδους τῆς παιδαγωγικῆς. "Ἐνα σύστημα ἐλέγχου φρονημάτων, ὑπηρεσίες πληροφοριῶν καὶ προπαγάνδας, θὰ διατηρήσουν στὰ πνεύματα τὴν τάξη καθιστῶντας ἀδύνατο, κάθε παραστράτημα καὶ περιττή, κάθε τιμωρία: ὅλα αὐτὰ στὰ πλαίσια μιᾶς γερῆς γραφειοκρατίας καὶ ἀπὸ τὴν διεύθυνση μιᾶς ἐπιτροπῆς πραγματογνωμόνων καὶ κοινωνικῶν μηχανικῶν ἢ ἐνὸς τράστ ἐγκεφάλων. Τὸ ὄνειρο αὐτὸ τῆς μηχανοποιημένης κοινωνίας ἀπὸ τὴν ὀρθολογιστικὴ μέθοδο ποὺ γοητεύει ἐνδόμυχα τόσους ἀπ' τοὺς συγχρόνους μας καὶ ποὺ ὁ Aldous Huxley χλεύασε στὸ μυθιστόρημα του: Ὁ καλλίτερος τῶν κόσμων, ἃς εἴμεθα βέβαιοι ὅτι δὲν ἀποτελεῖ τὸ ἰδεώδες τοῦ Σωκράτη. Τὸ ἀποκρούει διαρρήδην σ' ἓνα πλατωνικὸ διάλογο, τὸ Χαρμίδη. Ἡ ὀρθολογιστικὴ αὐτὴ μέθοδος εἶναι γι' αὐτὸν μιὰ παραποίηση τῆς σοφίας (1).

Στὸ Χαρμίδη, ὁ Σωκράτης, συζητᾷ μ' ἓνα νεαρὸ ἀριστοκράτη γιὰ νὰ μάθῃ τί εἶναι σοφία. Ὁ Χαρμίδης προτείνει διαφόρους ὀρισμοὺς ποὺ ἀπορρίπτονται ἀπὸ

1. Joseph Moreau, Socrate.

τὸ Σωκράτη, ὁπότε παρεμβαίνει ὁ Κριτίας, πού καταλήγει νὰ συμμερισθῇ τὸ ἀπόφθεγμα τοῦ Ναοῦ τῶν Δελφῶν: «Ἡ σοφία συνίσταται ἀκριβῶς στὸ νὰ γνωρίζης τὸν ἑαυτὸ σου», συμφωνώντας μ' αὐτὸν, πού ἔγραψε τὴν ἐπιγραφή τῶν Δελφῶν. Φαντάζομαι ὅτι ἡ ἐπιγραφή αὐτὴ τοποθετήθηκε στὸ ἀέτωμα σὰν ἕνας χαιρετισμὸς στοὺς ἐπισκέπτες ἀντὶ τοῦ συνηθισμένου «χαῖρε», σὰν αὐτὸς ὁ τύπος νὰ μὴ ἦταν κατάλληλος καὶ σὰν ν' ἄπρεπε νὰ προτρέψῃ, ὁ ἕνας τὸν ἄλλο, ὅχι νὰ «χαρῆ» ἀλλὰ νὰ εἶναι συνετός. Ἔτσι λοιπὸν ὁ θεὸς ἀπευθύνεται σ' αὐτοὺς πού μπαίνουν στὸ ναὸ του μὲ ὄρους διαφορετικοὺς ἀπὸ τοὺς ὄρους τῶν ἀνθρώπων, καὶ εἶναι αὐτὸ πού σκεπτόταν, πιστεύω, αὐτὸς πού ἔκαμε τὴν ἐπιγραφή: σὲ καθένα πού εἰσέρχεται λέει πράγματι: «Ἔσο συνετός». Τὸ λέει ὅμως σὰν ἕνας μάντης, μ' ἕνα λίγο αἰνιγματικὸ τρόπο, γιατί τὸ «Γνώθι σαυτὸν» καὶ τὸ «Ἔσο συνετός» εἶναι τὸ ἴδιο πρᾶγμα, σύμφωνα μ' αὐτὸ πού ἐννοεῖ ἡ ἐπιγραφή κι' ἐγώ. Μπορεῖ ὅμως κανεὶς ν' ἀπατηθῇ: εἶναι νομίζω ἡ περίπτωση αὐτῶν πού χάραξαν τὶς μεταγενέστερες ἐπιγραφές: «Μηδὲν ἄγαν» τίποτε τὸ ὑπερβολικὸ καὶ «Τὸ ἐγγυᾶσθαι ἰσοδυναμεῖ μὲ τὸ καταστρέφεσθαι». Ἐξέλαβαν τὸ «Γνώθι σαυτὸν» γιὰ συμβουλὴ καὶ ὅχι ὡς χαιρετισμὸ τοῦ θεοῦ στοὺς ἐπισκέπτες, κι ἔπειτα θέλοντας νὰ δώσουν αὐτοὶ οἱ ἴδιοι συμβουλές ὅχι λιγώτερο σωτήριες τὶς ἀφιέρωσαν σ' αὐτὲς τὶς ἐπιγραφές⁽¹⁾. Ἔστερα λοιπὸν ἀφοῦ ὁ Κριτίας υἱοθέτησε τὸ δελφικὸ ρητό, ὁ Σωκράτης τὸ ἐπικρίνει ὁμοίως στὸ τέλος τοῦ διαλόγου ὁ ὁποῖος ἐξ ἄλλου δὲν καταλήγει σὲ συμπέρασμα, ἔτσι πού ὁ E. Horneffer⁽²⁾ νομίζει ὅτι σαυτὸν τὸν διάλογο βρισκώμαστε μπροστὰ σὲ ἕνα πλατωνικὸ Σωκράτη πού ἀναιρεῖ τὸν ἱστορικὸ Σωκράτη. Στὴν πραγματικότητα ὅμως, ὅπως τὸ ἀπέδειξε ὁ J.

1. Πλάτων - Χαρμίδης.
2. Platon gegen Socrates.

Moreau⁽¹⁾, ὁ Σωκράτης δὲν ἐπικρίνει τὸ ρητὸ αὐτὸ καθ' ἑαυτὸ ἀλλὰ μιὰ πιθανὴ ἐρμηνεῖα ποὺ θέλει νὰ παραμερίσῃ· ἡ γνώση τοῦ ἑαυτοῦ σου μπορεῖ νὰ σὲ ἀπολυτρώσῃ ἀπὸ μιὰ πλάνη γιὰ τὶς ἀτομικὲς ἰκανότητες ἀλλὰ δὲν παρέχει καμμιά ἰκανότητα σ' αὐτὸν πού προσηλώνεται σφικτὰ σ' αὐτήν. Ἡ γνώση τοῦ ἑαυτοῦ σου ἔχει σπουδαιότητα καὶ ἀξία μόνον ὅταν καταλήγει, ὅχι σὲ μιὰ γνώση τῶν ἰκανοτήτων πού ἐπιτρέπει νὰ ἀναγνωρισθῇ ἡ ἀρμοδιότητα τοῦ καθενὸς ὥστε νὰ δοθῇ σὲ μιὰ κυβέρνησις ἢ δυνατότητα νὰ ὀρίσῃ στὸν καθένα μιὰ θέσις στοὺς κόλπους τῆς πολιτείας, ἀλλ' ὅταν καταλήγει σὲ μιὰ γνώση τοῦ ἑαυτοῦ σου πού ξεπερνάει τὴν ἀτομικότητα καθενὸς ὥστε νὰ ὀδηγῇ στὸ νὰ κάνῃ κανεὶς σκέψεις περὶ τῆς ψυχῆς καὶ κατὰ συνέπειαν περὶ τοῦ Ἄγαθοῦ.

Αὐτὸ στὸ ὁποῖο ὁ Σωκράτης ἀντιτίθεται εἶναι μιὰ γνώση τοῦ ἑαυτοῦ πού θὰ περιορίζετο σὲ μιὰ ἀπλὴ εἰδικευμένη ἀπογραφή, πού δὲν θὰ ἐπεζήτη νὰ ἐπεκταθῇ παρὰ μόνον σὲ τεχνικὲς τῆς ἀποτελεσματικότητας, ὅπου μιὰ ἐξουσία ἐπὶ τοῦ ἀνθρώπου θὰ στηρίζετο σὲ μιὰ ἐπιστήμη τοῦ ἀνθρώπου. Γι' αὐτὸ ἔχει σημασία ὅτι ἡ γνώση τοῦ ἑαυτοῦ βασίζεται σὲ μιὰ ἐπιστημονικὴ ἄγνοια (Nescience), σὲ μιὰ ἀμφιβολία πού μαρτυρεῖ γιὰ κάθε τι ἐκτὸς ἀπὸ σκεπτικισμό. Σ' ἕνα περιβάλλον τῶν σοφιστῶν πού διατείνονται ὅτι ὅλα τὰ ξέρουν, ὅτι μποροῦν ὅλα νὰ τὰ διδάξουν, κι' ὅλα νὰ τὰ κάνουν, δηλαδή, τέλος, ὅτι μποροῦν νὰ κάνουν ὅ,τιδήποτε μὲ κάθε τι πού ἡ ἀσάφεια αὐτὴ συνεπάγεται σὲ χαλαρότητα πού ὀδηγεῖ σ' ὅλα τὰ ξεχειλίσματα τῶν παθῶν, ὁ Σωκράτης ἐπιβεβαιώνει ὅτι δὲν ξέρει τίποτε. Μὴ γνωρίζοντας τίποτε, δὲν μπορεῖ καὶ νὰ διδάξῃ τίποτε. Μὴ μπορῶντας ὅμως νὰ διδάξῃ τίποτε δὲν ἐπικαλεῖται τὴ μνήμη στὴν ὑπηρεσία τῆς ὁποίας ὁ Ἰππίας ἔθεσε ὅλα τὰ τεχνάσματα τῆς μνημοτεχνικῆς. Ἔτσι λοιπὸν

1. La construction de l' idéalisme platonicien.

ὁ Σωκράτης εἰρωνεύεται τὸν Ἴππία, πού τοῦ ὁμολογεῖ ὅτι δὲν μπορεῖ νὰ δῇ καλὰ πού τείνουν νὰ τὸν ὀδηγήσουν οἱ ἐρωτήσεις πού τοῦ ἐτέθησαν - λέγοντας ὅτι αὐτὸ πού φταίει εἶναι τὸ μνημοτεχνικὸ τῶν Ἰππία, ὅτι αὐτὸς ὁ Σωκράτης θὰ ἐπιζητήσει νὰ ξυπνήσει τις ἀναμνήσεις του (1).

Ἡ σωκρατικὴ ἀμφιβολία εἶναι μιὰ ἄρνηση τοῦ μνημονικοῦ αὐτοῦ πού δὲν ἀναφέρεται παρὰ σὲ ἐξωτερικὲς γνώσεις καὶ πού ὁ σοφιστὴς ἐπιζητεῖ νὰ συλλέξει γιὰ νὰ μπορέσει ν' ἀντιμετωπίσει ὅλα τὰ ἐνδεχόμενα καὶ νὰ χειρισθῇ τοὺς ἀνθρώπους σύμφωνα μὲ τις περιστάσεις. Ἡ «μὴ γνώσης» ὅμως αὐτὴ εἶναι μιὰ ἄγνοια πού γνωρίζει τὸν ἑαυτό της καὶ πού ἀναγνωρίζεται τέτοια ἐν ὀνόματι μιᾶς ὑψηλότερης ἀπαιτήσεως γνώσεως πού οὔτε καὶ ὑποψιάζεται ὁ Ἰππίας, στὸν ὁποῖο ἡ πολλαπλότητα τῶν γνώσεων ἐμποδίζει τὴ δημιουργία κάθε ιδέας τοῦ γνωρίζειν. Ὁ Ἰππίας τὰ ξέρει ὅλα, ἀλλὰ δὲν ξέρει παρὰ μόνο αὐτό, ἐνῶ ὁ Σωκράτης δὲν γνωρίζει τίποτε ἀπ' ὅ,τι γνωρίζει ὁ Ἰππίας, γιατί ἡ σοφία του ἀρνεῖται ν' ἀναγνωρίσει ὡς οὐσιώδη γνώση τὴν πολλαπλότητα αὐτὴ τῶν ἐπὶ μέρους ἀπόψεων ἀπὸ τὴν ὁποία προσδιορίζεται ἡ πολὺπλευρὴ γνώση.

Μποροῦμε λοιπὸν νὰ ἐπανέλθουμε σ' αὐτὸ πού λέγαμε πρὶν πάνω γιὰ τις ἐπιστῆμες τοῦ ἀνθρώπου καὶ νὰ βροῦμε στὸ Σωκράτη τὸν φορέα ἐνὸς μηνύματος. Κατὰ τὴν αὐγὴ τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνος ὁ Husserl⁽²⁾ διεπίστωνε ὅτι οἱ ἀντιλήψεις μας δὲν ἦταν πιά παρὰ («υπολείμματα») ἀντιλήψεων, ὅτι ὅλες μας οἱ γνώσεις δὲν ἦταν παρὰ μερικὲς καὶ ὅτι ὁ κατατεμαχισμὸς τῶν ἐπιστημονικῶν πειθαρχιῶν μᾶς ὠδήγησε στὸ νὰ ξεχάσουμε τὴν ἐννοια καὶ τοὺς ὅρους τῆς γνώσεως. Ἀντιμετωπίζουμε σήμερα μιὰν ἀνάπτυξη εἰδικότητων, ὥστε μιὰ τέτοια «συνοπτικὴ ἀποψη» πού σύμ-

1. Πλάτων Ἰππίας Ἐλάσσων.

2. Die krisis der Europäischen Wissenschaften.

φωνα μὲ τὸν Πλάτωνα, χαρακτηρίζει τὴ φιλοσοφία, φαίνεται νὰ εἶναι σήμερα ἡ ἀδύνατη, γιατί συγχέεται μὲ μιὰ ἐγκυκλοπαιδικὴ γνώση ἢ καὶ ἄχρηστη, γιατί τὴν θεωροῦν σὰν μιὰ ἄχρηστη ἀποθήκη «γενικῶν» ὅπως τις λέμε, ιδεῶν. Εἴμαστε τεχνῖτες γνώσεων καὶ δυνάμεων πού μᾶς δίνουν τὴ δυνατότητα νὰ γνωρίσωμε καὶ νὰ τροποποιήσωμε τις καταστάσεις τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ πού μᾶς κἀνουν νὰ ξεχνοῦμε νὰ ἐγκύψωμε στὸ πρόβλημα τῆς ὑπόστασός του.

Ἐνα πολὺ παλῆ φιλοσόφημα εἶναι ἐκεῖνο τοῦ δένδρου. Οἱ θρησκείες πού τοῦ ἀφιέρωσαν μιὰ λατρεία, ὅπως κι' οἱ ποιητὲς πού τὸ τραγούδησαν, εἶδαν στὸ δένδρο αὐτὸ πού ἔνωσε τὸν οὐρανὸ καὶ τὴ γῆ, αὐτὸ πού ἀνύψωνε τὸν ἀνθρώπο ὑπεράνω τοῦ ἐπιγείου θεάτρου ὅπου ἐλίσσετο, ἀπονέμοντάς του τὴν δυνατότητα νὰ κυριαρχήσει καὶ στὸ διάστημα. Ἀπὸ αὐτὸ προέρχεται καὶ ἡ ιδέα ὅτι τὸ δένδρο εἶναι ἡ ἴδια ἡ πηγὴ τῆς γνώσεως, κι' ὅτι ὁ ἀνθρώπος πρέπει νὰ βαλθῇ νὰ τὸ ἀκροασθῇ καλὰ, γιατί τὸ δένδρο μπορεῖ νὰ τοῦ δώσει ταυτόχρονα τὸ μήνυμα ποῦρχεται ἀπ' τὴ γῆ πού κατοικεῖ καὶ τὸ μήνυμα ποῦρχεται ἀπ' τὸν οὐρανὸ πρὸς τὸν ὁποῖο τείνει. Κι' ὁ Σωκράτης μᾶς ὑπενθυμίζει στὸ Φαῖδρος, πὼς οἱ ἀρχαῖοι διατηροῦσαν μιὰ παράδοση σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία μαντικὲς ἀποκαλύψεις ἐβγαίναν ἀπὸ τὴ δρυὶ τῆς Δωδώνης, ὅπου βρισκόταν τὸ ἅδυτο τοῦ Δία, οἱ ἀρχαῖοι δὲ ἄκουαν τὴν ὁμιλία αὐτὴ, γιατί - εἰρωνεύεται ὁ Σωκράτης - δὲν ἦταν σοφοὶ μὲ τὸν τρόπο πού εἶναι οἱ σημερινοὶ νέοι. Ὅμως, λέγει ἀκριβέστερα ὁ Σωκράτης, δὲν ἄκουαν τὴν γλῶσσα αὐτὴ, παρὰ μὲ τὸν ὄρο νὰ ἦταν ἀληθινός. Πρέπει, μὴπως νὰ ἐννοήσουμε μὲ αὐτό, ὅτι ὁ Σωκράτης μιλώντας ἔτσι ἀποδείκνυε ὅτι ἦταν παιδαριωδῶς δεισιδαίμων ἢ τὸ ἐναντίον ὅτι ἀναγνώριζε στὸ δένδρο αὐτὸ πού βυθίζει τις ρίζες του στὸ χρονο καὶ προσφέρει στὸν ἀνθρώπο τὴν εἰκόνα μιᾶς αἰώνιας ἐπανόδου πού ἢ διάρκειά της ἀγνοεῖται μὲν, ἀλλὰ πού τοῦ προσδίνει

τὸ θέαμα τοῦ «ἐπανέρχεσθαι» μέσα στὸ «γίγνεσθαι», τὴν μονιμότητα τοῦ Ἰδίου, καὶ τὴν αἰωνιότητα αὐτῆ πού ἀποτελεῖ τὴν ὑποτείνουσα τῆς διαρκείας ὄλων τῶν πραγμάτων: Γιαὶ ὅ,τι κι ἂν πρόκειται, τὸ σύνθημα τοῦ δένδρου τῆς γνώσης γιὰ τὸ ὁποῖο μᾶς μιᾶ ὁ Σωκράτης εἶναι τόσο σπουδαῖο ὥστε νὰ ἀξίζη νὰ μελετήσωμε τὴν ἱστορία του, ἱστορία πού ἐπιτρέπει νὰ καταλάβωμε καλλίτερα τὴν ἔκταση τοῦ «Γνωθι σαυτόν» στὴν ἐμβάθυνση τοῦ ὁποίου, ὁ Σωκράτης ἀφιέρωσε τὴ ζωὴ του.

Ἡ ἰδέα ὅτι τὸ δένδρο μποροῦσε νὰ ἦταν ἡ ἴδια ἡ πηγὴ τῆς γνώσης τὸν ἔκαμε νὰ τὸ θεωρήσῃ σὰν τὸ ἐμβλημα τῆς γνώσης. Οἱ παραστάσεις τοῦ δένδρου τῆς ἐπιστήμης πού μᾶς ἄφησαν ἡ Ἀρχαιότητα καὶ ὁ Μεσαίωνας εἶναι πολυάριθμες. Ἄν διαφέρουν μεταξύ των στὴ λεπτομέρεια, ἔχουν ὅμως τοῦτο τὸ κοινό, ὅτι ἡ γνώση εἶναι στὴν οὐσία ἓνα πρᾶγμα, κι ὅτι οἱ διαφορὲς ἐπιστῆμες δὲν εἶναι παρὰ οἱ «κλάδοι» ἐνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ δένδρου. Γνωρίζομεν τὴν περίφημη εἰκόνα τοῦ Descartes (1). «Κάθε φιλοσοφία εἶναι σὰν ἓνα δένδρο, τοῦ ὁποίου οἱ μὲν ρίζες εἶναι ἡ μεταφυσικὴ, ὁ κορμὸς εἶναι ἡ φυσικὴ, οἱ δὲ κλάδοι πού βγαίνουν ἀπ' τὸν κορμὸ αὐτὸ ἀποτελοῦν ὅλες τὶς ἄλλες ἐπιστῆμες πού συνοψίζονται σὲ τρεῖς βασικὲς: δηλαδὴ τὴν ἰατρικὴν, τὴ μηχανικὴν καὶ τὴν ἠθικὴν. Δηλαδὴ τὴν ὑψηλότερη καὶ τελειότερη ἠθικὴ ἢ ὁποία, προϋποθέτοντας μιὰ πλήρη γνώση τῶν ἄλλων ἐπιστημῶν ἀποτελεῖ τὸν τελευταῖο βαθμὸ τῆς σοφίας» Ὡστόσο, ἂν οἱ ἀλληγορικὲς αὐτὲς παραστάσεις, ἐκφράζουν τὸ καθαρὸ αἶσθημα ὅτι ἡ γνώση εἶναι μία, καὶ καθιερώνουν ἓνα πέρασμα ἀπὸ τὸ συγκεκριμμένο στὸ ἀφηρημένο, καὶ ἀπὸ τὸ βίωμα στὴν ἀντίληψη, τότε τὸ δένδρο δὲν γίνεται πιά παρὰ ἓνα σχῆμα καὶ δὲν εἶναι πλέον ἓνας ζωντανὸς μάρτυς τοῦ χρόνου.

1. Principes de la Philosophie.

Ἐπὶ πλέον, ἀπὸ τὸ δένδρο αὐτὸ διατηρήσαμε μόνο τὰ κλαδιὰ κι ἔχασαμε ἀπ' τὰ μάτια μας ὄχι μόνο τὸν κορμὸ ἀλλὰ κι αὐτὲς τὶς ρίζες, ἀκόμα καὶ τὸ ἔδαφος μεστ' τὸ ὁποῖο βυθίζονται. Μιλοῦμε γιὰ διαφορὸς («κλάδους») τῆς γνώσης τὸ πολύπλοκο ὅμως τῶν ἐπιστημῶν, ἡ ἀνάπτυξη τῆς εἰδικεύσεως καὶ ἀκόμη τὸ πολὺ συχνὸ προβάδισμα τῆς πειραματικῆς φυσικῆς μετὰ ἀπὸ τὴ θεωρητικὴ ἐπιστήμη πού δὲν κατορθώνει νὰ συστηματοποιήσῃ ὅλες τὶς ἀνακαλύψεις σὲ μιὰ ἐνοποιημένη θεωρία, συντελοῦν σήμερα στὸ νὰ παραμελοῦμε τὴν ἰδέα τοῦ δένδρου τῆς γνώσης καὶ νὰ ξεχνοῦμε νὰ ἀναρωτηθοῦμε τί σημαίνει («γινώσκειν»). Ἡ γνώση μας εἶναι ἐξαρθρωμένη. Πρόκειται γιὰ τὴν ἴδια μας προσωπικότητα καὶ γιὰ μᾶς τοὺς ἴδιους. Γι' αὐτὸ ἓνας φιλόσοφος σὰν τὸν Heidegger, πού δὲν παύει νὰ μᾶς προσκαλεῖ νὰ θέτωμε τὸ πρόβλημα τῆς Ὑπάρξεως καὶ τῶν μυστικῶν της, ἀπευθύνει στὸν Descartes μιὰ οὐσιώδη ἐρώτηση: «Σὲ ποιοῦ ἔδαφος δένονται οἱ ρίζες τοῦ δένδρου τῆς φιλοσοφίας; Ἄπὸ ποιοῦ βάθους οἱ ρίζες, καὶ ἀπ' αὐτὲς τὸ δένδρο ὀλόκληρο, παίρνουν τὸ σφριγὸς καὶ τοὺς θρεπτικοὺς χυμούς; Ποιὸ στοιχεῖο κρυμμένο στὸ βάθος τοῦ ἔδαφους περιπλέκεται στὶς ρίζες τοῦ δένδρου καὶ τὸ διατρέφει; (1) Σήμερα, πραγματικά, ἡ γνώση μας γιὰ τὸ δένδρο μᾶς ὀδηγεῖ νὰ τὸ καθορίσωμε μὲ μιὰ ὀλόκληρη σειρά ἰδιοτήτων καὶ ἐννοιῶν πού μᾶς κρύβουν τὴ θέα τοῦ δένδρου τῆς ζωῆς. Καὶ ὁ Heidegger, αὐτὸς ὁ γυιὸς τοῦ βαρελοποιοῦ τοῦ Μαύρου Δάσους, θέτει τὸ πρόβλημα τῆς ὑπαρξῆς τοῦ δένδρου: «Στὸν κῆπο ὑπάρχει ἓνα δένδρο. Λέμε γι' αὐτὸ τὸ δένδρο ὅτι εἶναι ψηλό. Εἶναι μιὰ μηλιά. Δὲν καρποφόρησε πλούσια φέτος. Τὰ πουλιά πού κελαιδοῦνε ἀγαποῦν νὰ τὸ ἐπισκέπτονται. Ὁ δευροκόμος θά

1. R. Munier: Le retour au fondement de la métaphysique.

μπορούσε να πῆ κι' ἄλλα ἀκόμα. Ὁ ἐπιστήμων βοτανολόγος, πού βλέπει τὸ δένδρο σάν φυτό, μπορεῖ νὰ ἐκθέσῃ ἕνα σωρὸ πράγματα γι' αὐτό. Τέλος ἕνας παράξενος ἄνθρωπος ἔρχεται καὶ λέγει: «Τὸ δένδρο ὑπάρχει. Τὸ ὅτι τὸ δένδρο δὲν ὑπάρχει, εἶναι ἀνυπόστατο». Τί εἶναι τώρα εὐκολώτερο νὰ ποῦμε καὶ νὰ σκεφθοῦμε; «Ὅλα αὐτὰ πού ἀπ' τὴν πρὸ διαφοροετικὴν πλευρὴν ξέρουν νὰ ποῦν γιὰ τὸ δένδρο, ἢ καλύτερα τῆ φράση: «Τὸ δένδρο ὑπάρχει».

Ἡ ὑπαρξὴ αὐτῆ τοῦ δένδρου γιὰ τὸ ὅποιο μᾶς μιᾶ ὁ Heidegger εἶναι κάθε ἄλλο παρὰ ἕνα στατικὸ διάγραμμα, εἶναι αὐτὸ πού αὐξάνει καὶ πού καρποφορεῖ. Γι' αὐτὸ στὸ «Μονοπάτι» ὁ Heidegger λέγει γι' αὐτὰ τὰ παιδιὰ πού μεσ' τὸ φλοιὸ μιᾶς δρυὸς σχεδιάζουν πλοῖα πού πλέουν στὸ Mettenbach ἢ ρακλείτειες εἰκόνες τοῦ κόσμου: «Μ' ὅλα ταῦτα ἡ σκληρότητα καὶ ἡ εὐωδιά τοῦ ξύλου τῆς δρυὸς ἀρχίζουν πρὸ διακριτικῶν νὰ μιλοῦν γιὰ τὸ πῶς ἕνα δένδρο ἀναπτύσσεται μὲ βραδύτητα καὶ ἀδιάκοπα. Ἡ ἴδια ἡ δρυὸς ἔλεγε πῶς μόνο σὲ μιὰ τέτοια ἀνάπτυξη βασιζέται αὐτὸ πού διαρκεῖ καὶ καρποφορεῖ, κι' ὅτι τὸ «ἀναπτύσσεσθαι» σημαίνει ξάνοιγμα στὴν ἔκταση τοῦ οὐρανοῦ καὶ ρίζωμα συγχρόνως στὸ σκοτάδι τῆς γῆς. Ἐπίσης ὅτι κάθε τι τὸ στερεὸ πραγματοποιεῖται τότε μόνο ὅταν ὁ ἄνθρωπος βρῆσκει ταυτόχρονα διαθέσιμος στὴν ἀπαίτηση τοῦ ὑψηλότερου οὐρανοῦ καὶ συγχρόνως ὑψώνεται κάτω ἀπ' τὴ προστασία τῆς γῆς πού τὸν φέρει. Ἡ δρυὸς τὸ λέγει ἀκόμα στὸ μονοπάτι πού, βέβαιον γιὰ τὸ δρόμο του, περνᾷ ἀπὸ μπροστά της».

Ἔτσι ἀπ' τὴ δρυὸς τῆς Δωδώνης ἔβγαινε ἄλλοτε ἕνα μῆνυμα πού προσκαλοῦσε τὸν ἄνθρωπο νὰ μελετήσῃ τὴ φύση τῆς ἀναπτύξεως τῶν πραγμάτων. Σήμερα οἱ μηχανεὶ καὶ οἱ συσκευές μας, μᾶς χωρίζουν ἀπ' τὸ ἀπλό καὶ ἀπὸ τὴ γνώση τοῦ ἑαυτοῦ μας, φαίνεται δὲ πῶς μᾶς πλησιάζουν, ἀλλὰ δὲν θέτουν στὴ διάθεσίν μας παρὰ τὰ φαντάσματα αὐτὰ στὰ ὅποια ἀρκοῦνται οἱ

φυλακισμένοι τῆς σπηλιᾶς τοῦ Πλάτωνος. Οἱ σταθμοί, ἀσυρμάτου, οἱ δίσκοι μας, οἱ κινηματογραφικὲς καὶ τηλεοπτικὲς ὀθόνες, μᾶς παρουσιάζουν φωνὲς ἢ μορφὲς ξεχωρισμένες ἀπ' τὸ ζωντανὸ σῶμα στὸ ὅποιο ἀνήκου-με καὶ πού θὰ μᾶς μείνῃ γιὰ πάντα ἄγνωστο. Γιὰ τὴν τεχνικὴ σήμερα δὲν ὑπάρχει γειννίαση κι' ἔγινε σάν τὴ γραφὴ αὐτῆ γιὰ τὴν ὅποια ἔλεγε ὁ Σωκράτης, ὅτι δὲν ἔδινε καμμιά μνήμη ἀλλὰ μιὰ ψευδομνήμη, κι' ὅτι δὲν βοηθοῦσε στὸ νὰ γεννηθῇ μιὰ ἀνάμνηση ἀλλὰ τὸ περισσότερο πού μποροῦσε νὰ κάμῃ ἦταν νὰ ἐξάπολύσῃ σκηνοθεσίαι συνηθειῶν καὶ δυνάμεις ἀδρανίας.

Τὸ «Γνωθὶ σαυτόν» εἶναι πραγματικὰ τὸ μῆνυμα πού ἀρμόζει νὰ προτείνωμε σ' ἐκείνους πού, ὅπως οἱ σοφιστὲς, χάνονται σὲ μιὰ γνώση τῆς ἐξωτερικότητος πού τοὺς κάνει νὰ εἶναι ὅλο καὶ πρὸς τὸν ἑαυτό τους. Ὅταν ὁ Husserl ζητᾷ ἀπὸ τὴν φιλοσοφία νὰ ἐρευνήσῃ αὐτὲς τὶς ἐνοράσεις πού ἔγιναν ἀπὸ οὐσία ἀφελῆ καὶ πρωτόγονη, πρᾶγμα πού ἔμμεσα σημαίνει ὅτι μπαίνουν σὲ παρένθεση οἱ διαφορὲς κατασκευὲς πού τὶς προϋποθέτουν ἀλλὰ καὶ μᾶς τὶς ἀποκρύπτουν, τῆς ζητᾷ νὰ πραγματοποιήσῃ μιὰ ἐπιστροφή, στὸ ἀρχικὸ καὶ στὴν γνώση αὐτοῦ τοῦ ὑπερβατικοῦ ἐγώ, φορέως καὶ δότου νοήματος. Ὅταν ὁ Heidegger ἐπιμένῃ σ' αὐτὴν τὴν ἰδέα, ὅτι δηλ. οἱ σκέψεις πάνω στὸ ὑπάρχον μᾶς ἀποκρύπτουν τὸ πρόβλημα τοῦ εἶναι, μᾶς προτρέπει νὰ κρατήσωμε ἀνοικτὴ τὴν ἀλήθεια τοῦ εἶναι, σάν μιὰ κατανόηση τοῦ εἶναι πού ἀναφέρεται στὸ χρόνο καθὼς στὸν πιθανὸ ὀρίζοντα τῆς γνώσης τοῦ εἶναι. Ζητᾷ λοιπὸν ἀπὸ τὴν γνώση τοῦ ἀνθρώπου νὰ μὴν τεμαχισθῇ καὶ διαλυθῇ σὲ κλάδους πρᾶγμα πού θὰ φέρῃ τὴν λήθη, ἀλλὰ νὰ ἐρευνήσῃ τὸν ἑαυτό της μὲ τὸ φῶς μιᾶς ἀνύψωσης πρὸς ἐκεῖνο πού τὴν δημιουργήσῃ, δηλ. πρὸς τὸ εἶναι ἀπὸ τὸ ὅποιο ἀπεσπάσθη. Γιατὶ, τελικὰ, τὸ νὰ σκέπτεται κανεὶς εἶναι νὰ θέτῃ τὸ ἐρώτημα: τί μᾶς προτρέπει νὰ σκεφθοῦμε; τί εἶναι αὐτὸ πού κάνει σὲ μᾶς τὴν ἐκκλη-

ση για να σκεφθοῦμε; ἔκκληση πού ἡ ἐπιστήμη τὴν ἀγνοεῖ ἀφοῦ αὐτὴ δὲν σκέπτεται;

Ὅταν ὁ Jaspers καταγγέλει τὸ θετικισμό, πού δὲν σκέπτεται παρὰ μέσα ἀπὸ γεγονότα καθὼς καὶ τὸν ἰδεαλισμὸ γιὰτὶ δὲν ἔχει παρὰ ἰδέες, μέμφεται τὸν ἕναν καὶ τὸν ἄλλο γιὰτὶ δὲν λαμβάνουν ὑπ' ὄψει τὴν ὑποκειμενικότητα καὶ ἀγνοοῦν ὅτι ἡ ὑπαρξὴ τοποθετεῖται μετὰ τῆς περιοχῆς τῶν γεγονότων πού μπορεῖ κανεὶς νὰ παρατηρήσῃ καὶ τῆς ἀπόλυτου ὑπερβατικότητος. Ἡ ἀντικειμενικότητα δὲν ἀφίνει παρὰ κατάλοιπα καὶ ἴχνη τοῦ ὄντος, οἱ δ' ἐπιστῆμες δὲν ἐξηγοῦν οὔτε τὴν ἀξία οὔτε τὴν ἔννοια τῆς ἐπιστήμης, καὶ τὸ ὄν ὑποχωρεῖ μπρὸς στὴ γνῶση. Ὁ ἄνθρωπος εἶναι τὸ ὄν τὸ ὁποῖον μὲ τὴν ὑπαρξὴ του ἐγείρει τὸ ζήτημα τοῦ «εἶναι», γιὰτὶ ἡ ὑπαρξὴ δὲν εἶναι ὁ σκοπός, ἀλλ' ἡ προέλευση τῆς πράξης τοῦ φιλοσοφεῖν. Ὅμως ἡ ὑπαρξὴ κυμαίνεται μετὰ μίᾳ ἀντικειμενικότητας ὅπου θὰ ἔχανε τὸν ἑαυτό της ταυτιζόμενη μὲ ἐμπειρικά περιεχόμενα, καὶ μίᾳ ὑποκειμενικότητας, ὅπου θὰ μαραίνονταν ἕνεκα τῆς ἐλλείψεως περιεχομένου. Τὸ παράδοξο αὐτὸ διπλασιάζεται μ' ἕνα ἄλλο, δηλαδή ὅτι δὲν γίνομαι ὁ ἑαυτός μου παρὰ μὲ τὴν μελέτη καὶ τὸ παράδειγμα τοῦ ἄλλου, κι' ὅτι, μὲ τὴν σειρά του, αὐτὸς ὁ ἄλλος δὲν ὑπάρχει παρὰ ἀπὸ μένα καὶ γιὰ μένα. Βρισκόμαστε λοιπὸν μέσα σὲ μιὰ κατάσταση θραύσεως, ὅπως ἡ ἀτλαντίδα πού ὁ Πλάτων ἀναφέρει στὸν Κριτία. Μεσ' τὸ ὑποκείμενο, ἡ ὑπαρξὴ ἔρχεται σὲ σχέση μὲ τὸ ἴδιο ἑαυτό της καὶ γι' αὐτὸ ὁ Jaspers, πρὶν ν' ἀναφέρῃ τὸν Kierkegaard σὰν φιλόσοφο τῆς ὑπαρξῆς, φιλόσοφο πού ἀντιτάσσει στὸν Hegel, πρὶν ἀναφέρῃ τὸν Pascal, πού ἀντιτάσσει στὸν Descartes, ἀναφέρει τὸ Σωκράτη, τὸν ὁποῖο καὶ ἀντιτάσσει σ' ὄλους αὐτοὺς πού ἐργάστησαν γιὰ τὴ θεμελίωση δογματικῶν ὄντολογιῶν.

Κατ' αὐτόν, λοιπὸν, τὸν τρόπο, τὸ «γνώσι σαυτὸν» ξεπερνᾷ πολὺ τὴν ἀξία μίᾳς ἀπλῆς συμβουλῆς ἀτομικῆς

ἀγωγῆς καὶ μαρτυρεῖ τὴν ἀνάγκη στὴν ὁποία βρίσκεται ὁ ἄνθρωπος νὰ κάνη καὶ νὰ ξανακάνη τὸν ἰσολογισμό τοῦ ἑαυτοῦ του, ἐπὶ ποινῇ νὰ χαθῇ σὲ μιὰ ἐξωτερικότητα τῆς ὁποίας τὸ γόητρο εἶναι τέτοιο, ὥστε ὁ ἄνθρωπος νὰ διακινδυνεύῃ νὰ θ ε ω ρ η θ ῆ καὶ ὡς πρὸς τὸν ἑαυτό του καὶ ὡς πρὸς τοὺς ἄλλους, σὰν ἕνα ἀντικείμενο καὶ κατὰ συνέπεια σὰν ἕνα μέσο κι' ὄχι σὰν ἕνας σκοπός.

Γι' αὐτό, ἀκριβῶς, ἕνας φιλόσοφος ὅπως ὁ Bergson, πού δὲν παύει νὰ ὑπογραμμίζῃ ὅτι ἡ συλλεπτική ἰκανότητα τῆς διάνοια πού διακόπτει τὴ συνέχεια τῆς ζωῆς μὲ μιὰ μὴ συνέχεια πού ἀκινητοποιεῖ καὶ καθηλώνει τὴ διάρκειά τόσο ὥστε ἡ διάνοια αὐτὴ μπορεῖ νὰ ὀρισθῇ σὰν «μιὰ φυσικὴ ἀκαταληψία τῆς ζωῆς», ζητᾷ ἀπ' τὴν φιλοσοφία νὰ μᾶς ὀδηγήσῃ στὴ προσπάθεια αὐτὴ τῆς ἐνόρασης, πού δὲν εἶναι ἄλλο παρὰ μιὰ σύμπτωση τῆς ζωῆς μὲ τὸν ἑαυτό της. Τότε «ἡ διάνοια, ἀφοῦ ἀναρροφηθῇ στὴν ἴδια τὴν ἀρχὴ της θὰ ξαναζήσῃ ἀντίστροφα τὴν ἴδια της τὴ γένεση» (1).

Αὐτὸ εἶναι ἀσφαλῶς στὸ βάθος τὸ ἔργο στὸ ὁποῖο μᾶς προτρέπει ὁ Σωκράτης: νὰ ξαναζήσωμε ἀντίστροφα, χάρις σὲ μιὰ ἀναμνηστικότητα πού ἡ μαιευτικὴ τοῦ φιλοσόφου προκαλεῖ μέσα μας, τὸ δρόμο πού θὰ μᾶς ἐπιτρέψει νὰ φθάσωμε, ἂν ὄχι σὲ μιὰ ὀλικὴ γνῶση τοῦ ἑαυτοῦ μας, ἀλλὰ τοῦλάχιστο στὸ συλλογισμό πού θὰ ἐμποδίσῃ νὰ καλύψωμε τὸ ἀληθινὸ πρόβλημα τοῦ ἀνθρώπου μὲ πρακτικὲς γνώσεις, οἱ ὁποῖες ἐφαρμόζονται μόνο σ' αὐτὸ πού δὲν εἴμεθα ἐμεῖς.

Ἔτσι ὁ Σωκράτης εἶναι ὁ φιλόσοφος πού μᾶς προκαλεῖ νὰ σκεπτώμεθα. Γι' αὐτὸ πάλι αὐτὸν ἀναφέρει Heidegger. Ἀφοῦ ὑπογράμμισε ὅτι «αὐτὸ πού μᾶς κάνει περισσότερό νὰ σκεφθοῦμε στὴν ἐποχὴ μας, ἡ ὁποία δίνει ἀφορμὲς γιὰ σκέψη, εἶναι ὅτι ἀκόμα δὲν σκεπτό-

1. H. Bergson-Δημιουργὸς Ἐξέλιξης.

μεθα), ο Heidegger καθορίζει: «Αυτό ποτέ, μ' όλα ταῦτα, δὲν ἐξαρτᾶται ἀπλῶς ἢ ἀρχικῶς ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ἐμεῖς, οἱ ἄνθρωποι, δὲν στρέφομε τὴν προσοχή μας ἀρκετὰ εἰς αὐτὸ πὺ μᾶς κάνει νὰ σκεφθοῦμε καθαρά, ἀλλὰ ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι, αὐτὸ πὺ περισσότερο δίνει λαβὴ στὴ σκέψη ἀπομακρύνεται ἀπὸ μᾶς καὶ μάλιστα μπορεῖ νὰ ποῦμε ὅτι ἀπὸ πολὺ καιρὸ ἀπομακρύνθηκε ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο. Αὐτὸ πὺ ἀποσύρεται μ' ἓνα τέτοιο τρόπο, συγκρατεῖ καὶ ἀναπτύσει τὴν ἀσύγκριτη χαρακτηριστικὴ του προσέγγιση. "Ὅταν εἴμαστε συνεδεμένοι μ' αὐτὸ πὺ ἀποσύρεται, τότε κινούμεθα πρὸς αὐτό, πὺ ἀποσύρεται, γιὰ νὰ πλησιάσωμε τὴν πρόσκλησή του πὺ εἶναι εὐμετάβλητη καὶ γεμάτη ἀπὸ αἰνίγματα. Τότε μόνο σκέπτεται ἓνας ἄνθρωπος, ὅταν βρίσκεται σαφῶς σ' αὐτὴ τὴν κίνηση, ἔστω κι ἂν ἀκόμα εἶναι πολὺ ἀπομακρυσμένος ἀπ' αὐτὸ πὺ ἀποσύρεται, ἔστω κι ἂν τὸ ἀποτράβηγμα παρχμένει ὅσο ποτὲ καλυμμένο. Σ' ὅλη του τὴ ζωὴ ὁ Σωκράτης ὡς καὶ στὸ θάνατό του ἀκόμα, δὲν ἔκανε τίποτε ἄλλο παρὰ νὰ παραμένει στὸ ρεῦμα αὐτῆς τῆς κίνησης. Γι' αὐτὸ ἀκριβῶς εἶναι ὁ πιὸ ἀγνὸς μελετητῆς τῆς Δύσης καὶ γι' αὐτὸ ἐπίσης δὲν ἔγραψε τίποτε. Γιατὶ αὐτὸς πὺ ἀρχίζει νὰ γράφει τὴ στιγμή πὺ τούρχεται ἡ σκέψη, θὰ πρέπει χωρὶς ἄλλο νὰ μοιάζει στοὺς ἀνθρώπους αὐτοὺς πὺ γιὰ νὰ προστατευθοῦν ἀπὸ τὸν ἀέρα, ὅταν ἀρχίζουν νὰ φυσᾶ δυνατὰ, τρέχουν νὰ προφυλαχθοῦν ἀπὸ αὐτόν. Κι' αὐτὸ παραμένει τὸ μυστικὸ μιᾶς κρυμμένης ἀκόμα ἱστορίας, ὅτι οἱ διανοηταὶ τῆς Δύσεως ἀπὸ τὸν Σωκράτη κι' ἐδῶ (ἄς τὸ ποῦμε χωρὶς νὰ ζημιώσουμε τὸ μεγαλεῖο τους) ἔχουν ὅλοι τους ἀναζήτησι τέτοιου εἴδους καταφύγιο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΤΟ ΔΑΙΜΟΝΙΟ ΤΟΥ ΣΩΚΡΑΤΗ

Ἡ γλῶσσα

Ὁ Σωκράτης συνήθιζε νὰ λέγει ὅτι ἓνα ἐσωτερικὸ «δαιμόνιο», κάτι τὸ θεῖο, τὸν εἰδοποιοῦσε στὶς δύσκολες περιστάσεις τῆς ζωῆς του. "Ἐτσι λοιπόν, ὁ Σωκράτης, στὴν Ἀπολογία, λέγει στοὺς δικαστῆς του : «Μ' ἔχετε συχνὰ καὶ παντοῦ ἀκούσει νὰ λέγω, ὅτι ἓνα θεῖο καὶ δαιμονικὸ σημάδι ἐκδηλώνεται σὲ μένα, αὐτὸ μὲ τὸ ὁποῖο ὁ Μέλητος, διακωμωδώντας με, ἔκαμε μιὰ ἀπ' τὶς κύριες κατηγορίες του. Αὐτὸ ἄρχισε ἀπ' τὰ παιδικὰ μου χρόνια. Εἶναι σὰ μιὰ φωνή, πὺ ὅταν ἀκούεται, μὲ ἀποτρέπει πάντα ἀπ' αὐτὸ πὺ προτίθεμαι νὰ κάνω, ἀλλὰ δὲν μὲ σπρώχνει ποτὲ : Εἶν' ἡ φωνὴ αὐτὴ πὺ μὲ ἀποτρέπει νὰ ἀσχοληθῶ μὲ τὴν πολιτικὴ, κι' εἶναι νομίζω πολὺ εὐχάριστο γιὰ μένα πὺ μὲ ἀποτρέπει». Κι' ὅταν ὁ Σωκράτης, ἀφοῦ καταδικάστηκε, ἀποχαιρετᾶ τοὺς δικαστῆς του καὶ πηγαίνει πρὸς τὸ θάνατο, συμπεραίνει : «Μοῦ συνέβη σήμερα, ὅπως τὸ βλέπετε καὶ σεῖς οἱ ἴδιοι, αὐτὸ πὺ θὰ μποροῦσε κανεὶς νὰ θεωρήσει — καὶ τὸ θεωρεῖ πράγματι — σὰν τὸ χειρότερο κακό. "Ὅμως οὔτε σήμερα τὸ πρῶτ', ὅταν ἔβγαινα ἀπ' τὸ σπίτι μου, δὲν μὲ συγκράτησε τὸ σημάδι τοῦ θεοῦ, οὔτε ὅταν ἀνέβηκα στὸ δικαστήριον, οὔτε καὶ σὲ κανένα σημεῖο τοῦ λόγου μου, ὅ,τι κι' ἂν ἤθελα νὰ πῶ. Μ' ὅλα ταῦτα σὲ πολλὰς ἄλλες περιστάσεις, μὲ σταμάτησε μέσ' τὴ μέση τοῦ λόγου μου. Σήμερα τὸ ἐναντίον, δὲν ἔκανε καμμιά παρέμβαση στὴ διάρκειαν τῶν συζητήσεων γιὰ ν' ἀντιταχθῆ σὲ κάποια ἀπ' τὶς πράξεις ἢ σὲ κάποιο ἀπ'

τὰ λόγια μου. Σὲ ποιά αἰτία πρέπει ν' ἀποδόσω τὴν ἀποχὴν του ; θὰ σᾶς τὴν πῶ. Αὐτὸ ποῦ μοῦ συνέβη εἶναι χωρὶς ἀμφιβολία ἓνα καλὸ καὶ δὲν θὰ ἐκρίναμε σωστά ἂν σκεπτόμεθα ὅτι τὸ νὰ πεθάνῃ κανεὶς εἶναι κακόν. Καὶ βλέπω ἐδῶ μιὰ ἀδιάσειστη ἀπόδειξη : εἶναι ὅτι τὸ συνηθισμένο σημάδι δὲν θὰ παρέλειπε νὰ μὲ σταματήσῃ ἂν αὐτὸ ποῦ πῆγαινα νὰ κάνω δὲν ἦταν καλόν» (1). Στὸ Θεαίτητο δὲ ὁ Σωκράτης μᾶς λέγει : « Ἡ θεία σοφία ποῦ μ' ἐπισκέπτεται μοῦ ἀπαγορεύει νὰ συνάψω σχέσεις μὲ ὠρισμένους, ἐνῶ μὲ ἄλλους μοῦ τὸ ἐπιτρέπει καὶ οἱ σχέσεις αὐτὲς ἀρχίζουν νὰ καρποφοροῦν» (2). Σὲ μιὰ ἄλλη πάλι περιχοπὴ τοῦ ἔργου τοῦ Πλάτωνος, ὁ Σωκράτης φαίνεται σὰ νὰ καταλήφθηκε ἀπὸ τύψεις ἐπειδὴ μίλησε γιὰ τὰ κακὰ γιὰ τὰ ὁποῖα εἶναι ἐνοχος ὁ Ἔρως καὶ πρὶν κάνῃ τὸ ἐγκώμιόν του, λέγει, γιὰ νὰ ἐξιλεωθῇ : « Τῆ στιγμῇ ἀκριβῶς, καλέ μου, ποῦ βρισκόμουνα στὸ σημεῖο νὰ διασχίσω τὸ ποτάμι (Ἰλισσὸ) ἐκδηλώθηκε τὸ θεῖο αὐτὸ σημεῖον, τὸ σημάδι δηλαδὴ ποῦ συνήθως ἐκδηλώνεται σὲ μένα. Εἶναι λοιπὸν πάντα γιὰ νὰ μὲ σταματήσῃ ὅταν κάνω κάτι. Καὶ νόμισα πῶς ἄκουσα σὰ μιὰ φωνὴ ποῦ ἐρχόταν καὶ δὲν μοῦ ἐπέτρεψε νὰ φύγω προτοῦ ἐξιλεωθῶ γιὰ κάποιο παράπτωμά μου ἀπέναντι τῆς θεότητος : βεβαία ἀπόδειξη ὅτι εἶμαι μάντης ὄχι πολὺ δυνατός, εἶναι ἀλήθεια, ἀλλὰ μὲ τὸν τρόπο τῶν ἀνθρώπων ποῦ ξεύρουν λίγα γράμματα.

Ἄλλες ἐπίσης περιχοπὲς τῶν ἔργων τοῦ Πλάτωνος (Ἀλκιβιάδης) καὶ τοῦ Ξενοφῶντος (Ἀπομνημονεύματα) ἀναφέρουν τὸ δαιμόνιο τοῦ Σωκράτη. Ὁ Πλούταρχος ἔγραψε ἓνα μικρὸ βιβλίον μὲ τὸν τίτλον « Τὸ δαιμόνιον τοῦ Σωκράτη » ὅπου ὅμως γίνεται μᾶλλον λόγος γιὰ δαίμονες γενικὰ παρὰ ἰδιαίτερα γιὰ τὸ δαιμόνιον τοῦ Σωκράτη. Ὁ Πλούταρχος μᾶς δίνει σ'

1. Πλάτων — Ἀπολογία.

2. Πλάτων — Θεαίτητος.

αὐτὸ μερικὲς ἀκριβεῖς πληροφορίες. Ὁ Σωκράτης θεωροῦσε « σὰν ἀπατεῶνες ἐκείνους ποῦ διατείνονται πῶς εἶχαν ἐπικοινωνήσῃ σ' ἓνα ὄραμα μ' ἓνα θεῖον ὄν, ἐνῶ ἔδινε προσοχὴ σ' ἐκείνους ποῦ βεβαίωσαν πῶς ἄκουσαν μιὰ φωνὴν ποῦ τοὺς ἀπηύθυνε πολὺ σοβαρὲς ἐρωτήσεις. Αὐτὸ μᾶς ἔκανε νὰ σκεφθοῦμε, ὅταν συζητούσαμε μεταξὺ μας, ὅτι ὁ δαίμων τοῦ Σωκράτη δὲν ἦταν ἓνα ὄραμα, ἀλλ' ἡ ἀντίληψη μιᾶς φωνῆς ἢ ἡ κατανόηση ἑνὸς λόγου ποῦ ἔφθανε σ' αὐτὸν μ' ἓνα μυστηριώδη τρόπο. Στὸν ὕπνον δὲν ὑπάρχει φωνή, φαντάζεται ὅμως κανεὶς καὶ ἐννοεῖ ὠρισμένους λόγους, νομίζοντας ὅτι ἀκούει νὰ μιᾶνε. Ὡστόσο μιὰ τέτοια διαίσθηση δὲν γίνεται, πραγματικά, γιὰ μερικοὺς, παρὰ στὸ ὄνειρο, στὴν ἡσυχία καὶ τῇ γαλήνῃ τοῦ σώματος, ὅταν ἀναπαύονται. Διαφορετικά, ὅταν εἶναι ξυπνητοὶ καὶ ἐν δράσει, δυσκολεύεται ἡ ψυχὴ τους νὰ προσέξῃ τὴν φωνὴν τῶν ἀνωτέρων ὄντων. Κουρασμένοι ἀπὸ τὸ θόρυβον τῶν παθῶν καὶ ἀπὸ τὴν ταραχὴν τῶν ὑποθέσεων, δὲν μποροῦν νὰ τείνουν τ' ἄφτι καὶ νὰ δώσουν προσοχὴ σ' αὐτὸ ποῦ ἐκδηλώνεται. Ἀντίθετα ἡ διάνοια τοῦ Σωκράτη, ἦταν καθαρὴ καὶ ἀπηλλαγμένη ἀπὸ πάθη, καὶ δὲν ἐνώνετο μὲ τὸ σῶμα παρὰ πολὺ λίγο, γιὰ τὰ ἀναγκαῖα μονάχα πράγματα. Ἦταν ἐπίσης διάνοια ἀνοικτὴ καὶ λεπτὴ, καὶ εὐκόλα μετεβάλλετο ἀπὸ αὐτὸ ποῦ τῆς ἔκαμε ἐντύπωση. Αὐτὸ ὅμως, ἦταν κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ὄχι μιὰ φωνή, ἀλλ' ὁ λόγος ἑνὸς δαίμονα ποῦ χωρὶς φωνή, ἄγγιξε τὴ διανοητικὴν του ἰκανότητα μὲ τὶς ἀποκαλύψεις ποῦ τοῦ ἔκανε» (1).

Τὸ δαιμόνιον τοῦ Σωκράτη δὲν παρέλειψε νὰ προκαλέσῃ πολλὰ σχόλια καὶ δόθηκαν πολυάριθμες ἐρμηνεῖες, τόσο στὴν Ἀρχαιότητα ὅσο καὶ στοὺς νεώτερους χρόνους. Ὁ Ἀπουλαῖος τὸ θεωροῦσε γιὰ ἰδιαίτερον θεόν, μεταξὺ δὲ τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας ἄλλοι

1. Πλούταρχος — Τὸ δαιμόνιον τοῦ Σωκράτη.

μέν, όπως ο Τερτουλιανός, ο Άγιος Κυπριανός ο Λακτάντιος το θεωρούσαν σαν σατανικό δημιούργημα, άλλοι δέ, όπως ο Άγιος Ίουστίνος, ο Κλήμης ο Άλεξανδρεύς, ο Ευσέβιος ή ο Άγιος Αύγουστίνος, έβλεπαν σ' αυτό ένα είδος άγγελικού πλάσματος. Μερικοί σήμερα τόλμησαν να μιλήσουν για παραισθητικό φαινόμενο που είναι το χαρακτηριστικό της έπιληψίας (Lelut) (1), έ άλλοι διέγνωσαν μια έσωτερική απήχηση των φαινομένων της συνειδήσεως. Ο Σωκράτης ωστόσο, δέν υπήρξε ούτε ο θρησκόληπτος μυστικοπαθής, ούτε ο άρρωστος με το μεγαλοφυές παραλήρημα. Κι' όπως πολύ καλά το λέγει ο A. Ed. Chaignet : (2) «Η πρωτοτυπία του Σωκράτη, κι' αυτό που καθιστά τή φυσιογνωμία του μοναδική στην ιστορία, βρίσκεται στο ότι ένωσε το κριτικό, το αναλυτικό μας πνεύμα, τή διάθεση της ελεύθερης έρευνας και της άμφιβολίας και μια θαυμάσια πρακτική αίσθηση με μια ειλικρινή θρησκευτική πίστη, μ' ένα θερμό και βαθύ ένθουσιασμό και με μια κλίση προς τήν έκσταση ή τουλάχιστον με μια ικανότητα, που οδηγεί προς αυτήν». Το δαιμόνιο του Σωκράτη είναι άκριβώς αυτό που τον συνδέει με το θεϊο, που όμως πιο πολύ τον συγκρατεί παρά τον σπρώχνει, διατυπώνει μάλλον άπαγορεύσεις παρά θετικές συμβουλές, αφήνοντας, συνεπώς, στο Σωκράτη όλη του τήν έλευθερία και τήν ευθύνη ν' ανακαλύψει μόνος του το δρόμο που πρέπει ν' ακολουθήσει(3).

1. Lelut — Du démon de Soerate.

2. A. Chaignet — La vie de Socrate.

3. Πιθανόν ή παράδοση νάχη προσθήκη πολλά στην ιστορία. Στο Θέαγη, που άσφαλώς δέν είναι του Πλάτωνος, ο δαίμων του Σωκράτη, τον συμβουλεύει να συγκρατήσει τον Τιμαρχο, που, χωρίς να το ξέρη μάλιστα ο Σωκράτης, σκόπευε να σκοτώσει τον Νικία. Ο Τιμαρχος φεύγει μ' όλα ταυτά κι' εκτελεί τήν

Όπως παρατηρεί ο G. Bastide ή μελέτη των κειμένων οδηγεί σε τρεις ουσιώδεις διαπιστώσεις : «Στην αρχή ο Σωκράτης έξηγει τή διαγωγή του με τήν προσφυγή σε μια έσωτερική θεότητα, σε μια μυστική προειδοποίηση σε μια, τέλος, δαιμονική φωνή που δέν τον εγκαταλείπει ποτέ. Έπειτα, με μια ή δυο έξαιρέσεις, ή έσωτερική αυτή φωνή παίρνει άπαγορευτική μορφή, όταν πρόκειται ν' αποτρέψει το Σωκράτη απ' αυτή ή εκείνη τήν πράξη ή ν' αναλάβει αυτή ή εκείνη τήν υποχρέωση. Τέλος ή θεότητα είναι μια έπιτακτική δύναμη που προσδιορίζει όλικά τον πνευματικό προορισμό του Σωκράτη». (1). Έτσι μπορεί να πη κανείς ότι ο Σωκράτης είναι ένας έμπνευσμένος και ένα κριτικό πνεύμα, συγχρόνως, και ίσως να είναι ο διπλός αυτός χαρακτήρας που θα μās έπιτρέψει να καταλάβουμε με ποια έννοια είναι δυνατόν να έρμηνεύσωμε το δαιμόνιο του Σωκράτη σαν άποφασιστική στιγμή της ιστορίας του λόγου.

Όλοι οι φιλόσοφοι που ώνομάστηκαν προσωκρατικοί είναι ποιητές και προφήτες συγχρόνως, κι' είτε πρόκειται για τον Αναξίμανδρο, τον Παρμενίδη ή τον Έμπεδοκλή, μιλουν σαν έμπνευσμένοι προφήτες Πρόκειται για τα τραγούδια τους που ένας θεός τα έμπνέει όπως τους χρησμούς της Πυθίας. Τίποτε δέν έχει περισσότερο νόημα από τήν περικοπή αυτή του Έρακλείτου : «Ός προς εκείνους που άκουσαν όχι έμένα αλλά το λόγο, είναι φρόνιμο να συμφωνήσουν όλοι

πράξη που τον ώδήγησε στο θάνατο. Ο Πλούταρχος πάλι μās λέγει ότι μια μέρα ο Σωκράτης άλλαξε έξαφνα δρόμο, πράγμα που τον έκανε ν' αποφύγει να καταπατηθή από μια άγέλη χοίρων, όπως έπαθαν οι φίλοι του που δέν τον ακολουθήσαν. Ο Κικέρων ακόμη αναφέρει πολλά ανέκδοτα στο de Divinatione.

1. G. Bastide — Le moment historique de Socrate.

μαζύ. ὁμολογῶντας ὅτι τὰ πάντα εἶναι "Ἐνα". Ὁ λόγος εἶναι αὐτὸ σύμφωνα μετὰ τὸ ἴποιο συμβαίνοντα ὅλα τὰ πράγματα, καὶ μολονότι εἶναι τὸ κοινώτερον τῶν πραγμάτων, οἱ ἄνθρωποι τὸ ἀποστρέφονται καὶ ἀπομακρύνονται. Ὁ λόγος εἶναι λοιπὸν ἓνα ὑπερβατικὸν κάτι πού μιλά στυς ἄνθρώπους, μιὰ ὁμιλία πού πρέπει νὰ τὴν ἀκούσουν. Εἶν' αὐτὸ πού φέρνει τὴν ἔννοια, ἀλλὰ ἡ ἔννοια αὐτὴ γιὰ τὸν ἄνθρωπο εἶναι ἓνας ἀριθμὸς πού δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι γι' αὐτὸν τελείως σαφής, ἀφοῦ ἡ ζωὴ του πλαισιώνεται ἀπ' τὸ μυστήριον τῆς γεννήσεως καὶ τοῦ θανάτου του καὶ ἀφοῦ ἡ γνώση πού ἔχει γιὰ τὸν ἑαυτὸ του δὲν εἶναι ποτὲ οὔτε ὕλική οὔτε ἄμεση. Τὰ μηνύματα λοιπὸν τῆς Πυθίας δὲν εἶναι ποτὲ σαφῆ, τὸ δὲ φῶς τους εἶναι πάντοτε μυστηριῶδες, ἐπειδὴ ὁ ἄνθρωπος δὲν κατορθώνει νὰ φθάσῃ στὴν ὀλικὴ αὐτῆ ἀποψη, ἀπὸ τὴν ὁποία θ' ἀνακάλυπτε τὰ πράγματα καὶ τὸν ἑαυτὸ του, μετὰ τὸν τρόπο, σχεδὸν πού ὁ Δαίδαλος δὲν μπόρεσε νὰ κυριαρχήσῃ στὸν λαβύρινθο ὅπου φυλακίσθηκε, παρὰ ὅταν τὰ φτερά του, τὸν ἄφησαν νὰ κυριαρχήσῃ φεύγοντας.

Μετὰ τοὺς σοφιστὰς ὁ Λόγος ἀποκόπηκε ἀπὸ κάθε δεσμὸ μετὰ τὴν θεία ὑπερβατικὴν ἡ δὲ ὁμιλία κατάντησε ἓνα ὄργανον πού μαθαίνει κανεὶς νὰ χρησιμοποιοῦν γιὰ ἐγωϊστικὸς καὶ πραγματιστικὸς σκοποὺς. Ἡ ὀρθοέπεια, κί' ἡ ρητορικὴ εἶναι τέχνες τοῦ λόγου πού ἔχουν γιὰ σκοπὸν νὰ κάνουν τὸν ῥήτορα πειστικόν, χωρὶς νὰ ὑπάρχῃ ἀνάγκη νὰ εἶναι πρῶτα αὐτὸς πεπεισμένος γι' αὐτὸ πού λέει. Τὸ σπουδαῖον εἶναι μόνον ἡ ἀνακάλυψη τῶν σχημάτων καὶ ἡ γνώση τῶν μεθόδων πού κάνουν νὰ πεισθῇ ὁ ἀκροατὴς καὶ τὸν κάνουν πειθῆνιον καὶ εὐμεταχειρίστο ὄργανον στὰ χέρια τοῦ ῥήτορα. Ἡ γλῶσσα καταντᾷ ἔτσι νὰ εἶναι μιὰ φλυαρία ἢ, ἀκριβέστερα, ἀποκομμένη ἀπὸ κάθε σχέση μετὰ τὴν ἱερότητα, καταντᾷ ψέμα. Στὸν ἄνθρωπο, ἔτσι, μπορεῖ νὰ μὴ λείπουν τὰ λόγια καὶ μ' ὅλα ταῦτα νὰ τοῦ λείπῃ ὁ λόγος, ἐπειδὴ οἱ ἐκφράσεις του εἶναι ἄδειες

ἀπὸ κάθε τι πού θὰ μπορούσε νὰ τὴς συνδέσῃ μετὰ τὸ θεῖον. Ὁ λόγος δὲν εἶναι πλέον ἔκφρασις τῆς ἀλήθειας καὶ ἡ ἀλήθεια κατάντησε νὰ μὴν εἶναι παρὰ ἓνα στιγμιαῖον καὶ προσωρινὸν προῖον τοῦ λόγου. Ἐτσι ὁ Πρωταγόρας βεβαίως ὅτι «ὁ ἄνθρωπος εἶναι τὸ μέτρο ὅλων τῶν πραγμάτων» θέλοντας νὰ πῆ μ' αὐτὸ ὅτι δὲν ὑπάρχει ἀξία ἔξω ἀπ' τὴν ἐκτίμησιν τοῦ ἀτόμου. Καὶ γνωρίζομε πού ὀδηγοῦν οἱ ρητορικὲς διαμάχες τῶν ἀνούσιων αὐτῶν λόγων πού μπῆκαν στὴν ὑπηρεσίαν ἑνὸς ὑποκειμενισμοῦ τοῦ σκεπτικισμοῦ ἢ ἑνὸς ἐγωκεντρισμοῦ τοῦ γεμάτου πάθους ἀνθρώπου· ὀδηγοῦν στὸν πόλεμον ὅπου θριαμβεῖ ἡ ὑπερβολικὴ ἐκείνων πού ἐκλαμβάνουν τὴν ἀξία τῆς δυνάμεως γιὰ δυνάμη τῆς ἀξίας. Αὐτοῦ τοῦ πράγματος εἶχαν ἄλλως τε συναίσθησιν ὁ Καλλικλῆς κί' ὁ Θρασύμαχος, αὐτοὶ πού θεωροῦσαν τὸν πόλεμον ὡς ἓνα εἶδος φυσικῆς ἐπιλογῆς, πού ἐξαφάνιζε τοὺς ἀδύνατους ἐξασφαλίζοντας τὸ θρίαμβον τῶν ἰσχυρῶν, πού δηλαδὴ γι' αὐτοὺς ἦταν οἱ καλλίτεροι.

Τοὺς ἀκροβατισμοὺς τῶν Σοφιστῶν πού ἐλάχιστη ἀποδίδουν σπουδαιότητα στὸ οὐσιῶδες καὶ προσκολλῶνται στὸ ἐπουσιῶδες, ὁ Σωκράτης δὲν τοὺς ἐπιθυμεῖ. Ὅμως δὲν ἐπιθυμεῖ ἀκόμα οὔτε τὴν σιωπὴν αὐτῶν τῶν σοφῶν πού ἰσχυρίζονται ὅτι κάθε λόγος εἶναι καὶ μιὰ προδοσία κί' ὅτι ὁ ἄνθρωπος πρέπει νὰ κρατιέται στὴν ἀπλήν καὶ στεῖρα ταυτολογία τῆς ἀρχῆς τῆς ταυτότητας. Γι' αὐτὸ ὁ Σωκράτης εἶναι πρῶτ' ἀπ' ὅλα ὁ φιλόσοφος τοῦ διαλόγου : ὁ Σωκράτης δὲν ἐπιθυμεῖ οὔτε μιὰ γλῶσσα χωρὶς διαλογισμόν, οὔτε ἓνα διαλογισμόν χωρὶς γλῶσσα.

Ἡ γλῶσσα εἶναι λοιπὸν ἓνα ἐνδιάμεσον μεταξὺ τοῦ θεοῦ πού μιλά καὶ τῶν ἀνθρώπων πού συνδιαλέγονται, εἶναι ὡς τὸν Ἐρωτὰ τοῦ Συμπίου πού εἶναι ἐπιφορτισμένος νὰ μεταβιβάσῃ στυς ἀνθρώπους αὐτὸ πού προέρχεται ἀπ' τοὺς θεοὺς καὶ στυς θεοὺς αὐτὰ

πού προέρχεται απ' τους ανθρώπους (1). Τὸ Συμπόσιο λοιπὸν μᾶς λέγει ὅτι ὁ Ἔρως εἶναι ἓνας «μέγας δαίμων» (1), κι' ἓνας δαίμων εἶναι ἓνα ἐνδιάμεσο μεταξὺ τοῦ θνητοῦ καὶ τοῦ ἀθανάτου, εἶναι ὁ «δεσμὸς πού ἐνώνει τὸ Πᾶν μ' αὐτὸ τὸ ἴδιο». Τέτοιο ἐπίσης εἶναι τὸ ἐσωτερικὸ δαιμόνιο τοῦ Σωκράτη. Εἶναι «κάτι τὸ θεῖο» πού δὲν ἐπιβάλλει ὅμως στὸ Σωκράτη τὴν κατεύθυνση πού πρέπει ν' ἀκολουθήσῃ, ἀλλ' εἶναι ἡ ὑπαρξὴ μιᾶς ἀνώτερης ὑπερβατικῆς δυνάμεως πού συνδέει τὸν ἄνθρωπο μ' αὐτό, χωρὶς τὸ ὁποῖο ἡ δράση δὲν θὰ ἦταν παρὰ ἀπλῆ χειρονομία κι' ὁ λόγος δὲ θὰ ἦταν ἐπίσης τίποτε ἄλλο παρὰ μιὰ ἐκπομπὴ ἤχων. Εἶναι αὐτὸ πού μιλά σ' ἐκεῖνον πού ζητᾷ νὰ ξαναύρη τὸ δρόμο πού ὀδηγεῖ στὴν αἰωνία ὑπαρξὴ «πού ἀγνοεῖ γένεση καὶ καταστροφή, ἀνάπτυξη καὶ ἐλάττωση» (1).

Ἔτσι ὁ «δαίμων» τοῦ Σωκράτη εἶναι ἡ ἐσωτερικὴ παρουσία αὐτοῦ τοῦ ὑπερβατικοῦ λόγου, χωρὶς τὸν ὁποῖο ὁ λόγος δὲν εἶναι παρὰ φαινομενικότητα καὶ ψευτιά. Εἶναι τὸ δαιμόνιο τοῦ Σωκράτη πού κάνει κάθε γλῶσσα νὰ ἐρμηνεύῃ μιὰ σκέψη καὶ νὰ εἶναι τὸ μέσο πού τίθεται στὴν ὑπηρεσία μιᾶς γνώσης. Κι ὅπως ὁ ἔρως δὲν εἶναι οὔτε ὁ ὑπέρτατος σοφὸς οὔτε ὁ ὑπέρτατος ἀμαθής, τὸ ἴδιο κι' ἡ γλῶσσα δὲν εἶναι οὔτε ἐντελῶς ἀχρηστὴ οὔτε τέλεια ἐρμηνεύτρια. Ἔρως καὶ γλῶσσα εἶναι δύο «δαίμονες» πράγμα πού ἐπιβεβαιώνει ἡ περικοπὴ τοῦ Κρατύλου τοῦ Πλάτωνος, ὅπου γίνεται λόγος γιὰ δαίμονες ἢ πνεύματα, περικοπὴ στὴν ὁποία ὁ Σωκράτης παίξει μὲ τὴν ἐτυμολογία γιατί δὲν σκοτίζεται τόσο νὰ βρῆ πῶς ἀλήθεια γεννιέται μιὰ λέξη μὲ τὴν ἔννοια πού θὰ τὸ καταλάβαινε σήμερα ἓνας γλωσσολόγος, ὅσο γιὰ νὰ βρῆ τὴν ἀρχὴ αὐτῆς τῆς πράξης τοῦ ὁμιλεῖν πού κάνει τὸν ἄνθρωπο νὰ εἶναι ἓνα ὄν ὑπάρχον, τέλειο στὸ εἶδος του. Ὁ Σωκράτης συζητᾷ μὲ τὸν Ἐρμογένη γι'

1. Πλάτων - Συμπόσιον.

αὐτὸ πού ὁ Ἡσίοδος ἐννοεῖ «πνεῦμα» ἢ «δαίμονα» :

Σωκράτης : Νά λοιπὸν, κατὰ τὴ γνώμη μου, αὐτὸ πού οὐσιωδῶς ἐννοεῖ, μὲ τοὺς δαίμονες. Ὀνομάσθηκαν ἔτσι ἐπειδὴ ἦταν φρόνιμοι καὶ σοφοί. Κι' ἀρχαιότερα στὴ γλῶσσα μας συναντᾶται αὐτὸ τὸ ἴδιο ὄνομα. Παραδέχομαι ὅτι κάθε ἄνθρωπος πού εἶναι ἀγαθὸς εἶναι δαίμων ζωντανὸς ἢ πεθαμένος καὶ γι' αὐτὸ σωστὰ τοῦ δόθηκε τὸ ὄνομα «δαίμονας».

Ἐρμογένης.—Κι' ἐγὼ ἐπίσης, Σωκράτη, νομίζω ὅτι εἶμαι ἐντελῶς σύμφωνος μαζύ σου σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο. Τώρα πές μου. Ὁ ἦρως τί μπορεῖ νὰ εἶναι ;

Σωκράτης.—Νά ἓνα πράγμα πού δὲν εἶναι δύσκολο νὰ καταλάβῃς. Γιατὶ αὐτὴ ἡ ὀνομασία ἔχει λίγο τροποποιηθῆ, ἀφοῦ δείχνει τὴν γέννηση ἀπὸ τὸν ἔρωτα.

Ἐρμογένης.—Τί θέλεις νὰ πῆς ;

Σωκράτης.—Δὲν ξέρεις ὅτι οἱ ἦρωες εἶναι ἡμίθεοι ;

Ἐρμογένης.—Ἐ, καλὰ, καὶ τί μ' αὐτό ;

Σωκράτης.—Εἶναι φανερό ὅτι ὅλοι ἔχουν γεννηθῆ ἀπὸ τὸν ἔρωτα ἐνὸς θεοῦ μὲ μιὰ θνητὴ, ἢ ἐνὸς θνητοῦ μὲ μιὰ θεά. Ἐξέτασε ἀκόμα τὸ ὄνομα μὲ τὸ φῶς τῆς ἀρχαίας ἀττικῆς διαλέκτου, θὰ τὸ καταλάβῃς καλλίτερα : θὰ δῆς ὅτι προῆλθε ἀπ' τὸ ὄνομα τῆς ἀγάπης (ἔρως) στὸ ὁποῖο οἱ ἦρωες ὀφείλουν τὴ γέννησίν τους, μὲ μιὰ ἐλαφρὴ μεταβολὴ τῆς μορφῆς τοῦ ὀνόματος. Νά πῶς ὀρίζει τοὺς ἦρωες ἢ θέλει νὰ πῆ ὅτι ἦταν σοφοί, εὐγλωττοὶ ρήτορες καὶ καλοὶ διαλεκτικοί, ἐπιδέξιοι στὸ νὰ ἐρωτοῦν καὶ στὸ νὰ ὁμιλοῦν (εἶρειν) γιατί τὸ εἶρειν εἶναι συνώνυμο μὲ τὸ λέγειν. Καθὼς εἴπαμε λοιπὸν αὐτὴ τὴ στιγμὴ οἱ ἦρωες, στὴν ἀττικὴ διάλεκτο βρίσκονται ὅτι εἶναι ρήτορες κι' ἐπιδέξιοι ἐρωτητές, ὥστε τὸ ἡρωϊκὸ γένος εἶναι τὸ γένος τῶν ρητόρων καὶ τῶν σοφιστῶν. Ἀλλὰ δὲν εἶναι αὐτὸ πού εἶναι δύσκολο νὰ καταλάβωμε. Εἶναι περισσότερο δύσκολο τὸ ὄνομα ἄνθρωποι. Γιατὶ τοὺς ὀνόμασαν ἄνθρώπους ; Τὸ ὄνομα αὐτὸ τοῦ ἀν-

θρώπου» σημαίνει ότι, εν αντιθέσει πρὸς τὰ ζῶα πού εἶναι ἀνίκανα αὐτὸ πού βλέπουν νὰ τὸ ἐρευνησοῦν καὶ νὰ τὸ ἐξετάσουν, ὁ ἄνθρωπος ὅταν βλέπῃ (μὲ τὴν ἔννοια τοῦ ὄπωπε, προσέχει καὶ ἐρευνᾷ καὶ συλλογίζεται αὐτὸ πού εἶδε. Καὶ νὰ γιὰ ποιὸ λόγο ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰ ζῶα, ἔχει σωστά ὀνομασθῆ ἄνθρωπος : γιὰ τὸ ἐξετάζει αὐτὸ πού εἶδε» (ἀναθρῶν ἂ ὄπωπε) (1).

Ἔτσι ὁ ἄνθρωπος εἶναι πρὸ παντὸς ἐκεῖνος πού ἐξετάζει αὐτὸ πού εἶδε, παρατηροῦμε ὅμως ὅτι τὸ ῥῆμα πού χρησιμοποιήθηκε ἀπ' τὸ Σωκράτη : ἀναθρῶ περιέχει τὴν πρόθεση «ἀνά» πού συνεπάγεται τὴν ἰδέα μιᾶς ἀναδρομῆς πρὸς κάτι, κι' εἶναι ἡ ἴδια πρόθεση πού ξαναβρίσκομε στὸ «ἀνάμνηση», αὐτὴ δηλαδή τὴν ἀναπόληση πού ἰσοδυναμεῖ μὲ τὸ «γιγνώσκω» καὶ πού ἀποτελεῖ μιᾶ ἀναδρομὴ στὴν ἀρχικὴ καὶ θεία αὐτὴ χώρα τῆς ἀληθινῆς μάθησης πρὸς τὸ ἀρχέγονο φῶς, ἀπ' τὸ ὁποῖο δὲν κατέχομε πιά παρὰ μιᾶ ἀκτῖνα καὶ πού ἔργο τοῦ φιλόσοφου εἶναι ν' ἀναζωογονήσῃ μὲ τὶς ἐρωτήσεις του. Ὅπως λοιπὸν λέγει ὁ Bergson : «Ὁ Σωκράτης διδάσκει ἐπειδὴ ἔτσι μίλησε τὸ Μαντεῖο τῶν Δελφῶν. Εἶναι πτωχὸς καὶ πρέπει νὰ μείνῃ πτωχός. Πρέπει ν' ἀναμιχθῆ μὲ τὸ λαό, νὰ μεταβληθῆ σὲ λαὸ κι' ὁ λόγος του νὰ ἐνωθῆ μὲ τὴν ὁμιλίαν τοῦ λαοῦ. Δὲν θὰ γράψῃ τίποτε ὥστε ἡ σκέψῃ του νὰ ἐπικοινωνήσῃ ζωντανὴ μὲ πνεύματα πού μὲ τὴ σειρά τους θὰ τὴν μεταδώσουν σὲ πνεύματα ἄλλα. Εἶναι ἀπαθὴς στὸ ψῦχος καὶ στὴν πείνα, ὄχι γιὰ τὸ εἶναι ἀσκητής, ἀλλὰ γιὰ τὸ εἶναι ἀπελευθερωμένος ἀπὸ τὶς ἀνάγκες τοῦ σώματος. Τὸν συνοδεύει ἕνας «δαίμων», τοῦ ὁποῖου ἡ φωνὴ ἀκούεται ὅταν μιᾶ προειδοποίησις εἶναι ἀναγκαία. Πιστεύει δὲ τόσο πολὺ σ' αὐτὸ τὸ «δαιμονικὸ σημάδι» ὥστε προτιμᾷ μᾶλλον νὰ πεθάνῃ παρὰ νὰ μὴ τὸ ἀκολουθήσῃ :

1. Πλάτων — Κρατύλος.

ἂν ἀρνεῖται νὰ ὑπερασπίσῃ τὸν ἑαυτὸ του μπρὸς στὸ λαϊκὸ δικαστήριον, ἂν πηγαίνει πρὸς τὴν καταδίκη του, τὸ κάνει ἐπειδὴ ὁ δαίμων δὲν ἔχει τίποτε νὰ πῇ γιὰ νὰ τὸν ἀποτρέψῃ. Μὲ λίγα λόγια ἡ ἀποστολὴ του εἶναι θρησκευτικῆς καὶ ἀπόκρυφης τάξεως μὲ τὴν ἔννοια πού παίρνομε σήμερον αὐτὲς τὶς λέξεις. Ἡ διδασκαλία του, τόσο τέλεια ὀρθολογικὴ, ἐξαρτᾶται ἀπὸ κάτι πού φαίνεται νὰ ξεπερνᾷ τὴν καθαρὴν λογικὴν (1).

Ἔτσι λοιπὸν ὁ δαίμων τοῦ Σωκράτη μᾶς προσκαλεῖ νὰ θέσωμε τὸ πρόβλημα τῆς γλώσσας καὶ τῶν σχέσεών της μὲ τὴ σκέψῃ. Ἐφ' ὅσον ἡ γλῶσσα εἶναι μιᾶ τεχνικὴ καθαρὰ ἀνθρώπινης ἐπικοινωνίας, μπόρουν νὰ βεβαιώσουν μὲ τὴ βοήθειαν τῆς ἀνάπτυξης τῶν ἐπιστημῶν καὶ τῶν τεχνῶν ὅτι δὲν ἐρμήνευσε καθόλου μιᾶ σκέψῃ, πού θὰ τῆς ἦταν προγενέστερη, ἀλλ' ὅτι τὸ ἐναντίον οἰκοδομοῦσε ἔννοιες καὶ νοητικότητας. Ἐπιβεβαιώνεται, ἔτσι, ὅτι τὸ φάσμα τοῦ ἀνεκφραστοῦ ἐξορκίστηκε, κι' ἡ γλῶσσα δὲν εἶναι ἡ ἔκφρασις μιᾶς σκέψῃς μέσ' τὴν ὁποία θὰ βύθιζε τὶς ρίζες της. Γιὰ τὴν σκέψῃ καὶ γλῶσσα εἶναι σύγχρονες καὶ ἡ γλῶσσα εἶναι αὐτὸ πού κάνει ὁ ἄνθρωπος ἐφ' ὅσον μεταβάλλεται ἡ συνείδησις του ἐξ αἰτίας τῶν κατακτήσεων καὶ τῶν δημιουργημάτων του.

Στὸ Σωκράτη, ἀντιθέτως, τὸ ἐσωτερικὸ δαιμόνιον, ἐκφράζει αὐτὸ μὲ τὸ ὁποῖο ἡ γλῶσσα συνδέεται μὲ ἕνα ὑπερβατισμὸ πού τὴν ξεπερνᾷ μὲν ἀλλὰ καὶ τὴ θεμελιώνει. Τὸ δαιμόνιον δὲν ὑποδεικνύει ποτὲ δρόμους πού πρέπει ν' ἀκολουθήσῃ, ἀλλ' ἐγκεῖται στὸν ἴδιον τὸν ἄνθρωπον νὰ τοὺς ἀνακαλύψῃ. Καθ' ὅσον τὸ δαιμόνιον προειδοποιεῖ γιὰ τὸ ἀδιέξοδον, σταματᾷ τὸ Σωκράτη μπρὸς τοὺς δρόμους, μέσ' τοὺς ὁποίους δὲν θὰ τοῦ ἦταν δυνατὸ νὰ προχωρήσῃ πρὸς αὐτό, πού δὲν μπορεῖ νὰ μεταδοθῇ, αὐτὸ πάνω στὸ ὁποῖο

1. Bergson : les deux sources de la morale et de la religion.

βασίζεται κάθε επικοινωνία. Ἡ γλῶσσα εἶναι ὁ ἴδιος ὁ προορισμὸς τοῦ ἀνθρώπου, εἶν' αὐτὸ πού τὸν καλεῖ καὶ στὸ ὁποῖο ὁ ἄνθρωπος ἀπαντᾷ. Κι' ἂν ἡ γλῶσσα μπορεῖ νὰ συγκριθῇ μὲ τὸν ἔρωτα, εἶναι γιατί τείνει νὰ ξανάβρῃ τὸ δρόμο τῆς χαμένης ἐνότητας καὶ τοῦ φωτός, πού λησμονήθηκε. Τὸ δαιμόνιο ἐπισύρει τὴν προσοχὴ τοῦ Σωκράτη ἐναντίον τοῦ κάθε πράγματος, πού θὰ τὸν ὠδηγοῦσε στὴ λησμοσύνη, κι' ἐγκείται σ' αὐτὸν ν' ἀνακαλύψῃ τοὺς δρόμους τῆς ἀναπόλησης. Ἡ γλῶσσα ἐνώνει λοιπὸν τοὺς ἀνθρώπους μὲ τοὺς θεοὺς καὶ εἶναι γι' αὐτὸ ἓνα ἐνδιάμεσο, ὅπως ὁ Ἔρωτας, ἀλλὰ ἐναποκεῖται στὸν ἄνθρωπο νὰ μὴ ξεχνᾷ πῶς, αὐτὸ πού λέει, συνδέεται μ' αὐτό, πού τὸν ξεπερνᾷ, καὶ τοῦ ὁποίου ἡ ἔκφραση μὲ ὁμιλία τείνει νὰ ξανάβρῃ τὸ δρόμο, ἀλλοιῶς ἡ γλῶσσα χάνεται στὴ φλυαρία. «Ἐέρεις, λέγει ὁ Σωκράτης στὸν Κρατύλο, ὅτι ὁ λόγος τὰ ἐκφράζει ὅλα, περιστρέφει καὶ περιστρέφεται ἀδιάκοπα καὶ εἶναι δύο εἰδῶν, ἀληθινὸς καὶ ψεύτικος. Αὐτὸ πού ὁ λόγος ἔχει τ' ἀληθινὸ εἶναι καλλιεργημένο καὶ θεῖο καὶ κατοικεῖ κεῖ πάνω μὲ τοὺς θεοὺς, ἐνῶ τὸ ψεύτικο μένει ἐδῶ κάτω μὲ τὸν κοινὸ ἄνθρωπο» (1). Τὸ δράμα λοιπὸν τοῦ Σωκράτη εἶναι ὅτι ὑπῆρξε ἥρωας τῆς γλώσσας καὶ συγχρόνως μάρτυράς της. Αὐτὸς πού μὲ μόνη τὴν τέχνη τοῦ λόγου, ὠδηγοῦσε τοὺς συνομιλητές του πρὸς τὸ δρόμο τῆς ἀλήθειας, νικῆθηκε ἀπ' τοὺς ἐπιτηδευμένους λόγους τῶν κατηγορῶν του.

Ὅμως ἡ σιωπὴ αὐτὴ στὴν ὁποία καταδικάσθηκε ὁ Σωκράτης, εἶναι, μ' ὅλα ταῦτα, ὅ,τι πιὸ εὐγλωττο ὑπάρχει μέσ' στὸ μῆνυμά του. Ἡ σιωπὴ αὐτὴ εἶναι μιὰ ἐπιστροφή σ' αὐτὸ ἀπ' τὸ ὁποῖο γεννήθηκε ὁ λόγος, καὶ τὸ νὰ τὴ διακόψῃ κανεὶς ἰσοδυναμεῖ μὲ τὸ ν' ἀναζητήσῃ τὴ διαδρομὴ πού ὁ λόγος ἀκολούθησε.

Κι' ὅπως λέγει ὁ Ἄμλετ πού πεθαίνει:

1. Πλάτων — Κρατύλος.

.. Τράβα μὲ κόπο τὴν ἀναπνοή σου
στὸ τραχὺ αὐτὸ κόσμο
γιὰ νὰ σοῦ πῶ τὴν ἱστορία του.
Καὶ τ' ἄλλα εἶναι σιωπὴ.
... In this harsh world
Draw thy breath in pain
To tell my story.
The rest is silence.

Γνώση καὶ ἀρετὴ

Τὸ δαιμόνιο τοῦ Σωκράτη ἀποδεικνύει τὴν ἐνυπάρχουσα ὑπερβατικότητα μέσα σὲ κάθε ἐσωτερικότητα. Γι' αὐτὸ θὰ ἦταν ὀρθὸ καὶ σφαλερὸ συγχρόνως νὰ ποῦμε μὲ τὸ Nietzsche ὅτι ὁ Σωκράτης δὲν εἶναι ὁ τύπος τοῦ μυστικιστοῦ. Ὑπάρχει πράγματι στὸ Σωκράτη ἓνας μυστικισμὸς βάθους καὶ ἓνας διανοητισμὸς μεθόδου, ὅπως καὶ θὰ τὸ ἐξακριβώσωμε μελετώντας τὰ κεντρικὰ θέματα τῆς ἠθικῆς του.

Ὁ Nietzsche ὑπογραμμίζει ὅτι τὸ δαιμόνιο τοῦ Σωκράτη τὸν εἰδοποιεῖ ν' ἀπόσχη, ἀλλὰ ποτὲ δὲν τὸν παρακινεῖ νὰ προχωρήσῃ. Ἔτσι «ἐνῶ σ' ὅλους τοὺς δημιουργικοὺς ἀνθρώπους τὸ ἐνστικτο εἶναι μιὰ καταφατικὴ καὶ δημιουργικὴ δύναμη, ἡ δὲ συνείδηση μιὰ ἀρνητικὴ δύναμη πού κατηγορεῖ, στὸ Σωκράτη τὸ ἐνστικτο καταλήγει νὰ κατηγορῇ ἡ δὲ συνείδηση γίνεται δημιουργικὴ (1), πράγμα πού γιὰ τὸ Nietzsche δημιουργεῖ «ἓνα τερατούργημα ἀδράνειας». Βρίσκομε βέβαια στὸ Σωκράτη τὴν οὐσιώδη αὐτὴ ἰδέα ὅτι ἡ ἀρετὴ εἶναι μιὰ γνώση. Πρέπει ὅμως νὰ μὴ ξεχνᾷμε ὅτι ἡ γνώση αὐτὴ μᾶς συνδέει μὲ ἓνα ὑπερβατισμὸ, ἀπ' τὸν ὁποῖο προέρχεται, μὲ τὸ μέτρο πού μπόρεσε κάποτε ἡ ψυχὴ μας νὰ σταθῇ μέτωπο μὲ μέτωπο μπροστὰ στὴν ἀλή-

1. Nietzsche-la Naissance de la Tragedie.

θεια, αυτό που η μαιευτική έχει αποστολή να μάς ξαναθυμίση.

Ἡ θεωρητική αἰσιοδοξία γιὰ τὴν ὁποία ὁ Nietzsche μέμφεται τὸ Σωκράτη, δὲν εἶναι τόσο ἡ ἔκφραση μιᾶς ἐπιστημονικῆς παγκοσμιότητος ὅσο ἡ ἐνδειξη μιᾶς πιστότητος.

Θᾶπρεπε πραγματικὰ νὰ καταλάβουμε καλὰ αὐτὸ πὺ ἐννοοῦσε ὁ Σωκράτης λέγοντας ὅτι ἡ ἀρετὴ ἦταν μιὰ γνώση. Ἡ γνώση γιὰ τὴν ὁποία μιλά ὁ Σωκράτης δὲν εἶναι μιὰ ἐπιστήμη ἐξωτερικῶν πραγμάτων, ξαίρομε δὲ ὅτι ὁ Σωκράτης διαρκῶς ἐπαναλαμβάνει ὅτι, τὸ μόνο πρᾶγμα πὺ ἤξαιρε, ἦταν ὅτι δὲν ἤξαιρε τίποτε. Ἡ γνώση γιὰ τὴν ὁποία μιλά ὁ Σωκράτης εἶναι μιὰ γνώση τοῦ ἐσωτερικοῦ πὺ ξεκινᾷ ἀπ' τὸ Γ ν ὦ θ ι σ α ὕ τ ὀ ν, τὸ δελφικὸ αὐτὸ ἀπόφθεγμα, στὸ ὁποῖο ἐμβαθύνοντας, κάνει τὸ δαιμόνιο νὰ προειδοποιῇ γιὰ τὸ ἀδιέξοδο. Κι' ἂν ἡ ἀρετὴ θεωρεῖται ἀπ' τὸ Σωκράτη σὰν μιὰ γνώση, εἶναι γιὰ τὸ μάς ἐπιτρέπει νὰ κάνουμε στοχαστικὴ διάκριση τῆς ἐπιθυμίας ἀπὸ τὴ θέληση, τῆς ὑποκειμενικῆς ἐκτιμήσεως ἀπὸ τὴν πραγματικὴ ἀξία καὶ τῆς ἀτομικῆς γνώμης ἀπὸ τὴν αἰτιολογημένη γνώση. Ἐτσι λοιπὸν ἡ ἀρετὴ εἶναι μὲν μιὰ γνώση ἀλλὰ καὶ δὲν μπορεῖ νὰ μαθευτῇ καὶ γι' αὐτὸ ἀκριβῶς βλέπομε πολυᾶριθμα παραδείγματα ἀγαθῶν ἀνθρώπων πὺ δὲν μπόρεσαν νὰ μάθουν στὰ παιδιὰ τους τὴν ἀρετὴ πὺ εἶχαν αὐτοὶ οἱ ἴδιοι. Ἡ γνώση τῆς ἀρετῆς εἶναι μιὰ γνώση πὺ δὲν ἀποκτᾶται, ὅπως ἀποκτᾶται ἡ γνώση τῆς γραμματικῆς, ἀλλὰ περιλαμβάνει ἓνα ὁλόκληρο ἔργο ἐσωτερικῆς μεταμόρφωσης πὺ κανεῖς ἄλλος δὲν μπορεῖ νὰ κάνη γιὰ μάς, καὶ τοῦ ὁποίου τὴν ἐπείγουσα ἀνάγκη μάς κάνει ὁ φιλόσοφος ν' ἀποκαλύψουμε.

Αὐτὸ πὺ ὁ Σωκράτης ὀνομάζει «εὐπραξία» εἶναι ἡ τολμηρὴ ἐνέργεια, πὺ κάνει τὸν ἄνθρωπο νὰ εἶναι ὁ φωτισμένος τεχνίτης τοῦ πεπρωμένου του.

Χρειάζεται λοιπὸν μιὰ ὁλόκληρη ἐργασία πνευματικῆς ἀσκήσεως, ἱκανῆς νὰ μάς κάνη νὰ καθορίσουμε αὐτὸ πὺ εἶναι ἀπαραίτητο νὰ ἐξυπηρετήσωμε (1). Γι' αὐτὸ, ὅταν ὁ Σωκράτης χρησιμοποιοῖ ἓνα ἐπαγωγικὸ συλλογισμό, ὅταν π.χ. ὑποχρεώνει τὸν ἴδιο του τὸν γιοῦ Λαμπροκλῆ νὰ σέβεται τὴν μητέρα του, ἔστω καὶ ἂν αὐτὴ ἐκδηλώνει κάποτε ἓνα κακὸ χαρακτῆρα (Ξενοφῶν: Ἀπομνημονεύματα) ἢ ὅταν ὑποδεικνύη στὸν Εὐθύδημο ὅτι δὲν θὰ μπορούσε κανεῖς ν' ἀναμειχθῇ στὴ πολιτικὴ χωρὶς νὰ εἶναι προετοιμασμένος, τὸ κάνει γιὰ τὴν παρακινεῖται πάντοτε ἀπὸ μιὰ ἠθικὴ πρόθεση. Ὅπως λέγει ὁ G. Bastide: «Ἡ ἐπαγωγή στὴν ὁποία τοποθετούμεθα σὰν ὑποκείμενα τοῦ συμπεράσματος, ἔχει σὰν ἀποτέλεσμα νὰ ὑποταχθοῦμε σὰν ἄτομα στὸν κοινὸ νόμο. Ἐτσι τὴ χειρίζεται ὁ Σωκράτης: Πάντοτε ἀποκεντρώνει τὸ ἄτομο, τὸ σέρνει ἔξω ἀπὸ τὴν ἀλαζονεῖα καὶ τὴν αὐτάρκειά του, τὸ ἀναγκάζει νὰ παραιτηθῇ ἀπὸ τὸν ἐγωκεντρισμὸ του, γιὰ νὰ τὸ τοποθετήσῃ μέσα στὴ παγκοσμιότητα τοῦ ἠθικοῦ νόμου» (2). Ἐν ἡ ἀρετὴ εἶναι μιὰ γνώση εἶναι γιὰ τὴν συνεπάγεται τὴ γνώση τῆς οὐσίας, ἔξω ἀπ' τὴν ὁποία δὲν ὑπάρχει θέση παρὰ γιὰ τὴν ὑποκειμενικὴ γεμάτη πάθος γνώμη.

Καταλαβαίνει λοιπὸν ἔτσι κανεῖς τὴ σημασία ἔχει ἡ περίφημη αὐτὴ σωκρατικὴ διατύπωση: «Οὐδεὶς ἐκὼν κακός» (Πλάτων-Τιμαῖος) κανεῖς δηλαδὴ δὲν εἶναι ἐκούσια κακός, τὸν παράδοξο χαρακτῆρα τῆς ὁποίας ἀναφέρουν πολὺ συχνὰ χωρὶς ὅμως ποτὲ νὰ ἐννοοῦν. Ὁ κακός ἀποστρέφεται τὸ Ἀγαθὸ γιὰ τὴν

1. Πάνω σ' αὐτὸ τὸ θέμα βλ. E. Boutroux. Socrate, fondateur de la science morale, στὸ Etudes d'histoire de la Philosophie, Paris 1913 σ. 33. Victor Brochard. L'œuvre de Socrate, στὸ Etudes de phil. anc. et de phil. mod. Paris 1926. σ. 34. L. Brunschvicg. Le progrès de la conscience dans la phil. occidentale. Paris 1927. t. 1 σελ. 1.

2. G. Bastide. Le moment historique de Socrate. Paris 1939, σ. 293.

δὲν τὸ ξαίρει καλῶς κι' ἐπειδὴ αὐτὸ πού καὶ αὐτὸς καὶ οἱ ἄλλοι θεωροῦν ὅτι εἶναι θέληση, στὴν πραγματικότητα δὲν εἶναι παρὰ μόνο μιὰ ἐπιθυμία καὶ μιὰ παρόρμηση. Ἡ ἀληθινὴ θέληση εἶναι μιὰ καθαρὴ ἐνέργεια, πού φωτίζεται ἀπὸ μιὰ πραγματικὴ γνώση, κι' ἐπομένως δὲν μπορεῖ νὰ τεθῆ στὴν ὑπηρεσία τοῦ Κακοῦ χωρὶς νὰ παύσῃ νὰ εἶναι θέληση. Ἐν ὅσῳ ὁ ἄνθρωπος ὑπηρετεῖ τὸ Κακὸ, μποροῦμε νὰ πούμε ὅτι δὲν ἔχει καμμιά γνώση τοῦ Ἄγαθοῦ. Αὐτὸ πού ἐκλαμβάνει σὰν Ἄγαθὸ εἶναι ἀπλῶς μιὰ ψεύτικη γνώση ἢ γνώμη ἀνθρώπου γεμάτου πάθους πού ἐκλαμβάνεται γιὰ ἄνθρωπος βαθειᾶς μαθήσεως. Ὁ κακὸς, χωρὶς κἄν νὰ τὸ ὑποπτεύεται, παραμένει σκλάβος τῶν ἐπιθυμιῶν του, τῶν παρορμήσεων καὶ τῶν ἐνστίκτων του, καὶ μὲ συντομία ὑποδουλώνεται στὸ σφάλμα, βυθίζεται μάλιστα σ' αὐτὸ ἀκόμη περισσότερο, ὅταν βεβαιώνῃ ὅτι παίρνει τὶς ἀποφάσεις του γνωρίζοντας καλὰ τὰ πράγματα. Στὴν πραγματικότητα οἱ πράξεις του εἶναι πράξεις ἐνὸς τυφλοῦ, πού δὲν ἔχει ἀπολύτως καμμιά ἰδέα τοῦ φωτὸς γιατί ποτὲ δὲν τὸ γνώρισε.

Τὶς τρομερὲς σκέψεις ὅμως αὐτῆς τῆς ἄγνοιας, κι' αὐτοῦ τοῦ λάθους, πού κάνουν αὐτοὶ πού ἀγνοοῦν τὴν ἀρετὴ, μπορεῖ ὁ σοφὸς νὰ ὑποστῆ, τόσο πού κινδυνεύει νὰ πέσῃ θῦμα αὐτῶν πού δὲν καταλαβαίνουν. Ἡ δίκη κι' ἡ καταδίκη τοῦ Σωκράτη ἀποδεικνύουν τὸν κίνδυνο, στὸν ὁποῖο ἡ ἄγνοια ἐκθέτει τὴ γνώση, καὶ τὸ Κακὸ τὴν Ἀρετὴ. Ὁ κίνδυνος ὅμως αὐτὸς δὲν εἶναι παρὰ ἐπιφανειακός, γιατί στὴν πραγματικότητα ὁ Δίκαιος ἐπικρατεῖ στοὺς δημίους του, ἔστω κι' ἂν εἶναι θῦμα τους. Κι' ὁ θρίαμβος τοῦ Σωκράτη πάνω στοὺς δικαστὲς του χρονολογεῖται ἀπ' τὴν ἡμέρα τοῦ θανάτου του. Ἐχοντας συνείδηση τῆς δυνάμεως αὐτῆς ὁ σοφὸς συμμερίζεται τὴ σκέψη αὐτὴ πού ἐπικρίνει ὁ Καλλικλῆς: «Εἶναι προτιμότερο νὰ ἀδικηθῆς παρὰ νὰ ἀδικήσῃς».

Ἐδῶ ἐπίσης μιὰ τέτοια στάση εἶναι συνδεδεμένη μὲ μιὰ ὑπερβατικὴ δύναμη πού βυθίζεται στὴν αἰωνιότητα. Ἡ δικαίωση τοῦ Σωκράτη δὲν βρίσκεται τόσο στὸ λόγο πού ἐκφώνησε μπρὸς στοὺς δικαστὲς του, σὲ κάποια στιγμή τῆς ἱστορίας τῆς Ἀθήνας, ἀλλὰ βρίσκεται στὴ μορφή τῆς σκέψης πού γνώριζε νὰ μᾶς μεταδώσῃ. Γι' αὐτὸ ἀκριβῶς τὴν ἡμέρα τῆς δίκης του, τὸ «δαιμόνιο» δὲν τὸν συγκράτησε καθόλου ἀλλὰ τὸν ἄφισε ν' ἀκολουθήσῃ ἓνα δρόμο πού τὸν ὠδηγοῦσε σὲ κάτι ἄλλο, διαφορετικὸ ἀπ' τὴν ἀνθρώπινη δικαιοσύνη.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

Η ΣΩΚΡΑΤΙΚΗ ΕΙΡΩΝΕΙΑ

«Ο φιλόσοφος ειρωνεύεται» έλεγε ο Σωκράτης. «Όλοι σχεδόν οί πλατωνικοί διάλογοι, άντανακλουόν μέσα σέ κάποια περικοπή, τήν ειρωνεία αύτή, πού, για τόν Σωκράτη συνοδεύει κάθε σοβαρή σκέψη σέ τέτοιο μάλιστα σημείο ώστε πολλές φιλοσοφικές συζητήσεις νά παρουσιάζονται σέ μᾶς σάν άληθινές σκηνές κωμωδίας. Στην ειρωνεία του Σωκράτη δέν πρέπει νά δοῦμε τίποτε άλλο παρά τήν άσκηση ενός σατυρικού ταλέντου ή τήν εκδήλωση μιᾶς επιθυμίας νά κακολογήσει τους άλλους. Σύμφωνα με τή παρατήρηση του Romano Guardini: «Η ειρωνεία του Σωκράτη δέν αποβλέπει στο νά έξευτελίσει τόν άλλο, αλλά στο νά τόν βοηθήσει. Θέλει νά τόν απελευθερώσει και νά τόν ξανοίξει στην άλήθεια. Η ειρωνεία του επιζητεί νά δημιουργήσει μιᾶ κεντρική άνησυχία και μιᾶ ένταση στον άνθρωπο, ούτως ώστε νά προκαλέσει τήν αναμενόμενη αντίδραση στο συνομιλητή του ή σ' ένα άκροατή, άν ο συνομιλητής δέν είναι σέ θέση νά βοηθήσει τόν έαυτό του» (1).

Δέν πρέπει νά ξεχνᾶμε ότι ο Σωκράτης βρίσκεται συχνά άντιμέτωπος επικινδύνων επαγγελματιών τής γνώσης και τής ευγλωττίας, πού δέν αισθάνονται ποτέ άπροετοίμαστοι, άλλ' είναι δάσκαλοι πουχουν έτοιμη άπάντηση για κάθε τι, και πού άγνοοῦν τους δισταγμούς τής εύσυνειδησίας και τή διερεύνηση

1. Romano Guardini. La mort de Socrate, interpretation des dialogues philosophiques: Euthyphron, Apologie, Criton, Phédon (μεταφρ. από τὰ γερμ. του P. Ricœur. Paris 1956 σ. 23 - 24).

τής σκέψης. Η κίνησή τους δέν είναι ποτέ διστακτική, αλλά βέβαιοι, για τόν έαυτό τους προχωροῦν προς αύτό πού νομίζουν ότι είναι ο βασιλικός δρόμος. Ο Σωκράτης, αντίθετα είναι ο άνθρωπος των έρωτηματικών, αύτός πού δέν άφίνεται νά κλεισθῆ σέ κανένα σύστημα, και πού άρνεϊται νά ύποστηρίξει σάν βέβαιο ένα πράγμα πού δέν είναι τέτοιο, ή τó έναντίο νά θεωρήσει προβληματικό αύτό πού είναι τέλεια έπιβεβαιωμένο. Όπως λέγει ο Hegel: «Η τραγική ειρωνεία άποτελεί τήν αντίθεση τής ύποκειμενικής του σκέψης άπέναντι τής επικρατούσης ήθικῆς. Δέν έχει τήν συναίσθηση ότι είναι άνώτερος, αλλά τήν άδολη πρόθεση νά οδηγήσει στο άληθινό 'Αγαθό, στη παγκόσμια ιδέα» (1).

Οί συνομιλητές του Σωκράτη, όπως ο Ίππίας πού ξέρει όλα νά τὰ κάμει, ο Πρωταγόρας πού παρουσιάζεται σάν καθηγητής τής άρετῆς, ο Καλλικλῆς ή ο Θρασύμαχος, πού φαντάζονται ότι μπορούν νά θεμελιώσουν μιᾶ ήθική και μιᾶ πολιτική πάνω στο «δίκαιο» του ισχυροτέρου, δέν είναι ειρωνες, άλλ' αντίθετα είναι πρόσωπα σοβαρά, ή μάλλον σοβαροφανῆ, δηλαδή πού κυρίως κάνουν τó σοβαρό, έτσι ώστε και οί άλλοι επίσης νά τους παίρνουν σάν σοβαρούς. Όμως ή σοβαρότητά τους είναι ψεύτικη, είναι μιᾶ σοβαρότητα πού δέν είναι στα σοβαρά σοβαρή. Αυτό του είδους λοιπόν τή σοβαρότητα προσβάλλει ή σωκρατική ειρωνεία.

Αύτή λοιπόν είναι ή σοβαρότητα των συνομιλητών του Σωκράτη πού πρέπει νά μᾶς κάμει νά μειδιοῦμε, ενῶ ή ειρωνεία του φιλοσόφου είναι, αντίθετα αύτό πού πρέπει νά πάρουμε στα σοβαρά, γιατί αντιπροσωπεύει τήν άληθινή συνείδηση. Κι' όπως λέει ο VI. Jan elevitch: «Η σωκρατική ειρωνεία είναι μιᾶ ειρωνεία, πού θέτει προβλήματα.

1. Hegel. Leçons sur l'histoire de la Philosophie.

Ὁ Σωκράτης ἐξαρθρώνει μὲ τις ἐρωτήσεις του τις χονδροειδεῖς κοσμογονίες τῶν Ἰώνων καὶ τὸν ἀποπνίχτικὸ μονισμό τοῦ Παρμενίδη. Πρέπει πρῶτα πρῶτα νὰ ποῦμε πῶς ὁ Σωκράτης εἶναι ἓνας Σοφιστής, ὅπως ὁ Προμηθεὺς εἶναι ἓνας «Τιτάν». Εἶναι ὅμως ἓνας σοφιστὴς ποὺ πῆρε κακὸ δρόμο ἓνας σοφιστὴς ποὺ περιγεῖα τὴ σοφιστικὴ ὅσο καὶ τὴν ἐπιστήμη. Ἀπέναντι στὸ σοφιστὴ γίνεται κι' αὐτὸς κάτι περισσότερο ἀπὸ σοφιστὴς: Ὁ Σωκράτης ἐκμηδενίζει τὸ σκάνδαλο αὐτῆς τῆς ἐριστικῆς τάσεως καὶ τὴν ἀπάτη αὐτοῦ τοῦ «ἄρριβισμού». Ὁ Σωκράτης διατρυπᾷ μὲ τις ἐρωτήσεις του αὐτοὺς ποὺ ἐμπορεῦνται τις ὠραῖες φράσεις καὶ βρίσκει μιὰ κρυφὴ εὐχαρίστηση διαρρηγνύοντας τοὺς ἀσκούς τῆς εὐγλωττίας, καὶ ξεφουσκώνοντας τις φουσκές αὐτὲς ποὺ εἶναι γεμάτες ἀπὸ μιὰ κενόδοξη μάθηση. Ὁ Σωκράτης εἶναι ἡ συνείδηση τῶν Ἀθηναίων. Ἡ καλὴ μαζὶ καὶ ἡ κακὴ τους συνείδηση, δηλαδὴ ξαναβρίσκει κανεὶς σ' αὐτὴ τὴν ἐνέργεια, τὴν ἀσυμφωνία ποὺ ἐκφράζει ἡ εἰρωνεία, ἀφοῦ μᾶς ἀπολυτρώνει ἀπὸ τὰ σφάλματά μας ἢ μᾶς στερεῖ τις πεποιθήσεις μας»⁽¹⁾.

Ἡ εἰρωνεία τοῦ Σωκράτη συνίσταται στὸ νὰ πιάσῃ «τὸ σοβαρὸν» ἄνθρωπο στὴν ἴδια του τὴν παγίδα ἀποδεικνύοντάς του ὅτι ἡ σοβαρότητά του στηρίζεται σὲ μιὰ ἄγνοια ποὺ ἀγνοεῖ. Ὁ Bergson λέγει: «Ἡ εἰρωνεία τὴν ὁποῖαν περιφέρει μαζὺ του προορίζεται νὰ ἀπομακρύνῃ τις γνώμες, ποὺ δὲν ὑποβλήθηκαν στὴ δοκιμασία τῆς σκέψεως καὶ, γιὰ νὰ τις ὄνειδίσῃ τρόπον τινὰ θέτωντάς τες σὲ ἀντίφαση μὲ τὸν ἑαυτὸ τους⁽²⁾. Γι' αὐτὸ ἡ μέθοδος τοῦ Σωκράτη εἶναι συχνὰ ἡ ἀκόλουθη: Ὁ διάλογος ἀρχίζει μὲ τὴν ἀναζήτηση ἑνὸς ὀρισμοῦ γιὰ τὸ Ἀληθές,

1. VI. Jankélevitch—L'ironie—Paris. 1936 σελ. 2.

2. Bergson—Les deux Sources de la morale et de la religion, σελ. 59.

τὸ Δίκαιο, τὸ Ὁραῖο, τὴν Εὐλάβεια κλπ. καὶ ὁ συνομιλητὴς ποὺ εἶναι βέβαιος γιὰ τὸν ἑαυτὸ του δίνει ἀμέσως ἓνα ὀρισμὸ. Ὁ Σωκράτης θαυμάζει, δέχεται τὸν ὀρισμὸ τοῦ συνομιλητῆ, ποὺ ἀρχίζει νὰ κορδώνεται, καὶ ἐξάγει μὲ τὴν ἔγκριση τοῦ ἄλλου ὄλο καὶ πιὸ ἀκριβῆ συμπεράσματα. Ὁ συνομιλητὴς δὲν παύει νὰ παρακολουθεῖ τὸν Σωκράτη καὶ νὰ τὸν ἐπιδοκιμάζει, βλέποντας μὲ βαθειὰ ἱκανοποίηση ὅτι ὁ ὀρισμὸς του ἦταν ἀκόμη πιὸ βαθὺς καὶ πιὸ πλούσιος ἀπ' ὅτι ἀρχικῶς πίστευε καὶ αὐτὸς ὁ ἴδιος. Ὅποτε ἐξαφνα ὁ Σωκράτης σταματᾷ καὶ ἀποδεικνύει ὅτι τὸ σημεῖο στὸ ὁποῖο φθάσανε βρίσκεται σὲ ρητὴ ἀντίφαση μὲ τὸ σημεῖο ἀπ' τὸ ὁποῖο ξεκινήσανε. Ἄν ὁ συνομιλητὴς εἶναι καλῆς πίστεως, συμπεραίνει ὅτι ὁ ὀρισμὸς ποὺ ἔδωσε δὲν ἄξιζε τίποτε καὶ ὅτι πρέπει νὰ προτείνῃ ἓναν ἄλλο. Ὁ Σωκράτης ξαναπιάνει τότε τὴ συζήτηση καὶ ξεκοσκινίζει τοὺς ἄλλους διαδοχικοὺς ὀρισμοὺς, ποὺ τοῦ προτείνουν. Συχνὰ ὁ διάλογος δὲν καταλήγει σὲ συμπέρασμα καὶ ὁ Σωκράτης ἀφίνει τὸν συνομιλητὴ του σατισμένο μὲ τὴν ὑπόσχεση, ὅτι μιὰ ἄλλη φορὰ θὰ ἐξετάσῃ πάλι μαζὶ του τὸ πρόβλημα. Μπορεῖ ὅμως ὁ συνομιλητὴς νὰ εἶναι κακῆς πίστεως καὶ νὰ ἀρνεῖται νὰ λάβῃ μέρος στὴν συζήτηση, ὅπως συμβαίνει στὸν «Γοργία» μὲ τὸν Καλλικλῆ ποὺ πιάστηκε στὴ φάκα καὶ ἀρνεῖται νὰ συνεχίσῃ τὸ παιγνίδι τοῦ Σωκράτη, γιὰτὶ νικήθηκε.

Ἔτσι ἡ εἰρωνεία τοῦ Σωκράτη εἶναι σοβαρὴ, ἀκριβῶς ὅπως καὶ ἡ ἄγνοιά του εἶναι σοφὴ, καὶ φθάνει μέχρι τὸ τέλος αὐτῆς τῆς ἐπιστήμης ποὺ ὁ σοφιστὴς διατείνεται ὅτι κατέχει, γιὰ νὰ τοῦ ἀποδείξῃ τὴν νοοτροπία καὶ νὰ τὸν πιάσῃ ἐπ' αὐτοφῶρω νὰ ἀντιφάσκῃ. Ἀπὸ τὸ Θρασύμαχο ποὺ ὑποστηρίζει ὅτι ἡ δικαιοσύνη δὲν εἶναι ἄλλο παρά τὸ συμφέρον τοῦ ἰσχυροτέρου, ὁ Σωκράτης ζητεῖ ἐξηγήσεις: «Ἡ δικαιοσύνη λὲς πῶς εἶναι τὸ συμφέρον τοῦ ἰσχυρο-

τέρου: τί ἐννοεῖς μ' αὐτὸ Θρασύμαχε; δὲν θέλεις νὰ πῆς, ὑποθέτω, ὅτι ἂν ὁ Πολυδάμας ὁ παγκρατιαστής εἶναι ἰσχυρότερος ἀπὸ ἐμᾶς καὶ τοῦ εἶναι ἐπωφελές, γιὰ νὰ διατηρήσῃ τίς δυνάμεις του, νὰ τρώγῃ βωδινὸ κρέας, ὅτι τὸ ἴδιο διαιτολόγιον θὰ ἦτο ἐπίσης συμφέρον καὶ δίκαιον νὰ ἔχωμε καὶ γιὰ μᾶς πού εἴμαστε κατώτεροι ἀπ' αὐτὸν; « (Πλάτωνος Πολιτεία). "Ἐνα ἀξιοπαρατήρητο παράδειγμα τῆς σοβαρῆς εἰρωνείας τοῦ Σωκράτη, πού καταγγέλει τοὺς «σοβαροὺς» πού εἶναι πολὺ λίγο σοβαροί, βρίσκεται στὴν περικοπὴ τοῦ Μενέξενου, ὅπου δίνει τὸ σχεδιάγραμμα ὄλων τῶν ἐπικηδείων λόγων τῶν περασμένων, παρόντων καὶ μελλόντων πού ἐκφωνοῦνται μπρὸς στὰ μνημεῖα ἀφιερωμένα στοὺς νεκροὺς κάθε χώρας: «Φαίνεται, Μενέξενε, ὅτι πράγματι ὑπάρχουν πολλὰ πλεονεκτήματα στὸ νὰ πεθάνῃ κανεὶς στὸν πόλεμο. Ἄποκτᾶ κανεὶς πραγματικὰ ἕναν ὥραϊο καὶ μεγαλοπρεπῆ τάφο, ὅσο φτωχὸς κι' ἂν εἶναι τὴν ἡμέρα τοῦ θανάτου του. Ἀκόμη ἐγκωμιάζεται, ὅσο καὶ λίγο νὰ τ' ἀξίζῃ, ἀπὸ σοφὰ πρόσωπα, πού δὲν ἐγκωμιάζουν ἐκ τοῦ προχείρου, ἀλλὰ πού προετοιμάζουν μακροσκελεῖς λόγους. Κι' ἔχουν ἕνα τόσο ὥραϊο τρόπο νὰ ἐπαινοῦν, ἀποδίδοντας στὸν καθένα τους ἰδιότητες πού ἔχει καὶ τίς ἰδιότητες πού δὲν ἔχει, στολίζοντας τοὺς λόγους τους μὲ τίς ὡραιότερες λέξεις πού μαγεύουν τὴ ψυχὴ μας. Ἐξυμνοῦν τὴν πόλιν μ' ὄλους τοὺς τρόπους πού μποροῦν, καὶ κάνουν σ' αὐτοὺς πού πέθαναν στὸν πόλεμον κι' ὅλη τὴ γραμμὴ τῶν προγόνων μας ὡς καὶ σ' ἐμᾶς πού ἀκόμα ζοῦμε, ἕνα τέτοιο ἔπαινον ὥστε καὶ ἐγὼ πού σοῦ μιῶ Μενέξενε, νὰ αἰσθάνωμαι ἐντελῶς μεγαλωμένος ἀπ' τοὺς ἐπαινοὺς τους καὶ κάθε φορὰ στέκομαι ἐκεῖ προσεκτικὸς καὶ γοητευμένος, μὲ τὴν πεποιθῆσιν ὅτι ἔγινα διὰ μιᾶς, πιὸ μέγας, πιὸ γενναῖος, πιὸ ὡραῖος. Ἐπὶ πλέον, ὅπως συνηθίζεται, συνοδεύομαι πάντοτε ἀπὸ ξένους, πού ἀκοῦνε μαζὺ μου,

στὰ μάτια τῶν ὁποίων γίνομαι ἀμέσως περισσότερο ἀξιοσέβαστος. Καὶ πραγματικὰ οἱ ξένοι αὐτοὶ φαίνονται, ὅτι ἐντυπωσιάζονται καὶ γιὰ μένα καὶ γιὰ τὴν πόλιν, πού τὴν κρίνουν πιὸ πολὺ ἀξιοθαύμαστη, ἀπ' ὅτι τὴν ἔκριναν πρὶν' τόσο πειστικὸς εἶναι ὁ ρήτωρ.

Ὡς πρὸς ἐμένα, ἡ ὑψηλὴ αὐτὴ ἰδέα πού ἀποκτῶ γιὰ τὸν ἑαυτὸ μου διαρκεῖ τοῦλάχιστον τρεῖς μέρες. Ὁ λόγος καὶ ἡ φωνὴ τοῦ ρήτορα, διαπερνῶντας τ' ἄφτιά μου ἀντηχοῦν τόσο δυνατὰ ὥστε μόλις τὴν τετάρτη ἢ πέμπτη μέρα ἀναγνωρίζω τὸν ἑαυτὸ μου καὶ καθορίζω σὲ ποῖο μέρος τῆς γῆς βρίσκομαι. Μέχρι τότε δὲν εἶμαι καθόλου μακρὰ, ἀπὸ τοῦ νὰ πιστεῦω, ὅτι κατοικῶ τίς νήσους τῶν Μακάρων, τόσο οἱ ρήτορες μας εἶναι ἐπιδέξιοι» (1).

Ἐτσι ἡ σωκρατικὴ, εἰρωνεία, γελοιογραφεῖ τὴ σοβαροφάνεια, ἐν ὀνόματι ἀκριβῶς μιᾶς πρωτοτυπίας, ἡ ὁποία λείπει ἀπὸ αὐτοὺς, πού ἐνῶ ἀπλῶς φλυαροῦν, νομίζουν, ὅτι ἔχουν τὴ χάριν τοῦ λόγου. Ἡ ὑπαρξὴ εἶναι σὰν τὸν Ἐρωτα, γιὰ τὸν ὁποῖο γίνεται λόγος στὸ Συμπόσιον, εἶναι κόρη τῆς Φτώχειας καὶ τοῦ Ἐπινοήματος, εἶναι περιορισμένη καὶ ἀτελής, διατηρεῖ ὅμως μέσα της κάποια ἔχνη τοῦ Ἀγαθοῦ καὶ τοῦ τέλειου· τὸ δὲ οὐσιῶδες εἶναι ὅτι δὲν ἐκλαμβάνει τὸ λιγώτερον γιὰ τὸ περισσότερον, οὔτε τὸ περισσότερον γιὰ τὸ λιγώτερον. Ἡ σωκρατικὴ λοιπὸν εἰρωνεία τοποθετεῖται στὸ χάρισμα αὐτὸ πού βρίσκεται ὁ ἄνθρωπος ὅταν εἶναι οὔτε ὀλότελα σαφῆς οὔτε σκοτεινὸς καθ' ἑαυτὸν, καὶ γι' αὐτὸ δὲν παύει νὰ φέρῃ τὸ σκοτάδι μέσ' τὴν καρδιὰ τοῦ φωτὸς καὶ τὸ φῶς μέσ' τὸ σκοτάδι, μὲ τρόπο πού ὁ συνομιλητῆς του νὰ μὴν εἶναι ποτέ ἰκανοποιημένος ἀπ' τὸν ἑαυτὸ του οὔτε κι' ἀπὸ τὰ πράγματα. Ἡ σωκρατικὴ εἰρωνεία ἐπαναφέρει τίς ψευδοπε-

1. Πλάτων— Μενέξενος βλ. πάνω σ' αὐτὸ τὸ κείμενο— Berndt—De ironia Menexeni Platonis (Münster 1881).

ποιθήσεις στις σωστές τους αναλογίες, καταγγέλλοντας δὲ τις ἀρπακτικές τους αξιώσεις πιάνει τὸν συνομιλητὴ μέσα στὰ ἴδια του τὰ δίχτυα. Ἡ εἰρωνεία προσβάλλει καθένα πού ἰσχυρίζεται ὅτι μπορεῖ νὰ περιγράψῃ τὴν ὑπαρξὴ σὲ ὄρους κλειστῶν ἐννοιῶν καὶ συστημάτων, καθένα πού διατείνεται ὅτι συμπεκνώνει τὴν ὑπαρξὴ κλείνοντάς τὴν στὰ στενότατα ὄρια μιᾶς ἀντικειμενικῆς σκέψης: Φανερώνει τὴν ἀδυναμία τῶν ψεύτικων δυνάμεων.

Καταλαβαίνει κανεὶς ἀπ' αὐτὰ πῶς ὁ Kierkegaard μπόρεσε νὰ προσεγγίσῃ τὴν εἰρωνεία, στὸ θρησκευτικὸ αἶσθημα καὶ νὰ γράψῃ: «Ἡ εἰρωνεία ἐμφανίζεται ὅταν, θέτοντας κανεὶς μὲ συνεχῆ τρόπο τὶς μερικότητες τῆς ξεπερασμένης ζωῆς σὲ συνάφεια μὲ τὴν ἠθικὴ ὑπαρξὴ πού δὲν ἔχει πέρας, ἀφίνει ν' ἀναφανῆ ἢ ἀντίφαση». ⁽¹⁾ Στὴν εἰρωνεία λοιπὸν τοῦ Σωκράτη εἶναι πού πραγματικὰ ξαναβρίσκουμε τὴν προσωπικότητα αὐτῆ τοῦ ὑπαρκτοῦ πού ξεφεύγει σ' ὅλες τὶς ἀπόπειρες μιᾶς ταξινομήσεως. Ἡ ἀδυναμία λοιπὸν, στὴν ὁποία σήμερα βρισκόμαστε νὰ μελετήσωμε ἱστορικὰ τὸ Σωκράτη καὶ νὰ σχεδιαγραφήσωμε ἕνα πιστὸ πῖνακα τοῦ ἀτόμου του καὶ τοῦ πνεύματός του δὲν προέρχεται καθόλου ἀπὸ αὐτὴν τὴν εἰρωνεία τοῦ Σωκράτη, πού δὲν ἐπιτρέπει νὰ τὸν κάνουν ὅπως θέλουν καὶ πού ξεφεύγει ἀπὸ τὸν ἀσφαλῆ τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο κάνουμε ταξινόμηση σὲ κατηγορίες, καθὼς κι' ἀπὸ τὶς προκαταλήψεις μας, σὰν ἱστορικῶν ἢ παραγωγικῶν συστημάτων, μὲ τὶς ὁποῖες θὰ θέλαμε νὰ ἐρμηνεύσωμε τὸ Σωκράτη, μὲ ἀσφαλέστατο τρόπο, καὶ ἔτσι πρέπει νὰ τὸ ὁμολογήσωμε νὰ τὸν περιορίσωμε καὶ νὰ τὸν κάνωμε ἀντι-σωκρατικὸ.

Εἶναι λοιπὸν φυσικὸ πού ὁ Kierkegaard ἀφοῦ

1. Kierkegaard—Postscriptum aux miettes philosophiques (μεταφρ. P. Petit), Paris 1949, σ. 339.

ἐπέμεινε στὴ σημασία τοῦ Σωκράτη σὰν ὑποκειμενικοῦ μελετητοῦ, ἐπιμένει στὸ βαθὺ νόημα τῆς εἰρωνείας του. Ἡ εἰρωνεία ἀνακύπτει, λέγει ὁ Kierkegaard, ἀπὸ τὸ ὅτι ὁ Σωκράτης «θέλει νὰ φέρῃ στὴ σκηνὴ τὸ "Ἀπειρο»». Ὁ Σωκράτης εἶναι γιὰ τὸν Kierkegaard ὁ τύπος ἀκριβῶς τοῦ μελετητῆ πού κατάλαβε ὅτι «τὸ πάθος πού δὲν ἐξασφαλίζεται ἀπ' τὸ κωμικὸ ἀποτελεῖ πλάνη κι' ὅτι τὸ κωμικὸ πού δὲν ἐξασφαλίζεται ἀπ' τὸ πάθος ἀποδεικνύει ἐλλείψῃ ὠριμότητας». Ὁ Σωκράτης δὲν ἐπιζητοῦσε νὰ ἦταν καθηγητὴς τῆς Ἑβραϊκῆς, οὔτε γλύπτης, οὔτε πρῶτος χορευτῆς, ἀλλὰ ἀσχολεῖτο στὸ νὰ διδάσκῃ στοὺς ἄλλους αὐτὸ, πού ὅλοι ξέρανε ἢ ἀκριβέστερα αὐτὸ, πού θ' ἄπρεπε νὰ ξέρουν. Τὸ ἐγχείρημα λοιπὸν τοῦ Σωκράτη εἶναι οὐσιωδῶς εἰρωνικὸ ἀφοῦ σκοπεῖ νὰ μᾶς κἀνῃ νὰ βροῦμε αὐτὸ πού κατέχομε, νὰ μᾶς κἀνῃ νὰ ἀνακαλύψωμε αὐτὸ πού ἔχομε, νὰ μᾶς προωθήσῃ πρὸς αὐτὰ πού εἶναι δίπλα μας καὶ νὰ μᾶς ὀδηγήσῃ στὸ δρόμο τοῦ ἄμεσου καὶ τοῦ ἀπλοῦ.

Ἡ σωκρατικὴ λοιπὸν εἰρωνεία μᾶς θέτει ἀντιμέτωπους μὲ τὸ παράδοξο αὐτὸ τῆς ὑπόστασής μας πού συνίσταται στὴν ἀνάγκη νὰ κάνωμε ἕνα μεγάλο ἐλιγμὸ γιὰ ν' ἀνακαλύψωμε ἕνα σημεῖο ἐκκίνησης, πού δὲν εἶναι ἄλλο παρὰ ἐμεῖς οἱ ἴδιοι. «Αὐτὸς ὁ Σωκράτης εἶναι μ' ὅλα ταῦτα ἕνας κατεργάρης (εἰρωνεύεται μὲ τὴ σειρά του ὁ Kierkegaard) μὲ τὸ νὰ περιγεῖ τὴν Ἑβραϊκὴ, τὴν ἀγαλματοποιία, τὸ χορὸ καὶ τὴν ἱστορικο-παγκόσμια φιλοσοφία. Καὶ τότε μὲ τὸ νὰ ἀπασχολῆται ἀκόμα ἔτσι μὲ τὸ Θεὸ καὶ σὲ σημεῖο μάλιστα νὰ περιμένῃ τὴ δοκιμασία τοῦ Θεοῦ, ἀμφιβάλλοντας ἂν θὰ μπορούσε νὰ τὴν ὑπομείνῃ μ' ἐπιτυχία, ἂν καὶ σ' ὅλη του τὴ ζωὴ δὲν ἔπαυσε νὰ καταγίνεται μὲ τὰ θεῖα (καὶ μάλιστα σὰν ἕνας σολίστας-χορευτῆς εἰς δόξαν Θεοῦ) τί ἐπὶ τέλους σημαίνουν ὅλα αὐτὰ; Ἡ δια-

φορά τῆς σχέσης στὴν ἀμεσότητα μεταξύ τοῦ κωμικοῦ καὶ τοῦ τραγικοῦ ἐξαφανίζεται μὲ τὴ διπλῆ σκέψη, ὅτι ἡ διαφορὰ γίνεται ἄπειρη κι' ἐπέρχεται ἔτσι ἡ συνταύτιση. Γι' αὐτὸ ἀπὸ τὴ θρησκευτικὴ ἀποψη ἡ κωμικὴ ἔκφραση τῆς λατρείας εἶναι τόσο εὐλαβικὴ ὅσο καὶ ἡ τραγικὴ ἔκφραση. Αὐτὸ πού βρίσκεται στὴ βάση τοῦ κωμικοῦ καὶ τοῦ τραγικοῦ εἶναι ἡ δυσαναλογία, ἡ ἀντιλογία τοῦ ἀπείρου μὲ τὸ πεπερασμένο, τοῦ αἰώνιου μ' αὐτὸ πού γίνεται. Γι' αὐτὸ ἀκριβῶς ἓνα πάθος πού ἀποκλείει τὸ κωμικὸ ἀποτελεῖ μιὰ παρεξήγηση καὶ καθόλου δὲν εἶναι πάθος. Καὶ γι' αὐτὸ ἐπίσης ὁ ὑπαρξιστὴς ὑποκειμενικὸς μελετητὴς εἶναι τόσο διμέτωπος ὅσο καὶ ἡ ἀναλογία τῆς ὑπάρξεως. «Ὅταν κανεῖς στρεφόμενος πρὸς τὴν πλευρὰ τῆς ιδέας, βλέπῃ τὴν δυσανάλογια, τότε ἔχει τὸ πάθος, κι' ὅταν ἡ ιδέα μένει πίσω, ἔχει τὸ κωμικὸ».

Ἔτσι μακρὰ ἀπὸ τὸ νὰ εἶναι μειδιάμα ἢ ἀστεϊσμός, ἡ σωκρατικὴ εἰρωνεία μᾶς τοποθετεῖ στὴν ἴδια τὴν καρδιὰ τῆς σοβαρότητας μὲ τὸ μέτρο πού μᾶς ζητᾷ νὰ λογαριασθοῦμε μὲ τὴ σοβαρότητα.

Ἐπάρχει μιὰ σοβαρότητα πού ὅπως λέγει ὁ La Rochefoucauld, εἶναι «ἓνα μυστήριον τοῦ σώματος πού ἐφευρέθηκε γιὰ νὰ κρύψῃ τὰ ἐλαττώματα τοῦ πνεύματος» καὶ πού στολίζεται μ' ὅλη τὴν πομπώδη ἐθιμοτυπία τῶν ἀμφιέσεων, τῶν διακοσμῆσεων καὶ τῶν καθιερωμένων τύπων. Ἐπάρχει ἀκόμα μιὰ σοβαρότητα πού παύει νὰ ἐπικαλεῖται τὴν παράδοση, τὴ λατρεία τῶν προγόνων, πού προσφεύγει στὸ θεῖο καὶ σὲ ἀξίες πού βρίσκονται ὁμόφωνα σ' ἓνα οὐρανὸ, ἀξίες πού προσωποποιοῦνται μὲ τὰ τεχνάσματα στὰ ὁποῖα καταφεύγουν οἱ ῥήτορες καὶ πού ὁ Σωκράτης ἀναφέρει στὸν Μενέξενο. Ἐναντίον λοιπὸν τῆς σοβαρότητας αὐτῆς μιᾶς τάξης ποντίφηκων πού ξεχνοῦν ν' ἀναρωτηθοῦν γιὰ τὸ βᾶσιμο τῶν πεποιθήσεων πού σέβονται, ἐπει-

δὴ ἡ σοβαρότητα τοὺς κάνει αὐτοὺς τοὺς ἴδους ἀξιόσεβαστους, ἡ εἰρωνεία τοῦ Σωκράτη ἔρχεται νὰ μᾶς προφυλάξῃ. Ἔτσι κι' ὁ Ἰππίας πού τοῦ λέγει: «Ἄν ἤξερες, ἐγὼ πού σοῦ μιῶ, πόσα χρήματα ἀπέκτησα, ἀσφαλῶς θὰ ἐκπλήττεσο. Θὰ περιορισθῶ σ' ἓνα παράδειγμα μονάχα. Πῆγα μιὰ μέρα στὴ Σικελία, τότε πού ὁ Πρωταγόρας βρισκόταν ἐκεῖ σὲ πλήρη εὐδοκίμηση καὶ ἤδη ἀρκετὰ ἡλικιωμένος. Ἄν καὶ ἤμουν πολὺ νεώτερός του ἀπέκτησα, σ' ἓνα μηδαμινὸ διάστημα, περισσότερο ἀπὸ ἑκατὸν πενήντα μνᾶς, περισσότερες δὲ ἀπὸ εἴκοσι σὲ μιὰ μονάχα μικροσκοπικὴ περιοχὴ, στὴν Ἴνυκο. Ὅταν γύρισα σπίτι μου μ' αὐτὸ τὸ ποσὸ, τὸ ἔδωσα στὸν πατέρα μου πού ἐθαύμαζε κι' ἐκπλήττονταν γιὰ μένα καθὼς κι' ὅλοι οἱ συμπολιῖτες μου. Εἶμαι δὲ σχεδὸν βέβαιος ὅτι ἔκανα περισσότερα χρήματα ἀπ' ὅσα θ' ἀποκτοῦσαν δύο σοφιστὲς μαζί κι' οἱ καλλίτεροι πού θὰ διάλεγες». Ὁ Σωκράτης ἀπαντᾷ: «Νὰ ἓνα ὠραῖο, βέβαια, παράδειγμα, Ἰππία, καὶ πού ἀποδεικνύει καθαρὰ πόσο ἡ ἐπιστήμη ἢ δικὴ σου καὶ τῶν συγχρόνων μας ὑπερτερεῖ ἀπὸ τὴν ἐπιστήμη τῶν προγόνων· πολλοὶ δὲ ἔχουν τὴ δικὴ σου γνώμη, ὅτι δηλαδὴ, ὁ σοφὸς πρέπει φυσικὰ νὰ εἶναι πρὸ παντός, σοφὸς γιὰ τὸν ἑαυτὸ του, πού σημαίνει ὅτι πρέπει νὰ κάμῃ ὅσο τὸ δυνατόν περισσότερα χρήματα»⁽¹⁾. Ὁ Σωκράτης, λοιπὸν, πού δικαιολογεῖται ταπεινὰ, πὼς δὲν μπόρεσε νὰ πληρώσῃ παρὰ μόνο τὸ φθηνότερο μάθημα τοῦ Πρόδικου, θέλοντας μ' αὐτὸ ἴσως νὰ ἐξηγήσῃ τὸ ὅτι ἤξερε λιγώτερα πάνω σ' αὐτὸ τὸ θέμα ἀπ' ὅσα ἤξεραν ἐκεῖνοι πού μπόρεσαν νὰ πάρουν δαπανηρότερα μαθήματα⁽²⁾,

1. Πλάτων-Ἰππίας μείζων.

2. Ἐὰν ἐγὼ εἶχα ἀκούσει ἀπὸ τὸν Πρόδικον τὰ μαθήματα πού στοιχίζουσαν πενήντα δραχμῆς, πού ὅπως τὸ βεβαιώνει ἐκεῖνος, ἅμα τ' ἀκούσῃ

μεταχειρίζεται την εірωνεία σαν μαχητικό όπλο εναντίον του πνεύματος «των σοβαρών».

“Αν ή εірωνεία επέκτεινει την έκταση της άγνοίας, την όποία ό Σωκράτης έπαγγέλλεται, μάς κάνει όμως ν’ ανακαλύπτωμε την ίδια την σοβαρότητα που έμπνέει. Ένας φιλόσοφος όπως ό Sartre, βεβαιώνει ότι τó πνεύμα της σοβαρότητας μαρτυρεί μιá κακή πίστη καθόσον τó άποτέλεσμά του συνίσταται στο «νά κάνη ν’ άπορροφηθούν, σαν από ένα στυπόχαρτο, οί συμβολικές άξίες των πραγμάτων από την ίδια τους την έμπειρική ιδιοσυγκρασία. Προτάσσει τó σκοτεινό αυτό που βρίσκεται στο ποθούμενο αντικείμενο και τó τοποθετεί μόνο του σαν κάτι επιθυμητό άπροσπέλαστο και ανεξήγητο»⁽¹⁾. Σαν τέτοιο έπιζητεί νά καθορίση τις άξίες σαν ύπερβολικά δεδομένα που είναι ανεξάρτητα άπ’ την ανθρώπινη ύποκειμενικότητα, αλλά συσκοτίζει όλους του τους σκοπούς για νά λυτρωθή από τó άγχος. Τό έργο της ύπαρξιστικής ψυχανάλυσης σύμφωνα με τόν Sartre, είναι νά μάς άπολυτρώση από τó πνεύμα της σοβαρότητας για νά μάς κάνη νά συνειδητοποιήσωμε ότι ό άνθρωπος είναι τó όν τó όποίο κάνει νά ύπάρχουν οί άξίες. Θα μπορούσε κανείς νά παρατηρήση στον Sartre ότι, τó νά κάνη κανείς την κριτική του πνεύματος της σοβαρότητας συνεπάγεται ένα ύψηλό βαθμό σοβαρότητας, άκριβώς, όπως παρατηρεί ό Nietzsche «τó νά κάνης την κριτική

κανείς γίνεται τέλειος σ’ αυτό τó ζήτημα, τίποτε δέν θα σέ έμπόδιζε αυτήν την στιγμή νά μάθης την άλήθεια για την όρθότητα των όνομάτων. Άλλά τώρα δέν έχω άκούσει παρά τó μάθημα της μιás δραχμής. Δέν ξαίρω λοιπόν πιά μπορεί νά είναι ή άλήθεια σχετικά μ’ αυτά τά ζητήματα» (Πλάτωνος-Κρατύλος).

1. Sartre L’ être et le néant.

της ήθικότητας συνεπάγεται ένα ύψηλό βαθμό ήθικότητας». Έάν κανείς δικάση την ψεύτικη σοβαρότητα, θα τó κάνη έν όνόματι της ίδιας της σοβαρότητας. Η φιλοσοφία άρα δέν μάς ζητά νά παραιτηθούμε από τó πνεύμα της σοβαρότητας αλλά νά έχουμε άδιάκοπα στο νοϋ την ουσιώδη αυτή έννοια. Γι’ αυτό άκριβώς ή σωκρατική εірωνεία δέν είναι ή έκφραση ένός καταστρεπτικού μηδενισμού, αλλά ή ένδειξη μιás άπαιτήσεως άγνότητος, κι’ είναι αυτό που έξηγεί ότι αν ή εірωνεία του Σωκράτη προεκτείνει την όμολογία του για την άγνοιά του, άποτελεϊ συγχρόνως αυτό που κάνει ή μαιευτική, γιατί μ’ αυτή και μέσα σ’ αυτή τó άληθινά σοβαρό έμπαίζει τó σοβαροφανές, άκριβώς όπως, σύμφωνα με τόν Pascal ή άληθινή εύγλωττία έμπαίζει την εύγλωττία. Κι’ όπως λέγει ό Kierkegaard: «Η εірωνεία δέν είναι ή άλήθεια, άλλ’ ό δρόμος προς την άλήθεια».

Με τούς Κυνικούς, Άντισθένη, Διογένη, Κράτη, ή σωκρατική εірωνεία μεταβάλλεται σέ σαρκασμό και έπιζητεί τó σκάνδαλο. Ο κυνισμός, βέβαια, θα είναι πρό παντός μιá σχολή που ξεσκεπάζει τούς ψευδοσοβαρούς, όπως ό Διογένης, που όταν τόν δέχθηκε κάποτε ένας νεόπλουτος του σύστησε νά μη φτύνη κατά γής, έφτυσε στο πρόσωπο του νεόπλουτου λέγοντας ότι ήταν τó μόνο άκάθαρο μέρος που έβρισκε. Ο κυνισμός όμως του Άντισθένη ή του Διογένη δέν είναι ένα ξεδίπλωμα του έαυτού όπως ή σωκρατική εірωνεία. Πάνω σ’ αυτό τó θέμα τίποτε δέν είναι πιό σαφές από αυτό που συμβολίζει τó πιθάρι του Διογένη. Όταν ό Σωκράτης ζούσε μεταξύ των συγχρόνων του κι’ οί συζητήσεις κι’ ή μαιευτική του έπιζητούσαν νά προκαλέσουν στους συνομιλητές του μιá άναπόληση, ό Διογένης κι’ οί κυνικοί φιλόσοφοι κήρυτταν την άναδίπλωση στον έαυτό

«Ο σοφός, λέγει ο Ἀντισθένης, είναι ἐπαρκής στὸν ἑαυτό του, γιατί ἔχει ὅ,τι τοῦ ἀνήκει. Πρέπει νὰ κτίσουμε στὶς ψυχές μας ἀπόρθητα ὀχυρώματα». Τὸ δὲ πιθάρι τοῦ Διογένη εἶναι ἀκριβῶς αὐτὸ μὲ τὸ ὁποῖο ὁ φιλόσοφος ἀπομονώνεται ἀπ' τὸ κόσμο. Ἀπ' τὸ Σωκράτη στοὺς κυνικοὺς περνοῦμε ἀπ' τὴν αὐτονομία καὶ τὴν ἐγκράτεια στὴν αὐτάρκεια, κι' ἀπὸ τὴ περισυλλογὴ στὴν ἀναδίπλωση, δηλαδή στὴν ἀπομόνωση. Ὁ Διογένης κρατῶντας ἕνα φανάρι μέρα μεσημέρι ἀναζητᾷ ἕνα ἄνθρωπο μέσ' τοὺς δρόμους τῆς Ἀθήνας. Μιὰ μέρα βάλθηκε νὰ φωνάζη: «Ἔ! Ἄνθρωποι!», κι' ὅταν πολλοὶ ἔτρεξαν ἀπ' ὅλες τὶς μεριές ὁ Διογένης σήκωσε τὸ ραβδί του καὶ τοὺς ἔδιωξε λέγοντας: «Ἐγὼ ζήτησα ἀνθρώπους, ὄχι σκουπίδια». Μιὰ τέτοια στάση εἶναι γιὰ τὸ Σωκράτη ἀκατανόητη. Ὁ Σωκράτης ὑποδέχεται αὐτοὺς ποὺ ἐμφανίζονται, ἔστω κι' ἂν ὀνομάζονται Καλλικλῆς ἢ Θρασύμαχος.

Καθὼς λέγει ὁ Kierkegaard : (1) Ἀπὸ σωκρατικὴ ἄποψη κάθε ἄνθρωπος δὲν ἔχει ἄλλο κέντρο ἀπ' τὸν ἑαυτό του, κι' ὀλόκληρος ὁ κόσμος δὲν κάνει παρὰ νὰ συγκεντρώνεται μέσα σου, γιατί τὸ νὰ γνωρίζης τὸν ἑαυτό σου ἰσοδυναμεῖ μὲ τὸ νὰ γνωρίζης τὸ Θεό. Ἔτσι λοιπὸν ὁ Σωκράτης ἐννοοῦσε τὸν ἑαυτό του καί, σύμφωνα μὲ τὸ Σωκράτη, κάθε ἄνθρωπος ἔπρεπε νὰ ἐννοῇ τὸν ἑαυτό του καὶ μὲ τὴ κατανόηση μάλιστα αὐτῆ, νὰ ἐννοῇ τὶς σχέσεις του μὲ τοὺς ἄλλους καὶ μὲ τὴν πάντα ταπεινοφροσύνη ὄση καὶ ὑπερηφάνεια. Πρὸς τὸ σκοπὸ αὐτό, ὁ Σωκράτης εἶχε ἀρκετὸ θάρρος καὶ σύνεση ὄχι μόνο γιὰ νὰ ἐπαρκέσῃ στὸν ἑαυτό του ἀλλὰ γιὰ νὰ μὴ δώσῃ εὐκαιρία σὲ ἄλλους, ἔστω καὶ στὸν πιὸ ἡλίθιο».

Ἡ εἰρωνεία εἶναι λοιπὸν οὐσιωδῶς τραγικὴ ἐφ' ὅσον ἡ ἄρνησή της συνεπάγεται μιὰ δίψα, μιὰ τόσ

μεγάλῃ δίψα ὥστε ὅ,τι ὑπάρχει στὸν κόσμον νὰ εἶναι ἀνίκανο νὰ τὴν κατασιγάσῃ, καὶ ἀκριβῶς, ἂν ξεσκεπάσῃ τ' ἀνθρώπινα ἐγχειρήματα, ξεσκεπάζει τὰ ἐπιχειρήματα αὐτὰ καθόσον ἀποτολμοῦν νὰ περάσουν γιὰ θεῖα. Ὑπάρχει πράγματι κάτι τὸ ψευδοσοβαρὸ στὴ βάση ὅλων τῶν πολιτικῶν καὶ πνευματικῶν δικτατοριῶν ποὺ τὶς ἐξωθεῖ νὰ καταδικάσουν κάθε κριτική. Οἱ δικαστὲς τοῦ Σωκράτη τοῦ τῶδειξαν καλὰ. Ἡ εἰρωνεία συνίσταται στὸ νὰ θέσωμε ὅλες αὐτὲς τὶς αὐθεντικότητες τὴ μιὰ δίπλα στὴν ἄλλη γιὰ νὰ συνειδητοποιήσωμε, ὅτι τόσες λύσεις δὲν μποροῦν παρὰ νὰ δημιουργήσουν ἕνα καινούργιο πρόβλημα καὶ τόσες, διαφορετικῆς φύσεως σοβαρότητες, καταντοῦν στὸ τέλος νὰ μὴ εἶναι σοβαρὲς ἐπειδὴ εἶναι πάρα πολ- λές, γιὰ νὰ μποροῦν νὰ εἶναι σοβαρὲς.

Ὁ Pascal λέγει «τὸ νὰ ἐμπαίξῃς τὴ φιλοσοφία εἶναι τὸ ἀληθινὸ φιλοσοφεῖν» θέλοντας νὰ πῇ μ' αὐτὸ ὅτι ἡ ἀληθινὴ φιλοσοφία ἐγκεῖται στὴν ἀνήσυχη αὐτὴ ἀνίχνευση τοῦ ἀνθρώπου ποὺ ἀναζητᾷ μιὰ ἀληθινὴ σοβαρότητα, καὶ ὄχι στὰ φιλοσοφικὰ συστήματα ποὺ διατείνονται πὼς ἀποτελοῦν τὴν τελευταία λέξη τῆς σοφίας ποὺ μπορεῖ νὰ ἱκανοποιήσῃ καὶ νὰ τελειοποιήσῃ τὸν ἄνθρωπο. Ἡ εἰρωνεία ἐμποδίζει κάθε ἄνθρωπο νὰ ἔχῃ τὴν τελευταία λέξη, γιατί, στὸ βάθος, δὲν ὑπάρχει ποτὲ λέξη ποὺ νὰ μπορῇ νὰ θεωρηθῇ σὰν τελευταία.

1. Riens Philosophiques.

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ

Η ΠΑΡΟΥΣΙΑ ΤΟΥ ΣΩΚΡΑΤΗ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

ΤΟ ΠΡΟΣΩΠΟ ΤΟΥ ΣΩΚΡΑΤΗ

Ὁ Σωκράτης ἦταν ἄσχημος, πρᾶγμα τὸ ὁποῖο προκαλοῦσε τὴ ζωνρὴ ἐκπληξὴ τῶν συγχρόνων του, γιὰ τοὺς ὁποίους τὸ σῶμα ἦταν τὸ περικάλυμμα κι' ἡ εἰκόνα τῆς ψυχῆς. Ἡ φυσικὴ ὁμορφιά ἐπρεπε λοιπὸν νὰ συνοδεύη τὴν ἠθικὴ ὁμορφιά, ὃ δὲ ὄρος καλοκαγαθία ἐρμήνευε τὴν παρουσίαν αὐτῆ τῆς ἀξίας, τόσο στὸ φυσικὸ ὅσο καὶ στὸ ἠθικὸ πεδίο. Τὸ ἄτομο τοῦ Σωκράτη ἦταν λοιπὸν ἓνα εἶδος σκανδάλου ἀπὸ τὴν ἴδιαν του τὴν ἐξωτερικὴ μορφή καὶ φαινόταν τόσο ὅτι εἶχε στὴ σάρκα τὰ στίγματα τοῦ πάθους, ὥστε ὅταν τὸν εἶδε ὁ φυσιογνομιστῆς Ζώπυρος γιὰ πρώτη φορά, τὸν κήρυξε ἠλίθιο ἐκ γενετῆς, ἄξεστο κι' ἀνεπίδεκτο τελειοποίησης.

Γι' αὐτὸ πολλοὶ δὲν συγχώρεσαν τὴν ἐμφάνισιν τοῦ Σωκράτη μέσα στὴν ἀθηναϊκὴ πολιτεία, κι' ἐπειδὴ φαίνονταν σὰν μιὰ τερατώδης ἐξαίρεση ποὺ ἐπρεπε νὰ ἐκλείψη. Μ' αὐτὸ τὸ πνεῦμα λοιπὸν ὁ Edelestant du Meril⁽¹⁾ γράφει ὅτι οἱ κατήγοροι τοῦ Σωκράτη «διέπραξαν πράξιν πατριωτισμοῦ καὶ ὅτι ἂν μιὰ ἀφηρημένη καὶ μυωπικὴ φιλοσοφία τοὺς καταδικάσῃ σὰν ἀνθρώπους, ἡ ἱστορία ποὺ γνωρίζει καὶ ἐννοεῖ τὸ παρελθόν, τοὺς τιμᾷ σὰν Ἀθηναίους. Στὴ δίκη αὐτῆ μιὰ ὀλόκληρη Δημοκρατία ἀμύνετο ἐναντίον ἐνὸς ἀνθρώπου». Γιὰ ἓνα κοινωνιολόγο ὅπως

ὁ Durheim⁽²⁾, ὁ Σωκράτης ἦταν ἓνας ἐγκληματίας, ἔνοχος τοῦ ὅτι εἰσήγαγε ἀτομικὲς θεωρίες καὶ προσέβαλε τὴν κοινωνίαν. Ὡστόσο, ὅπως τὸ ἐγκλημα, διὰ τὸν Durheim εἶναι ἀναγκαῖο γιὰ τὴν πορεία τῆς Πολιτείας, ἔτσι καὶ τὸ «σφάλμα» τοῦ Σωκράτη εἶναι σὲ τελευταία ἐξέταση ἓνα *felix culpa* δηλ. ἓνα εὐτυχὲς σφάλμα. Ἐξ οὗ καὶ οἱ λίγο παράδοξες ἰδέες τοῦ Durheim σύμφωνά μὲ τὶς ὁποῖες ἐπειδὴ τὸ ἐγκλημα ἀποτελεῖ «ἀναπόσπαστο τμῆμα κάθε ὑγιοῦς κοινωνίας» ὃ δὲ ἐγκληματίας εἶναι ἓνας «κοινωνικὸς πράκτωρ τῆς κοινωνικῆς ζωῆς» πρέπει νὰ ποῦμε: «Σύμφωνα μὲ τὸ ἀθηναϊκὸ δίκαιο, ὁ Σωκράτης ἦταν ἓνας ἐγκληματίας ἢ δὲ καταδίκη του δὲν εἶχε τίποτε τὸ ἄδικο. Τὸ ἐγκλημα του μ' ὄλα ταῦτα, δηλαδὴ ἡ ἀνεξαρτησία τῆς σκέψης του, ἦταν χρήσιμο, ὄχι μόνον στὴν ἀνθρωπότητα ἀλλὰ καὶ στὴν πατρίδα του. Γιατὶ χρησίμευε στὴ προπαρασκευὴ μιᾶς καινούργιας ἠθικῆς καὶ μιᾶς καινούργιας πίστης ποὺ εἶχαν ἀνάγκη τότε οἱ Ἀθηναῖοι, ἐπειδὴ οἱ παραδόσεις μὲ τὶς ὁποῖες ζήσανε μέχρι τότε δὲν βρίσκονταν πιά σὲ ἀρμονία μὲ τὶς συνθήκες τῆς ζωῆς τους».

Ὁ Nietzsche⁽²⁾ τοποθετεῖται μπρὸς σὲ μιὰ πολὺ πιὸ διαφορετικὴ ἀποψη. Ὁ Σωκράτης γι' αὐτὸν ἀντιπροσωπεύει τὸν ἄνθρωπο ποὺ ἀντικατέστησε τὴ τραγικὴ ἀντίληψη τῆς ὑπαρξῆς, ποὺ ἦταν ἀντίληψη τῶν προκατόχων του, μὲ μιὰ θεωρητικὴ μάθησιν ποὺ καθιστοῦσε τὴ γνώσιν δρόμο πρὸς τὴν ἀρετὴ. Κι' ἐπιμένει πάνω στὴ φυσικὴ ὄψη τοῦ σκανδαλώδους αὐτοῦ ἀνθρώπου: «Ὁ Σωκράτης εἶναι ἓνας ἄξεστος ἄνθρωπος τοῦ λαοῦ καὶ ποὺ δὲν ἀπέκτησε μὲ τὴν αὐτοδιδασκαλία αὐτὸ ποὺ ἔλειψε ἀπὸ τὴ νεανικὴ του μόρφωσιν. Ἀκόμη εἶναι ἰδιαιτέρως ἄ-

1. Melanges archeologiques et litteraires.

1. Les règles de la methode sociologique.

2. La Naissance de la Philosophie.

σχημος, κι' ὅπως κι' ὁ ἴδιος τὸ εἶπε, κατείχετο ἀπ' παῖδι βίαια πάθη. Μύτη πλατειά, χεῖλη χονδρά, μάτια προεξέχοντα. Ὁ Ἀριστοξένης (τοῦ ὁποίου ὁ πατέρας γνώριζε τὸ Σωκράτη) μαρτυρεῖ⁽¹⁾ ὅτι ὁ Σωκράτης ὠργίζονταν εὐκολα. Ἦταν ἓνας αὐτοδίδακτος τῆς ἠθικῆς. Μιὰ πνοὴ ἠθικότητος βγαίνει ἀπ' αὐτόν. Μιὰ ἐξαιρετικὰ ἐντονη δράση γιὰ μιὰ ἠθικὴ μεταρρύθμιση. Νὰ ποιοὶ ἦταν τὸ μοναδικό του ἐνδιαφέρον». Γιὰ τὸ Nietzsche⁽²⁾ ὁ Σωκράτης ἀποτελεῖ «τὴν ἀποφασιστικὴν καμπὴν καὶ τὸ μοναδικὸ ἄξονα τῆς παγκοσμίου Ἱστορίας». Τοῦ τῶχει παράπονο αὐτὸ ὁ Nietzsche καὶ συγχρόνως τοῦ αἰσθάνεται ὑποχρεωμένος. Ὁ Σωκράτης, πραγματικὰ τοῦ φαίνεται σὰν «ἀντίπαλος τοῦ Διονύσου». Πρὶν ἀπὸ τὸ Σωκράτη φιλόσοφοι σὰν τὸν Ἀναξίμανδρο, τὸν Ἡράκλειτο καὶ τὸν Ἐμπεδοκλῆ, ὁραματίζονται τὸν κόσμον μὲ μιὰ διάθεση οὐσιωδῶς τραγικῆ, τὸ δὲ τραγικὸ αὐτὸ ὄραμα βρίσκομε στὰ ἔργα τοῦ Αἰσχύλου. Ὁ Ἕλληνας τότε ἦταν θαμπωμένος ἀπὸ ἐνθουσιασμό, κάτω δὲ ἀπὸ τὴ γοητεία τοῦ Διονύσου, ὅχι μόνον ἀνανεώνονται οἱ δεσμοὶ μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων, ἀλλὰ κι' ἡ φύση ἀκόμα ποὺ μᾶς ἔγινε ξένη, ἐχθρικὴ ἢ ὑπόδουλη, γιορτάζει τὴ συμφιλίωσίν της μὲ τὸν ἄνθρωπον, ἄσωτο γυιὸ της». Ἡ φύση εἶν' ἔτσι μιὰ παρθένα ἀκόμα γνώση καὶ μὲ τὴν ὑπερβολὴν τοῦ πάθους, τῆς ἡδονῆς ἢ τῆς ὀδύνης τὸ ἄτομον βυθίζεται στὴν ὀλικὴ λήθη αὐτοῦ ποὺ τὸ περιορίζει, γιὰ ν' ἀναλυθῆ μέσα στὸ «Ὅλο καὶ ν' ἀπορροφηθῆ μέσα στὸ ἀρχικὸ ὄν.

Ἀπέναντι τοῦ διονυσιασμοῦ, ὁ Σωκράτης φαίνεται στὸ Nietzsche σὰν «ὁ τύπος τοῦ μὴ μυ-

1. Ἡ μαρτυρία τοῦ Ἀριστοξένη ποὺ ἐπικαλεῖται ὁ Nietzsche εἶναι πολὺ ἀναξιόπιστη, ὁ «Βίος τοῦ Σωκράτη» του, δίνει τὴν ἐντύπωσιν πὼς εἶναι μιὰ συλλογὴ ἀπὸ διηγήσεις κακῆς θέλησης.

2. La Naissance de la Tragedie.

στικιστὴ ἀνθρώπου». Ἡ θεωρητικὴ αἰσιοδοξία κηρύττει ὅτι ἡ ἀρετὴ εἶναι μιὰ γνώση, ὅτι δὲν ἀμαρτάνει κανεὶς παρὰ ἀπὸ ἀγνοίας, κι' ὅτι ὁ ἐνάρετος ἄνθρωπος εἶναι κι' ὁ εὐτυχής. Τέτοιες διατυπώσεις καταδικάζουν τὴν ἀρχαία τραγωδίαν, γιὰτι ἀπὸ κεῖ κι' ἔπειτα ὁ ἥρωας θὰ εἶναι διαλεκτικὸς. Μὲ τὸ Σωκράτη θάρχιζε λοιπὸν ἡ ἐπιστημονικὴ καθολίκευση: «Ὁ Σωκράτης εἶναι ὁ τύπος τοῦ θεωρητικοῦ αἰσιοδόξου ὁ ὁποῖος ἔχοντας πεποιθήσιν ὅτι μπορεῖ νὰ γνωρίσῃ τὸ βάθος τῶν πραγμάτων, ἀποδίδει στὴ γνώσιν καὶ τὴ μάθησιν τὴν ἰδιότητα μιᾶς πανάκειας καὶ διαβλέπει στὸ σφάλμα τὸ Κακὸ καθ' ἑαυτό». Ὁ Nietzsche ἀναγνωρίζει στὸν Εὐριπίδην, τὸ φίλον τοῦ Σωκράτη, αὐτόν ποὺ ἐξάλειψε ἀπ' τὴν τραγωδίαν τὸν ἀρχικὸν τῆς δυναμικοῦ διονυσιασμοῦ γιὰ νὰ προσφύγῃ σὲ ἄλλα μέσα συγκίνησης. Τὰ «συγκινησιακὰ αὐτὰ μέσα εἶναι ψυχροὶ καὶ παράδοξοι διαλογισμοί, στὴ θέσιν τῶν ἀπολλωνίων ὁραματισμῶν καὶ τῶν παραφόρων διονυσιακῶν παθῶν». Ὁ Nietzsche λοιπὸν νομίζει ὅτι ὁ Εὐριπίδης ἐνσαρκώνει τὸν αἰσθητικὸν σωκρατισμὸν κι' ἔχει πολὺ σημασίαν ὅτι ὁ Σωκράτης δὲν πήγαινε ποτε στὸ θέατρο νὰ δῆ τραγωδίας, ἐκτὸς ἂν ἐπρόκειτο γιὰ ἔργα τοῦ Εὐριπίδη. Ὁ Σωκράτης πίστευε ὅτι ἡ σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου προέρχεται ἀπὸ τὴν γνώσιν κι' ὅτι ἡ σκέψιν μπορεῖ νὰ κατέβῃ στὶς ἔσχατες ἀβύσσους τοῦ ὄντος, ὅχι μόνον γιὰ νὰ τὸ γνωρίσῃ ἀλλὰ καὶ νὰ τὸ ἀνορθώσῃ. Ἄρα γιὰ τὸ Σωκράτη «ἡ σκέψιν ὑπηρετεῖ τὴν ζωὴν, ἐνῶ γιὰ ὄλους τοὺς προγενέστερους φιλοσόφους ἡ ζωὴ ὑπηρετοῦσε τὴν σκέψιν καὶ τὴν γνώσιν. Σκοπὸς γιὰ τὸ Σωκράτη εἶναι ἡ ἀκέραια ζωὴ, ἐνῶ γιὰ τοὺς ἄλλους εἶναι ἀπλῶς ἓνας ὑψηλὸς βαθμὸς σωστῆς γνώσης⁽¹⁾.

Γιὰ τὸ Nietzsche, ὁ Σωκράτης βρίσκειται στὴν

1. La Naissance de la Philosophie.

ἀφετηρία μιᾶς παρακμῆς ἀπ' τὴν ὁποία προηγήθησαν ὅλοι οἱ μεγάλοι φιλόσοφοι. Μὲ τὸ Σωκράτη ὅμως κάτι ἀλλάζει κι' ἡ δύση δὲν θὰ ξανάβρῃ πιά τὸ μήνυμα τῶν προσωκρατικῶν.

Ὡστόσο ὁ Nietzsche δὲν κρύβει πάντοτε τὸν κρυφὸ θαυμασμό του γιὰ τὸ Σωκράτη: «Ὁ Σωκράτης ἤξερε τί ἔκανε: ζητοῦσε τὸ θάνατο. Εἶχε μιὰ θαυμάσια εὐκαιρία ν' ἀποδείξῃ σὲ ποιὸ σημεῖο ἦταν ἀνώτερος ἀπὸ κάθε φόβο κι' ἀπὸ κάθε ἀνθρώπινη ἀδυναμία καθὼς καὶ ποιά ἦταν ἡ ἀξιοπρέπεια τῆς θείας του ἀποστολῆς. Ὁ Grotius λέγει ὅτι ὁ θάνατος τὸν ἀνύψωσε σ' ὅλο του τὸ μεγαλεῖο καὶ τῆ δόξα σὰν ἓνας τροπικὸς ἥλιος ποὺ δύει. Τὰ ἐνστικτα νικῆθηκαν. Ἡ πνευματικὴ διαύγεια κυβερνᾷ τὴ ζωὴ καὶ διαλέγει τὸν θάνατο. Ὅλα τὰ συστήματα ἠθικῆς τῆς Ἀρχαιότητος προσπαθοῦν νὰ φθάσουν ἢ νὰ καταλάβουν τὴν ὑπέροχη αὐτὴ πράξη. Ὁ Σωκράτης ἐξορκίζοντας τὸν φόβο τοῦ θανάτου εἶναι ὁ τελευταῖος τύπος σοφοῦ ποὺ μᾶς προσφέρεται. Εἶναι ὁ νικητὴς τῶν ἐνστίκτων μὲ τὴν σοφία. Σ' αὐτὸν σταματᾷ ἡ γενηὰ τῶν πρωτοτύπων καὶ χαρακτηριστικῶν σοφῶν: Ἡράκλειτο, Παρμενίδης, Ἐμπεδοκλῆ, Δημόκριτο, Σωκράτη».

Μιὰ ἐκμηστήρευση τοῦ Nietzsche ἐπιτρέπει νὰ καταλάβουμε τὴ διαφοροῦμενη στάση του ἀπέναντι τοῦ Σωκράτη: «Πρέπει νὰ ὁμολογήσω ὅτι ὁ Σωκράτης εἶναι τόσο κοντά μου ποὺ ἀδιάκοπα σχεδὸν παλαίω μαζύ του».

Αὐτὸ ὅμως ποὺ ὁ Nietzsche ἀφίνει ἀποφασιστικὰ κατὰ μέρος, εἶν' ἡ κρίση τοῦ Λόγου ποὺ ξέσπασε μὲ τοὺς Σοφιστὲς, στοὺς ὁποίους ὁ λόγος ἐκφυλίστηκε σὲ ρητορικὴ. Μπορεῖ κανεὶς βέβαια νὰ πῆ ὅτι ἡ ὄψη ἦταν γιὰ τοὺς προσωκρατικοὺς ἡ ἐκδήλωση τοῦ ὄντος, ὅτι ἡ ἐμφάνιση ἦταν τὸ ξάνοιγμα στὸ ἄπλετο φῶς τοῦ ἀποκαλυπτομένου ὄντος, καὶ γι' αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ ὑπάρχειν καὶ τὸ φαί-

νεσθαι ἦταν στενὰ συνδεδεμένα, γιὰ τὸ φαίνεσθαι δὲν ἔκοβε ποτὲ τοὺς δεσμούς του ἀπὸ τὸ ὑπάρχειν. Μὲ τοὺς σοφιστὲς ὅμως ἡ διακοπὴ ὀλοκληρώνεται. Πρόκειται νὰ καλλιεργηθῇ ἡ τέχνη τοῦ φαίνεσθαι χωρὶς τὴν προκατάληψινὰ γνωρίζωμε ἂν κάποιος ὄν ἀντιστοιχεῖ μ' αὐτὸ γιὰ τὸ ὁποῖο μιλοῦμε, ἢ δὲ ὄψη δὲν εἶναι πιά ἡ ἐμφάνιση τοῦ ὄντος, ἀλλ' εἶναι ἀπάτη, πλάνη κι' ὄνειροπόλημα. Τὸ ἐγχείρημα τοῦ Σωκράτη εἶναι μιὰ καταγγελία τῶν ὄψεων χωρὶς τὴν ὑπαρξὴ τοῦ ὄντος κι' ἡ ἀναζήτηση τοῦ ὄντος, ποὺ δὲν εἶναι ἐμφανές. Ἡ μαιευτικὴ προκαλῶντας μέσα μας τὴν ἀνάμνηση ἐπιζητεῖ νὰ μᾶς κἀνῃ νὰ ἀνακαλύψωμε καὶ πάλι τὸ ἐξαφανισθὲν ὄν καὶ νὰ προκαλέσῃ ἐκ νέου τὴν ἐμφάνισή του.

Μπορεῖ λοιπὸν νὰ πῆ κανεὶς ὅτι τὸ ἴδιο τὸ πρόσωπο τοῦ Σωκράτη μαρτυρεῖ τὴν κρίση αὐτὴ τῆς ἱστορίας τῆς ἐλληνικῆς σκέψης ποὺ εἶναι ἐπίσης καὶ κρίση τοῦ Λόγου, ὅταν μιλήσαμε γιὰ τὸ δαίμονιο τοῦ Σωκράτη. Δὲν πρέπει νὰ ἔχωμε ἐμπιστοσύνη στὶς ἀπατηλὲς ὄψεις ποὺ οἱ ἄνθρωποι ποὺ δίνουσι τὴν ἐντύπωση πῶς τὰ ξέρουν ὅλα ἐπιχειροῦν νὰ μᾶς παρουσιάσουν: Ἡ ὄψη τοῦ Σωκράτη δὲν ἔχει καμμιά σχέση μὲ τὸ εἶναι του καὶ ἡ ὄψη τοῦ Σωκράτη δὲν βρίσκεται στὸ ὕψος τοῦ εἶναι του. Τὸ εἶναι τοῦ Σωκράτη εἶναι κρυμμένο, ὅπως οἱ θεότητες αὐτὲς ποὺ εἶναι κλεισμένες μεσ' τὰ ἀγάλματα τῶν Σειληνῶν, διὰ τὰ ὁποῖα μιᾶ ὁ Ἀλκιβιάδης. Ἡ μαιευτικὴ τοῦ Σωκράτη μᾶς προσκαλεῖ νὰ ξανάβρωμε τὴν ἀρχικὴ ἀπλότητα καὶ ἀφέλεια. Ἐνας λοιπὸν μακρὸς δρόμος μᾶς χωρίζει ἀπ' τὸ ἀπλό. Τὸ ἄμεσο δὲν εἶναι πιά γιὰ μᾶς παρὰ ἔμμεσο καὶ πρέπει νὰ πᾶμε πρὸς τὴν ἀφετηρία πρὶν νὰ μπορέσουμε νὰ σκεφθοῦμε νὰ φύγωμε ἀπ' αὐτὴ. Θὰ μπορούσαμε λοιπὸν νὰ προσεγγίσωμε τὸ ἐγχείρημα τοῦ Σωκράτη μ' ἐκεῖνο τοῦ Bergson, μὲ τὸ μέτρο ποὺ γιὰ τὸν Bergson

ή δύσκολη αυτή πράξη της ενόρασης είναι μ' όλα ταῦτα μιὰ ἀπλή πράξη, με τὸ μέτρο πού γιὰ τὸν Bergson ἡ δύσκολη αὐτὴ πράξη τῆς ενόρασης εἶναι μολαταῦτα μιὰ ἀπλή πράξη με τὸ μέτρο πού ἡ βαθεῖα εὐχέρεια κατήντησε κάτι τὸ δύσκολο νὰ βρεθῆ ἀπὸ μᾶς, πού χάσαμε τὸ δρόμο τοῦ ἄμεσου μέσα στὶς ἐννοιες.

Ἔχομε χάσει τὴν ἀφέλεια. Ἡ ψυχὴ πού ἔχασε τὰ φτερά της, ὅπως διαβάζομε στὸ Φαῖδρο, δὲν ἀκολουθεῖ πιά τὴ συνοδεία τῶν Θεῶν, ἀλλὰ βάρυνε καὶ δὲν κατέχει πιά παρὰ ἀμυδρὲς λάμπεις ἐνὸς φωτός πού κάποτε τὴ φώτιζε.

Τὸ πρόσωπο τοῦ Σωκράτη συμβολίζει τὶς ἀσχήμιες τῶν ἀντιφάσεων καὶ τῶν βιαιοτήτων, στὶς ὁποῖες μᾶς καταδικάζουν οἱ ἐπιφανειακὲς ὄψεις, ὅπου ὅλα εἶναι διαυγῆ με μιὰ ψεύτικη λάμψη. Πίσω ὅμως ἀπ' αὐτὸ τὸ πρόσωπο πού φαίνεται, ὑπάρχει ἡ φωτεινὴ ψυχὴ τοῦ Σωκράτη, πού μᾶς δίνει νὰ καταλάβωμε πὼς ἡ σκιά εἶναι ἀνίκανη νὰ ἐρμηνευθῆ ἀπὸ μόνη της.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Ο ΘΑΝΑΤΟΣ ΤΟΥ ΣΩΚΡΑΤΗ

«Τὸ πιὸ τρομερὸ στὸ θάνατο τοῦ Σωκράτη γράφει ὁ Antonio Toyar⁽¹⁾ εἶναι ὅτι ἡ Ἀθήνα ἐξακολούθησε τὸ δρόμο της σὰν νὰ μὴ συνέβη τίποτε». Εἶναι πραγματικὰ πιθανὸ ὅτι κάθε τι πού ἀναφέρεται στὶς τύψεις τῆς Ἀθήνας ὅτι θανάτωσε ἕνα ἀθῶο, δὲν εἶναι παρὰ ὠραῖοι μῦθοι πού προέρχονται ἀπὸ εὐλαβεῖς καὶ πιστοὺς μαθητές. Ἴσως θάπρεπε ὅμως νὰ πεθάνει ὁ Σωκράτης γιὰ νὰ ξαναγεννηθῆ ἔπειτα καὶ νὰ μᾶς μείνῃ γιὰ μάρτυρας. Γι' αὐτὸ ἀκριβῶς ὁ Σωκράτης λέγει στοὺς δικαστὲς του πού ἀπήγγειλαν τὴν καταδικαστικὴ ἀπόφαση ὅτι βγαίνει μὲν αὐτὸς ἀπ' τὸ δικαστήριον καταδικασμένος σὲ θάνατο, οἱ κατήγοροί του ὅμως εἶναι καταδικασμένοι ἀπ' τὴν ἀλήθεια σὰν κακοὶ κι' ἐγκληματίες. «Ἐπρεπε ἴσως νὰ γίνῃ ἔτσι καὶ νομίζω ὅτι τὰ πράγματα εἶναι ὅπως θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι»⁽²⁾. Οἱ Ἀθηναῖοι δὲν καταλάβαιναν ὅτι ὁ Σωκράτης πέθαινε μᾶλλον γι' αὐτοὺς παρὰ ἐξ αἰτίας τους. Καθὼς λέγει ὁ G. Bastide : γιὰ τὸν ἄνθρωπο πού προσκολλᾶται στὰ ἐξωτερικὰ ἀγαθὰ, ὁ θάνατος εἶν' ἕνα πάθος. Γιὰ τὸ σοφὸ ὅμως πού ζεῖ σύμφωνα με τὸ πνεῦμα καὶ πού πεθαίνει με φυσικὸ θάνατο, ὁ θάνατος εἶναι ἕνα πρᾶγμα ὅπως ὅλα τ' ἄλλα πράγματα τῆς φύσης. Ἀλλὰ γιὰ τὸ δίκαιο πού πεθαίνει θῦμα τῆς ἀδικίας τῶν ἀνθρώπων ὁ θάνατος εἶναι μιὰ δράση. Γιατὶ οἱ πνευματικὲς ἀξίες,

1. Socrate sa vie et son temps.

2. Πλάτων - Ἀπολογία Σωκράτους.

βρίσκονται έξω ἐπ' τὸ χρόνο καὶ τὸν τόπο καὶ δὲν τὶς ἀρνοῦνται μόνο ἐδῶ καὶ ἐκεῖ. Κάθε ἄνθρωπος ποὺ διαπράττει τὴν ἀδικία, κάθε ἄνθρωπος ποὺ συναινεῖ σ' ὅλες τὶς προδοσίες, αἰσθάνεται καλὰ ὅτι σφαγιάζει τὸ Δίκαιο ἔξω ἀπὸ τόπο καὶ ἀπὸ χρόνο, κι' ὅτι κατὰ κάποιον τρόπο εἶναι ὑπεύθυνος γιὰ τὸ θάνατο τοῦ Σωκράτη. Καὶ ὁ Σωκράτης θά βρίσκεται καὶ αὐτὸς σὲ ἀγωνία μέχρι τῆ συντέλεια τοῦ Κόσμου, καὶ γι' αὐτὸ ἀκριβῶς ἢ ἀνθρωπότητα δὲν πρέπει νὰ κοιμηθῇ ὅλο αὐτὸν τὸν καιρὸ» (1).

Ὁ θάνατος τοῦ Σωκράτη δὲν μπορεῖ νὰ μὴ μᾶς κἀνὴ νὰ σκεφθοῦμε τὸν θάνατο τοῦ Χριστοῦ, εἶναι δὲ πολυάριθμοι οἱ παραλληλισμοὶ ποὺ ἔγιναν μετὰ τοῦ θανάτου ἐνὸς σοφοῦ στὴ φυλακὴ καὶ τοῦ θανάτου τοῦ Χριστοῦ πάνω στὸ Σταυρό. Δὲν πρόκειται νὰ ἐκθέσωμε ἐδῶ τὴν ἱστορία τοῦ θέματος αὐτοῦ. (Μιὰ τέτοια ἐκθεση ὑπάρχει τοῦ Deman: Socrate et Jesus), ἢ παρακάτω ὅμως περικοπὴ τοῦ Hegel μᾶς δελεάζει νὰ κάνωμε μιὰ σύγκριση: «ἐπειδὴ ἡ διδασκαλία τοῦ Χριστοῦ ἦταν ἐπαναστατικὴ ὁ ἴδιος κατηγορήθηκε καὶ θανατώθηκε, ὅπως καὶ ὁ Σωκράτης, ἐπιβεβαιώνοντας μὲ τὸν θάνατό του τὴν ἀλήθεια τῆς διδασκαλίας του». Ἡ ἀπιστία προχωρεῖ μέχρι σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο τῆς ἱστορίας ποὺ εἶναι πανόμοια μὲ τὴν ἱστορία τοῦ Σωκράτη, τοποθετημένη μόνο βέβαια σ' ἓνα ἄλλο ἐπίπεδο. Ὁ Σωκράτης ἐπίσης ἔκανε συνειδητὸ τὸ ἐσωτερικὸ αἶσθημα. Τὸ δ α ι μ ό ν ι ό του ἦταν αὐτὸ ἀκριβῶς. Ἐκεῖνος ἐπίσης δίδαξε νὰ μὴν ἀρκούμεθα στὴν ἐπικρατοῦσα κοινὴ νοοτροπία ἀλλὰ νὰ δημιουργοῦμε πεποιθήσεις σύμφωνα μὲ τὶς ὁποῖες νὰ ἐνεργοῦμε. Εἶναι καὶ ὅμοιες προσωπικότητες καὶ ὅμοια πεπρωμένα. Τὸ ἐσωτερικὸ αἶσθημα τοῦ Σω-

κράτη βρέθηκε σὲ ἀντίφαση μὲ τὴν θρησκευτικὴ δοξασία καὶ τὸ πολίτευμα τοῦ λαοῦ του, καὶ γι' αὐτὸ ἀκριβῶς θανατώθηκε. Κι' αὐτὸς ἐπίσης πέθανε γιὰ τὴν ἀλήθεια. Ὁ Χριστὸς ζοῦσε μέσα σ' ἓνα διαφορετικὸ λαὸ καὶ γι' αὐτὸ τὸ δόγμα του παίρνει ἓνα διαφορετικὸ χρῶμα, ἢ βασιλεία ὅμως τῶν Οὐρανῶν καὶ ἡ ἀγνότητά τῆς καρδιάς ἔχει μιὰ ἀπείρως μεγαλύτερη βαθύτητα ἀπ' τὸ ἐσωτερικὸ αἶσθημα τοῦ Σωκράτη. Αὐτὴ εἶναι ἡ ἐξωτερικὴ ἱστορία τοῦ Χριστοῦ ποὺ εἶναι, σχετικὰ μὲ τὴν ἀπιστία, αὐτὸ ποὺ εἶναι γιὰ μᾶς ἡ ἱστορία τοῦ Σωκράτη. Μ' ὅλα ταῦτα μὲ τὸ θάνατο τοῦ Χριστοῦ ἀρχίζει ἡ μεταβολὴ τῆς συνείδησης. Ὁ θάνατος αὐτὸς εἶναι τὸ κέντρο γύρω ἀπ' τὸ ὁποῖο στρέφεται τὸ πᾶν. Ἡ ἀντίληψή του συνιστᾷ τὴ διαφορὰ μετὰ τῆς ἐξωτερικῆς ἐννοίας καὶ τῆς πίστεως δηλαδὴ τὴν ἀντίληψη μέσω τοῦ πνεύματος σύμφωνα μὲ τὸ Πνεῦμα τῆς ἀλήθειας, τὸ "Ἅγιον Πνεῦμα. Σύμφωνα μ' αὐτὴ τὴν σύγκριση ὁ Χριστὸς εἶναι ἓνας ἄνθρωπος ὅπως ὁ Σωκράτης, ἓνας Δάσκαλος, τοῦ ὁποῖου ἡ ζωὴ ὑπῆρξε ἐνάρετη καὶ ποὺ ἔκανε τὸν ἄνθρωπο νὰ συνειδοτοποιήσῃ αὐτὸ ποὺ γενικὰ εἶναι ἡ ἀλήθεια, αὐτὸ ποὺ πρέπει ν' ἀποτελῇ τὸ ὑπόβαθρο τῆς ἀνθρώπινης συνείδησης. Ἡ ἀνώτερη ἀποψη εἶναι, ὡστόσο, ὅτι ἡ θεία φύση ἀποκαλύφθηκε στὸ Χριστό. Ὁ θάνατος τοῦ Χριστοῦ εἶναι ἀπ' τὴ μιὰ πλευρὰ ὁ θάνατος ἐνὸς ἀνθρώπου, ἐνὸς φίλου τὸν ὁποῖο θανάτωσε ἡ βιαιότητα. Ἄν ἐννοηθῇ ὅμως πνευματικὰ γίνεται ἡ σωτηρία, τὸ κέντρο τῆς συμφιλίωσης. Γιὰ τὴν ἀληθινὴ συνείδηση τοῦ πνεύματος τὸ πεπερασμένο τοῦ ἀνθρώπου πέθανε μὲ τὸ θάνατο τοῦ Χριστοῦ. Ὁ θάνατος αὐτὸς τοῦ φυσικοῦ ὄντος προσλαμβάνει μ' αὐτὸ τὸν τρόπο μιὰ παγκόσμια σημασία. Τὸ πεπερασμένο, τὸ Κακό, ἔχει ἐκμηδενισθῇ. Ὁ κόσμος ἔτσι συμφιλιώθη-

3. G. Bastide. Le moment historique de Socrate—Paris 1939 σ. 307.

κε. 'Ο θάνατος αὐτὸς ἀπήλλαξε τὸν Κόσμο ἀπὸ τὸ Κακό». (1).

Γιὰ τὸν Hegel λοιπὸν ὁ θάνατος τοῦ Θεοῦ, στὸ πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ εἶναι μιὰ οὐσιώδης στιγμή τῆς διαλεκτικῆς αὐτῆς καὶ τῆς θεοδικίας μέσ' τὶς ὁποῖες ἡ ἱστορία τοῦ κόσμου ἐνοποιεῖται μὲ τὴν ἱστορία τοῦ ζῶντος Θεοῦ. Μὲ τὸ θάνατο τοῦ Χριστοῦ καὶ τὴν ἀνύψωσή του δεξιὰ τοῦ Πατρὸς ἀναπηδῶν ὁ θρίαμβος τοῦ πνεύματος πάνω στὸ θάνατο καὶ συνεπῶς ὁ θάνατος τοῦ Θανάτου.

Κι' ἂν δοῦμε τὶς σκέψεις τοῦ Hegel μέσα σὲ μιὰ θεολογικὴ προοπτικὴ, ἐπιμένοντας στὴ πραγματικότητά τῆς σκέψης του, ἢ κι' ἂν ἀκόμα τὶς τοποθετήσουμε πάλι μέσ' στὴν δομὴ τοῦ πανλογισμοῦ του, ἐπιμένοντας στὸ διαλεκτικὸ χαρακτῆρα αὐτῆς τῆς φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας, δὲν παραμένει λιγώτερο βέβαιον, ὅτι μεταξὺ τοῦ θανάτου τοῦ Σωκράτη καὶ τοῦ θανάτου τοῦ Χριστοῦ ὑπάρχει μιὰ ἀσυνήθιστη διαφορὰ πορείας.

'Ο θάνατος τοῦ Σωκράτη εἶναι ἕνας θάνατος χωρὶς ἀγωνία, ἐνῶ ὁ θάνατος τοῦ Χριστοῦ εἶναι μιὰ μακρὰ καὶ ἀργὴ ἀγωνία, ποὺ ἀρχίζει μὲ τὸ ἀνέβασμα στὸ Γολγοθᾶ. 'Ο Σωκράτης περνᾷ τὶς τελευταῖες του στιγμὲς μὲ τοὺς φίλους, ἐνῶ ὁ Χριστὸς πεθαίνει μεσ' τὸ μαρτύριο φοβερῶν πόνων καὶ καθυβρίζεται. Πεθαίνει μαζὶ μὲ ἄλλους καὶ μάλιστα ἐπικοινωνῶντας μ' ἕναν ἄλλο. Δὲν ὑπάρχει πάθος στὸ Σωκράτη. Ὑπάρχουν πάθη τοῦ Χριστοῦ. Στὴν οὐσία, ὁ θάνατος τοῦ Σωκράτη εἶναι σκέψη. Εἶναι τραγικὸς γιὰ τοὺς φίλους του ὄχι γι' αὐτὸν τὸν ἴδιο. 'Ο Σωκράτης μὲ τὴν ἴδια τὴν ἰδέα ποὺ ἔχει γιὰ τὸ θάνατο ξεπερνᾷ τὸ θάνατο σὰν ἕνα γεγονός, ἐξορκίζοντας τὸ θάνατο μὲ τὴν φιλοσοφία ἀφοῦ, ὅπως εἶπε «τὸ νὰ φι-

1. Hegel. *Lessons sur la philosophie de la religion*. III Μέρους: 'Ἡ ἀπόλυτη θρησκεία, μεταφ. J. Gibelin Paris 1954, σ. 161.

λοσοφῆ κανεὶς εἶναι νὰ μάθῃ νὰ πεθαίνη». 'Ο θάνατος τοῦ Χριστοῦ εἶναι πρῶτα ἀπ' ὅλα ἕνα πάθος, ποὺ τὸ ἔζησε μὲ τὸν τραγικώτερο τρόπο, εἶναι ὑπέρτατος σπαραγμὸς. 'Ο Χριστὸς ὑποφέρει μέχρι θανάτου. 'Ο Χριστὸς πεθαίνει μέσα στὸ αἷμα, ἐνῶ ὁ θάνατος τοῦ Σωκράτη εἶναι, σὰν νὰ ποῦμε, ἀνώδυνος. "Ὄλη ἡ σάρκα τοῦ Χριστοῦ σπαράσσει κάτω ἀπ' τὰ καρφιά, κάτω ἀπ' τὰ ἀγκάθινο στεφάνι. 'Ο Χριστὸς διψᾷ, ἀργεῖ πολὺ νὰ πεθάνῃ, κι' αὐτὸ ἀκριβῶς εἶναι ποὺ ἀπέδωσε ὁ χρωστῆρας τοῦ Grunewald. 'Ο Σωκράτης πεθαίνει ἤρεμα, χωρὶς κανένα του χαρακτηριστικὸ ν' ἀλλοιωθῇ κι' οὔτε ν' ἀλλάξῃ ἢ φωνὴ του. Ἀντίθετα ὁ Χριστὸς πεθαίνοντας βυθίζεται μέχρι τὸν πυθμένα τῆς δοκιμασίας μὲ τὴν τελικὴ κραυγὴ «Θεέ μου, γιατί μὲ ἐγκατέλειψες;» (1).

"Ἔτσι ὁ Σωκράτης πεθαίνει, ἀλλ' ὁ θάνατός του μένει σὲ κάποια ἀπόσταση ἀπὸ αὐτόν. Κι' ὅπως λέγει ὁ Nietzsche ὁ Σωκράτης «θὰ μᾶς φανῇ σὰν ὁ πρῶτος ποὺ ἤξαιρε ὄχι μονάχα νὰ ζήσει ἀλλ' αὐτὸ ποὺ εἶναι σημαντικώτερο, ἤξαιρε νὰ πεθάνῃ, σύμφωνα μ' αὐτὸ τὸ ἐνστικτὸ τῆς γνώσης»: Γι' αὐτὸ ἡ εἰκόνα τοῦ Σωκράτη ποὺ πεθαίνει, τοῦ ἀνθρώπου ποὺ μὲ τὴν σοφία του καὶ τὴν λογίκευσή του

1. 'Ο René Shaerer στὸ *Le mécanisme de l'Ironie dans ses rapports avec la dialectique* ἔκανε ἕνα ἐνδιαφέροντα παραλληλισμὸ μεταξὺ τοῦ ἀριστοκρατικοῦ θανάτου τοῦ Σωκράτη καὶ τοῦ μονήρη καὶ ἀχάριστου θανάτου τοῦ Χριστοῦ. Τὸν πρῶτο μπορεῖ κανεὶς κατὰ τὴν γνώμη του, νὰ τὸν δῇ μὲ τὸ μέτρο τῆς εἰρωνείας ἀλλὰ ὄχι καὶ τὸν δεύτερο ὅμοια μὲ τὸν Σωκράτη, τὸ μήνυμα τοῦ Χριστοῦ φανερώνει ἕναν ἄνθρωπο ποὺ στηρίζεται στὸ Θεὸ καὶ δὲν φοβᾶται κανένα ἐξευτελισμὸ. Μὰ ξαφνικὰ χάνει αὐτὸ τὸ στήριγμα. 'Ο Σωκράτης ποτὲ δὲν αἰσθάνθηκε αὐτὴ τὴν τέλεια ἐγκατάλειψη ποὺ ἐνοιωσε ὁ Χριστὸς.

ἐλευθερώθηκε ἀπὸ τὸ φόβο τοῦ θανάτου, δεσπόζει σὰν τὰ σήματα ἐνὸς θυρεοῦ πάνω ἀπ' τὴ πέτρα τῆς σοφίας, ὑπενθυμίζοντας στὸν καθένα ὅτι προορισμὸς του εἶναι νὰ δώσῃ στὴν ὑπαρξὴ μιὰ νοητὴ ἔννοια, δηλαδή μιὰ αἰτιολογία».

Ὁ Χριστὸς κατέχεται στ' ἀλήθεια ἀπ' τὸ θάνατο, «ζει» τὸ θάνατο, ἐνῶ ὁ Σωκράτης τὸν διανοεῖται. Κι' ἴσως νὰ εἶναι ἡ ἀπόσταση αὐτὴ πού χωρίζει τὴ σκέψη ἀπὸ τὸ βιωμένο, πού θὰ μᾶς ἐπιτρέψῃ νὰ σημειώσωμε δύο παραδοξότητες. Ἀπ' τὴ μιὰ πλευρὰ ὁ Σωκράτης πεθαίνει περιτριγυρισμένος ἀπ' τοὺς φίλους του, ἀλλὰ μόνο αὐτὸς πεθαίνει. Ἀπ' τὴν ἄλλη πλευρὰ ὁ Χριστὸς πεθαίνει ἔρημος στὸ Γολγοθᾶ, ἀλλ' ἐπικοινωνεῖ μέσα στὸ θάνατο μ' ἐκεῖνον πού ἀγωνιᾷ δίπλα του.

Μέσα στὴν ἴδια τὴν καρδιὰ τῶν σκέψεων πού ἐπικοινωνοῦνε παραμένει λοιπὸν μιὰ ἀπόσταση. Καὶ βαθεῖα μέσα στὶς μοναξιές πού βιώθηκαν, ἀποκαλύπτονται παρουσίες πού ἐπικοινωνοῦνε.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

Η ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑ ΤΟΥ ΣΩΚΡΑΤΗ

Ὁλόκληρος ὁ δυτικὸς πολιτισμὸς εἶναι κυριολεκτικὰ ὁ κληρονόμος τῆς σκέψης τοῦ Σωκράτη καὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ. Καθὼς λέγει ὁ Th. Deman : «Ἐξαρτώμεθα ἀπὸ τὸ γνωμικὸ τοῦ Μαντείου τῶν Δελφῶν πού ἐνέπνευσε τὸν Ἀθηναῖο αὐτὸ τοῦ πέμπτου αἰῶνα, καθὼς καὶ ἀπὸ τὴν ἄρνησή του νὰ συμφιλιωθῇ μὲ τοὺς δικαστές του. Τὰ νὰ συνειδητοποιήσωμε αὐτό, εἶναι ἓνας τρόπος νὰ ἐρμηνεύσωμε κρίνοντας τὶς συνθήκες καὶ τὶς ἀρχές τοῦ παρόντος» (1). «Ὅμως ἐφ' ὅσον χρησιμοποιήθηκε τὸ ὄνομα τοῦ Σωκράτη ἀπὸ τοὺς ἱστορικοὺς τῆς φιλοσοφίας γιὰ τὴν ταξινόμηση τῶν διαφόρων ἑλληνικῶν σχολῶν, μπορεῖ κανεὶς νὰ ἐρευνήσῃ σύμφωνα μὲ ποιῆς δυνατότητες μεταδόθηκε ἡ σωκρατικὴ σκέψη στοὺς διαδόχους του.

Διακρίνει κανεὶς συνήθως μεταξὺ τῶν μετασωκρατικῶν : τοὺς μείζονες σωκρατικοὺς ἀπ' τὴν μιὰ πλευρὰ καὶ τοὺς ἐλάσσονες σωκρατικοὺς ἀπὸ τὴν ἄλλη. Μπορεῖ κανεὶς νὰ σχηματοποιήσῃ αὐτὴ τὴν διάκριση λέγονται ὅτι, ἂν ὁ Σωκράτης τόνισε τὴν ἐγκράτεια καὶ τὴν ἐσωτερικὴ κυριαρχία, οἱ μείζονες σωκρατικοὶ ἀσχολήθηκαν μὲ τὴν ἐξακρίβωση τῶν συνθηκῶν μὲ τὶς ὁποῖες ὁ ἄνθρωπος μπορούσε νὰ εἶναι κύριος τῶν πραγμάτων καὶ τῆς γνώσης ἐνῶ οἱ ἐλάσσονες ἐπεζήτησαν νὰ ἐρευνήσουν τὴν ἐσωτερικότητα καὶ τὴν αὐτάρκεια.

Μεταξὺ τῶν μεγάλων σωκρατικῶν διακρίνομε

1. Socrate et Jesus.

ἀπ' τὸ ἓνα μέρος τὸν Πλάτωνα, ποὺ ἰδρύει τὴν Ἀκαδημία καὶ ἀπ' τὸ ἄλλο μέρος τὸν Ἀριστοτέλη, παληὸ μαθητὴ τοῦ Πλάτωνος, ποὺ δὲν γνώρισε ὁμοῦς τὸ Σωκράτη καὶ ποὺ ἰδρύει τὸ Λύκειο. Ἐνῶ ἡ αἰσθητὴ πραγματικότητα ἀπέλπισε τὸν Πλάτωνα κι' ἦταν πρὸ πάντων ὁ φιλόσοφος τῶν Ἰδεῶν, ὁ Ἀριστοτέλης κι' οἱ Περιπατητικοὶ ἀσχολήθηκαν μὲ τὴ σύσταση μιᾶς ἐπιστήμης τῶν Φυσικῶν.

Στὸ βάθος οἱ ἐλάσσονες σωκρατικοὶ ἔχουν νοθεύσει τὸ μήνυμα τοῦ Σωκράτη θέλοντας νὰ διαπιστώσουν ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὰ ποὺ ἀποσποῦσαν ἀπὸ τὸ ὄραμα τοῦ κόσμου, ὅπου τὰ χαρακτηριστικά αὐτὰ ἔπαιρναν ἓνα νόημα.

Οἱ Μεγαρικοί, μὲ τὸν Εὐκλείδη τὸ Μεγαρικό, καὶ τὸν Εὐβουλίδη κρατοῦν ἀπ' τὸ σωκρατισμὸ τὴν ἀμφιβολία ποὺ ἦταν πάντα στὸ Σωκράτη ἢ ἐκδήλωση ἑνὸς δισταγμοῦ. Σχετικὰ μὲ τοὺς Μεγαρικούς πρέπει νὰ σταθοῦμε διστακτικοὶ μπροστὰ στὴν ἀρχὴ τῆς ταυτότητας ἐὰν θέλωμε νὰ εἴμαστε βέβαιοι ὅτι δὲν ἀπατώμεθα. Γιατὶ βγαίνοντας ἀπὸ τὸν τύπο Α ἴσον Α, συνταυτίζομε ἓνα πρᾶγμα μὲ κάτι ποὺ δὲν εἶναι (αὐτὸ τὸ πρᾶγμα). Ἐξ οὗ καὶ ὄλα τὰ σοφίσματα ποὺ ὠνομάσθηκαν σωρεῖτες καὶ ποὺ μεταχειρίζονται οἱ Μεγαρικοὶ γιὰ ν' ἀποδείξουν ὅτι χρησιμοποιοῦμε συχνὰ ὄρους ποὺ τελικὰ εἴμαστε ἀνίκανοι νὰ προσδιορίσωμε. Καί, κάπως ἄμεσα, στὴν ἀρχὴ τοῦ τρίτου αἰῶνα αὐτὴ ἡ σχολὴ θὰ βρῆ μιὰ προέκταση στὸ σκεπτικισμὸ τοῦ Πύρρωνος.

Οἱ Κυνικοί, μὲ τὸν Ἀντισθένη καὶ τὸν Διογένη τὸ Κυνικό, προώθησαν τὴ σωκρατικὴ εἰρωνεία μέχρι τὰ τελευταῖα ὄρια τοῦ σκανδάλου καὶ τοῦ σαρκασμοῦ. Καθὼς λέγει ὁ VI. Jankelevitch «Ἡ εἰρωνεία ἀνώνυμη στὸ Σωκράτη, αἰσθάνεται τὴν ἀνάγκη νὰ φανῆ ἀγροίκια, ρυπαρὴ κι' ἐπιθετικὴ. Ὁ Κυνισμὸς εἶναι λοιπὸν ἡ φιλοσοφία τοῦ ὑπερθεματισμοῦ: ἡ εἰρωνεία, ὕστερα ἀπ' τὸ Σω-

κράτη, τείνει νὰ φθάσῃ μέχρι τὴ βλασφημία καὶ μέχρι τὶς χειρότερες ὑπερβολὲς τοῦ ἠθικοῦ ριζοσπαστισμοῦ» (1). Μὲ λίγο πολὺ ἄμεσο τρόπο ἡ κυνικὴ σχολὴ βρίσκει τὴν προέκτασή της, στὶς ἀρχὲς τοῦ τρίτου αἰῶνα, στὸ στωϊκισμὸ τοῦ Ζήνωνος τοῦ Κιτιέα.

Οἱ Κυρηναῖκοί, μὲ τὸν Ἀρίστιππο, συγκρατοῦν ἀπ' τὸ «γνώθι σαυτόν» ἓνα μάθημα ὠφελμιστικοῦ ἐγωκεντρισμοῦ. Τὸ νὰ γνωρίζῃς σεαυτόν, ἰσοδυναμεῖ γι' αὐτοὺς μὲ τὸ νὰ ὀρίζῃς καὶ ν' ἀναζητᾶς τὴν ἡδονή. Γι' αὐτὸ ἀκριβῶς, γιὰ τὸν Ἀρίστιππο τῆς Κυρηναϊκῆς, τὸ ἀγαθὸν ἀναφέρεται στὴν ἐν κινήσει ἡδονή. Καὶ πάλι μὲ λίγο πολὺ ἄμεσο τρόπο ἡ κυρηναϊκὴ σχολὴ θὰ βρῆ τὴν προέκτασή της, τὸν τρίτο αἰῶνα, στὴ φιλοσοφία τοῦ Ἐπικούρου.

Πέρα τέλος, ἀπ' τὴν ἑλληνικὴ φιλοσοφία, θᾶπρεπε νὰ μιλήσωμε γι' αὐτὸ ποὺ ὁ Etienne Gilson ὀνομάζει «χριστιανικὸ σωκρατισμὸ». Τὸ γνώθι σαυτόν μπορεῖ νὰ τοποθετηθῆ πάλι μέσα σὲ μιὰ χριστιανικὴ προοπτικὴ ἐφ' ὅσον ἡ τελευταία λέξη τῆς γνώσης τοῦ ἑαυτοῦ, συμπίπτει μὲ τὴν πρώτη λέξη μιᾶς γνώσης τοῦ Θεοῦ. Ἡ γνώση ἑαυτοῦ ὑποτάσσεται ἐδῶ σὲ μιὰ δοξασία σωτηρίας. Κι' ἐπειδὴ ὁ ἄνθρωπος δημιουργήθηκε κατ' εἰκόνα τοῦ Θεοῦ, ἡ γνώση ἑαυτοῦ εἶναι εἰσαγωγή στὸ μυστήριον τῆς θεότητος: «Αὐτὸ ποὺ ὁ ἄνθρωπος βρίσκει γύρω του (Circa se) ἢ κάτω ἀπὸ αὐτὸν (sub se) τὸν πιέζει μὲ τὴν ἔκτασή του. Αὐτὸ ποὺ βρίσκει μέσα του (in se) τὸν στενοχωρεῖ μὲ τὴν σκοτεινότητά του ἀλλὰ ἂν ἀναζητήσῃς μέσα του αὐτὸ ποὺ τὸ εἶναι του τοῦ διδάσκει αὐτὸ ποὺ εἶναι πάνω ἀπὸ αὐτὸν (Supra se) σκοντάφτει σὲ ἓνα μυστήριον ποὺ ἡ θαλερότητά του τὸν κάνει νὰ φοβᾶται. Τὸ πιὸ σοβαρὸ εἶναι πῶς βρίσκεται καὶ

1. L' ironie.

ὁ ἴδιος περιζωσμένος ἀπὸ αὐτὸ τὸ μυστήριον. "Ἄν ὁ ἄνθρωπος εἶναι πραγματικὰ μιὰ εἰκόνα τοῦ Θεοῦ πῶς θὰ γνωρίσῃ τὸν ἑαυτό του χωρὶς νὰ γνωρίσῃ τὸν Θεό; Μὰ ἐάν πραγματικὰ ἡ εἰκόνα του εἶναι τοῦ Θεοῦ, πῶς θὰ γνωρίσῃ τὸν ἑαυτό του; "Ἔτσι ὁ ἄνθρωπος ἀποκτᾷ ἀπὸ αὐτὸ μιὰ βαθύτητα πού δὲν εἶχαν ὑποπτευθῆ οἱ Ἄρχαῖοι πού τὸν καθιστᾷ ἀνίκανο νὰ διεισδύσῃ μέσα στὸν ἴδιο τὸν ἑαυτό του»(1). «Τὸ μήνυμα τοῦ Σωκράτη παραμένει πάντοτε πέρα ἀπὸ κάθε χρησιμοποίησή του. Παρ' ὅλο πού οἱ δικαστὲς θέλησαν νὰ τὴν ἀναγκάσουν νὰ σωπάσῃ ἡ φωνὴ αὐτὴ πού ὑψώθηκε στὴν Ἀθήνα πρὶν ἀπὸ 2.300 χρόνια δὲν σῶπασε ποτέ.

1. L' Esprit de la philosophie Médiévale.